

AREOPOLISZ

*Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok II.*

Székelyudvarhely,
Litera Könyvkiadó
2002

**A kiadvány megjelenését támogatták
Illyés Közalapítvány**

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Városi Könyvtár, Székelyudvarhely

VÁROSI KÖNYVTÁR

Szerkesztők:

Dr. Hermann Gusztáv Mihály
Róth András Lajos

Borítóterv:

Biró Gábor

Angol tartalmi kivonatok:

Bálint Melinda

© Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi

Kutatócsoport

© Litera Könyvkiadó

Székelyudvarhely

2002

ISBN 973-85121-5-8

Nyomda:

Pro-Print, Csíkszereda

Tartalomjegyzék

FORRÓ ALBERT

A székelyudvarhelyi polgári olvasóköri 5

FORRÓ TIBOR

A kiegyezés visszhangja az erdélyi magyar
és román lapokban 13

GIDÓ CSABA

Udvarhelyszéki országgyűlési választások
a XX. század elején 29

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Udvarhelyszék történetének kezdetei 53

KÁPOLNÁSI ZSOLT

A kolozsvári mozihálózat kiépülése (1896-1918) 73

KELEMEN ALBERT

A Székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola
fennmaradt művészeti emlékeiről 96

MIHÁLY JÁNOS

Egy dokumentum az 1809. évi engedetlenségi mozgalom
történetének előzményeihez 111

PAKOT LEVENTE

Halálozás és halandóság Szentegyházassalván
(1776-1895) 120

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Adalékok egy gazdasági iskola történetéhez 144

SÓFALVI ANDRÁS

A sóvidék középkori településtörténete 169

VERESS EMŐD

Az 1950-es néptanácsi képviselőválasztás
mechanizmusa 195

FORRÁSKÖZLÉS

(Az 1784-es parasztfelkelés székelyföldi
dokumentumaiból) 204

REZUMATE 267

SUMMARIES 273

FORRÓ ALBERT

A székelyudvarhelyi polgári olvasókör

A XIX. században a nemzeti társadalmak kialakulásának korszakában az anyanyelvi kultúra és műveltség széles körű terjesztése elsőrendű nemzeti feladatnak számított. Már a reformkortól a nemzet kulturális megújulásában fontos szerepet játszottak a klubok, az angol mintát követő kaszinók, egyesületek, olvasóegyletek stb. A művelődés eme „csarnokainak” célja a közös olvasás, önművelés, a közhasznú ismeretek terjesztése, a jó és szép iránti érzés felébresztése, a közértelem előmozdítása, a társalkodás, valamint a polgári és nemzeti jellegű törekvések, az irodalom és a színház támogatása, a magyar nyelv művelése, a civilizáció, városiasodás előmozdítása, az ipar és kereskedelem fejlesztése volt.¹ Az 1848 előtti időkből az alig kialakulóban lévő polgári kulturális igényeket a neoabszolutizmus korában visszafojtották, a kaszinókat, olvasóköröket, mint az ellenállás és hatalomellenes szervezkedések „rejtekszugait” szigorúan korlátozták, többet be is tiltottak. Ennek következménye a nemzeti érzés felerősödése, amely az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést követően lehetővé tette a korábban elfojtott kulturális igények hirtelen felszínre törését, amelyek újabb és tömeges művelődési keretek – egyesületek, olvasókörök, kaszinók stb. – alapításában mutatkoztak. Másrészt, a különböző művelődési egyletek tömeges megalakulásának hátterében a népnevelés problémája állott, amelynek feladatát – egyelőre – az állam nem tudta megfelelően ellátni. E sajátosságoknak tudható be az a tény, hogy a dualizmus idején a központi funkciókat ellátó művelődési intézmények és szervezetek mellett gyorsan szaporodtak „a kultúra sajátosan helyi igényeket kielégítő, az azokból kinőtt helyi viszonyokra méretezett és helyileg is fenntartott” intézményeinek száma.²

A XIX. század utolsó harmadában Székelyudvarhelyen is egyre-másra alakultak a város társadalmára jellemző tipikus kisiparos-kiskereskedő művelődési egyesületek és egyletek. Körükben is megfogalmazódott a társas élet, az ismeretterjesztés-szerzés, az önművelés igénye. A jelentkező szellemi szükséglet megteremtette a helyi művelődési keretek

hálózatát: 1860-ban alakult a Kaszinó, 1872-ben a Polgári Olvasókör, 1875-ben a Nőegylet, 1887-ben a Kereskedő Ifjak Olvasó Egylete, 1890-ben pedig az Ipari Önképző és Segélyegylet.³

Az alábbiakban a Polgári Olvasókör tevékenységével ismertetjük meg az olvasót. Székelyudvarhelyen a közösségi olvasás hagyományai a XIX. század elejére nyúlnak vissza.⁴ A reformkori általános politikai-művelődési mozgolódás hatására, a helyi református kollégium tanári karának és tanuló ifjúságának kulturális törekvései megvalósítására, az 1833. év „Boldog Asszony Havának 9-ik napján” jött létre a „Cassino, azaz újdonságolvasásra való társaság”, amely Erdély viszonylatában az enyedi és kolozsvári után a harmadik ilyen jellegű társaság volt. A helyi református kollégium könyvtárának anyaga részben elavult, részben a latin nyelvű teológiai munkák, illetve a korszak tananyaga már nem nyújtott megfelelő olvasmányt, ismeretet a reformkori „ébredező” tanárok és tanulók számára. Széchenyi, Wesselényi, Kisfaludy írásai jelentették a politikai-művelődési téren egyaránt a haladó eszméket. Így a különböző lapok megrendelése mellett nem véletlenül határozta el az olvasótársaság közgyűlése Széchenyi és Kisfaludy Sándor összes műveinek megvásárlását. 1835 után az Olvasó Társaság, amely időközben Múzeum Társasággá alakult, a központi kormányzat intézkedése során, mint „önkormányzaton alapuló” intézmény megszűnt. A társaság azonban a református kollégium keretében olvasókörként még a negyvenes években is működött s az Erdélyi Híradó, a Nemzeti Társalkodó és a Vasárnapi Újság rendszeres előfizetője volt.

Az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot követő abszolutizmus kora nem kedvezett a nyilvános társasági életnek, csupán az 1860-as évek enyhülő légköre villantotta fel a politikai-kulturális önszerveződés reményeit. Ilyen körülmények közt alakult Székelyudvarhelyen 1860. április 30-án egy újabb Kaszinó. Feltehetően ennek a kaszinónak főtevékenységei, a társalgás és a biliárdozás, nem elégitették ki a helyi társadalom egyes polgárainak művelődési igényeit, és e hiány pótlására 1872 áprilisában létrehozták a Polgári Olvasókört.⁵

„Székely Udvarhely városi polgárok több társaikkal egyetemben átlátván egy oly helységnek szükségességét, hol nemcsak az ildomos társalgás, hanem a napi közlönyök figyelemmel kísérése által is magoknak szellemi élvezetet szerezhessenek, a mai napon (1872. ápr. 12) össze

gyűlvén („a városi rendőrség hivatali szobájában”, 43-an) tanácskozan-
dók a felett, hogy ez annyira érezhető hiányt minő úton lehetne a
legegyszerűbben és legolcsóbban berendezni ?...” – írja az Olvasókör
első jegyzőkönyve.

Az olvasóegylet működéséhez szükséges szervezeti keretet az alapsza-
bály biztosította, amelyet csekély módosítással a helyi kaszinótól, a
pecsénnyomót pedig a korábban fennállott olvasókörtől vettek át. A
Polgári Olvasókör alapszabályát a M. Kir. Belügyminisztérium 1874.
januárjában hagyta jóvá. Ennek alapján az egylet célja a „hírlapok,
folyóiratok és könyvek olvasása, valamint eszmecsere által a közműve-
lődésre, társas játékok által pedig időtöltésre alkalmat nyújtani”. Tagja
lehetett „minden becsületes jellemű férfi helyben vagy vidékről”. Az
egylet minden évben újra alakult, az egyleti év január 1-től december
végéig tartott.

Az alapszabály második szakaszának értelmében az egylet magát a
közgyűlés és a választmány által igazgatta. A közgyűlésnek tagja volt
minden egyesületi tag, a választmányt pedig a mindenkor alakuló gyűlés
által e célra választott személyek alkották: az elnök, két alelnök, pénz-
tárnok, ellenőr, gazda, könyvtáros, jegyző és tizenhat választmányi tag.

A választmány kötelessége volt az egylet fennállásáról, gyarapításáról
gondoskodni, az alapszabályzat betartására felügyelni, a megszerzendő
hírlapok, folyóiratok, térképek, bútorok, játékeszközök stb. szükséges-
ségéről határozni, a tagok felvételéről dönteni, a taggyűjtő bizottságokat
kinevezni.

Az elnök, akit közbizalom övezett, az egylet fejeként őrködött annak
működése, jó hírneve felett. Szintén az elnök képviselte az olvasókört a
hatóságok vagy kívülálló személyek irányában.

A pénztáros a tagsági díjakat gyűjtötte, valamint az egylet egyéb
jövedelmeit kezelte, amelyekről pontos kimutatást vezetett.

Az ellenőr kötelessége a rend és törvényesség betartatása. Figyelem-
mel kísérte a teke és kártyaasztalok bérléséből származó jövedelmek
pontos befizetését.

A gazda tisztelte az intézet háztartását illető dolgokról való gondoskodás:
az olvasóegylet működéséhez szükséges termék bérlése, a tüzelő és
világítószerek beszerzése, a helyiségek tisztáltatása, bútorok készíttetése,
az esetleges javítások elvégeztetése.

A könyvtárnok feladata a választmány által meghatározott hírlapok, folyóiratok, könyvek stb. megrendelése, azok nyilvántartásba vétele, illetve a könyvtárosi teendők elvégzése volt.

A jegyző a köz- és választmányi gyűlések jegyzőkönyveit hitelesítette.

A Polgári Olvasókör működése ezen alapszabályzat által biztosítottnak látszott, azonban ennek a keretnek a kitöltése legalább akkora feladatot jelentett, mint megteremtése. Már az első perctől lázas tevékenységbe kezdett az ideiglenesen megbízott egyleti vezetőség. Az olvasókört 1872. április 28-án „csendes és minden zajt mellőző ünnepélyel” nyitották meg, de ezt megelőzően számos lapra már előfizettek. A kiegyezés után – a gyors politikai, gazdasági és társadalmi változások hatására – a sajtóipar sosem látott fejlődésnek indult. Az egyre-másra megjelenő lapokat nagy példányszámban nyomták, s az újságolvasás ettől kezdve válik mindennapi szokássá a társadalom valamennyi rétegében. A polgárokat már nem csak szűkebb pátriájuk, hanem az ország, sőt a nagyvilág eseményei is kezdték foglalkoztatni. Így nem csoda, hogy a Polgári Olvasókör választmánya évente nagyszámú, különböző jellegű – politikai, gazdasági, társadalmi, szépirodalmi, kereskedelmi stb. – lapokat, folyóiratokat rendelt. Ezek közül a *Magyar Polgár-t*, *Kolozsvári Közlöny-t*, *Reform-ot*, *Budapesti Közlöny-t*, *Erdélyi Gazdát*, *Székely Hírlap-ot*, *Mercur-t*, *Kelet-et*, *Udvarhely-t*, *Székelyföld-et*, *Baloldal-t*, *Kelet Népe-t*, *Pesti Napló-t*, *Udvarhelyi Híradó-t*, *Hölgyfutár-t*, *Mulattató Újság-ot*, *Nemzeti Hírlap-ot*, *Magyarország és a Nagyvilág-ot*, *Ország-Világ-ot*, a *Borsszem Jankó-t*, *Történelmi Lapok-at* stb. említhetjük. Mindezeket az újságokat, folyóiratokat az egyleti tagok által befizetett tagságdíjból szerezték be. A különböző lapok, újságok nyújtotta változatos olvasmányok és bőséges információ nagyszámú látogatót vonzott s az egylet elnöke már első jelentésében arról számolt be, hogy újabb helyiségeket kellett berendezni a megszorodott olvasók részére.

A Polgári Olvasókör fennállásának első húsz évében nagy gondot jelentett az állandó székhely, működési felület hiánya. Rögtön a megalakulás után a városi Tanácstól az Alsó-Piactéren lévő régi városháza termeit bérelték. Egyévi használat után a bérelt helyiségeket a két évvel korábban alapított Állami Főreáliskolának utalták ki, így az olvasókör más székhely után kellett nézzen. Az évek folyamán az egylet hol a Bethlen utcai Tamászovics Domokos-féle épületben, hol a felső-piactéri

Karátson Józsefné házában, Incze András könyvkötő ingatlanjának emeleti részén, vagy Benczédi János ócfalvi lelkész Szent Imre utcai házában működött. A sok költözködést megunva, 1893-ban az akkori vezetőség merészet gondolva, az Udvarhely megyei összesített árvaszéki pénztárból 900 Ft. hitelt vett fel, valamint a takarékpénztárban már korábban elhelyezett házvételi alapból megvásárolta a Tőke-féle házat. A végleges berendezkedés után gondolhattak a Polgári Olvasókör tagjai egy jelentősebb könyvtár létrehozására.

Természetesen, már az egyesület 1872-es megalakulása után, egyes tagok adakozásai útján beindult a könyvtár megalapozása, amelynek gondozása – az alapszabály értelmében – a könyvtárnok feladata volt. A legnagyobb könyvadományt gr. Ugron Gábor országgyűlési képviselő tette (17 kötet). Könyvtárgyarapítás végett 1890-ben az egyesület belépett a „Szépirodalmi könyvtár” nevű magyar irodalmat terjesztő vállalat részvényesei sorába. A szépirodalmi munkák mellett főként történelmi tárgyú művek beszerzésére törekedtek. A jegyzőkönyvekben elsősorban Horváth Mihály hatkötetes Magyarország története, A szabadságharc története, Rapsányi: Magyarország története, Orbán Balázs: Székelyföld leírása, Spanische Revolution, Lengyelország felosztása, Iulius Caesar, Keleti háború története stb. című munkák szerepelnek. 1879-ben már több mint 100 kötet könyv volt az egyesület tulajdonában. Mi lett a könyvtár állományának sorsa az olvasókör feloszlata után, nem tudjuk. Az azonban általános szokás volt az olvasókör keretében – legalábbis, amíg nem bírtak állandó székhellyel –, hogy a megrongálódott könyveket és az elavult folyóiratokat, újságokat rendszeresen elárverezték. A hírlap-olvasás és a pontos földrajzi tájékozódás „segéde gyanánt” az olvasóterem falán függött Magyarország térképe, majd „a mai korszakban külföldön lévő csatározások tekintetéből az Európa című fali abroszt” szereztek be 1877-ben.

Külön teremben kaptak helyet a teke- és kártyaasztalok, amelyek jóvedelmét főképp a könyvtár gyarapítására fordították. Ugyancsak erre a célra költötték az egyesületi bálók bevételeiből származó hasznot is. Az egyesületek társasági életében ebben az időben fontos szerepet játszott a táncmulatság, bál. Az olvasókör tagjai számára évente legalább egy alkalommal – farsangkor vagy nyáron – rendeztek bált. A nyári mulat-

ságok színhelye a Raksányi-népkertben vagy a Kollégium-kertben volt. Ez utóbbiban tartották 1896. augusztus 2-án a Millenniumi-mulatságot.

Nem sok adatunk van arra vonatkozóan, hogy városunkban miként, milyen méltósággal ünnepelte a helyi társadalom a magyar honfoglalás ezredik évfordulóját, a Millenniumot. A Polgári Olvasókör jegyzőkönyvei ilyen jellegű adatokkal is szolgálnak: már az 1896-os év első napjaiban, az egyeslet tisztújító közgyűlésén szó esett a nagy eseményről. Az akkori elnök, Bedő Ferenc, „szokott ékes szólásával Nemzetünk ezer éves múltját ecsetelvén kifejti, hogy a vallásosság és hazafiság volt, mely a magyar nemzetnek fennmaradását biztosította, s amely elvezette a második ezred év küszöbéhez...”

Minden közösség – akár a nemzet, akár a szűkebb, helyi jellegűek – csak a közügyek iránt érzékkel bíró és azokat felelősséggel felvállaló személyek tevékenysége által válik működőképessé. Székelyudvarhely és az olvasókör viszonylatában egy ilyen, a helyi kisvárosi társadalom szellemi arculatát meghatározó személy volt Szakács Mózes kollégiumi tanár, aki a Polgári Olvasókört megalakulásától 1894-ben bekövetkezett haláláig irányította. „Az ernyedetlen szorgalom, fáradhatatlan munkás-ság példányképe” volt az egyeslet tagjainak szemében. Az olvasókör elnöke, tanár, pedagógiai író volt egy személyben, majd 1877-ben a Botos (Kossuth) utcai lakásán szerkesztette az *Udvarhelyi Híradót*, amely előfizetők hiányában még ugyanabban az évben megszűnt.

Szakács Mózes nem csupán a lapolvasást, az önművelés igényét honosította meg Székelyudvarhely kispolgári közegében, de az elsők közt próbált tenni a város iparának fejlesztéséért. Feladatának tartotta az „ipar fejlesztése érdekében legalább az idevágó irodalmi termékek megszerzése által bármi keveset lendíteni. Mert igaz ugyan, hogy legelső kötelességünk az általános műveltség terjesztése, de az is igaz, hogy korunk társadalmi életében a munka szakok szerint lévén felosztva, a szakképzettség életfeltétel, minden ember csak is annyi értékű lévén a mennyi munkára képes!” Késlekedés nélkül szakkönyveket és -lapokat rendeltek – az *Iparosok Lapját*, a *Házi iparlapot*, az *Iparügyeket* stb. – az olvasókör iparos és kereskedő ifjúsága számára. Az ő tagdíjukat félárban állapították meg, hogy a közművelődés mellett szakmai ismereteiket is gyarapíthassák. Ezek hatására jött létre 1887-ben a Kereskedő Ifjak Olvasó

Egylete, majd néhány évvel később az Ipari Önképző és Segélyegylet s ez utóbbi 1896-ban a Polgári Olvasókörhöz csatlakozott.

Az egyik, 1873. év elején keltezett olvasóköri jegyzőkönyv arról tudósít, hogy az „egylet igen sok tagjának lelkében megvan a közügy iránti érzék.” Egyes tagok, visszavárás mellett, saját lapjaikat, újságjaikat bocsátották a tagtársaik rendelkezésére, vagy könyvadományaikkal gyarapították az egyleti könyvtárat. De ennél sokkal fontosabbak azok a pénzbeli adományok, amelyek a tagok nemzeti szolidaritására és polgári gondolkodására vetnek fényt. Hozzájárultak a fehéregyházi Petőfi-emlékmű és a fővárosi Kossuth-szobor felállításának költségeihez, gyűjtést szerveztek a szegedi árvízkárosultak megsegítésére, támogatták a budapesti gyermekmenhely és bölcsőde létrehozását. Mindezek mellett volt erejük és hivatástudatuk alapító tagokként 1888-ban bekapcsolódni az egész Erdélyt behálózó Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület életre hívásába és kezdeti munkájába. Ennek a sokoldalú sikeres tevékenységnek elismeréseként kapott meghívást 1896-ban a székelyudvarhelyi Polgári Olvasókör a Budapesten megtartott közművelődési egyesületek kongresszusára.

A dualizmus korában a könyvkultúra kiszélesedése, a politikai és irodalmi élet „demokratizálódása” új, széles rétegeket vont be az olvasóközönség soraiba. A székelyudvarhelyi Polgári Olvasókör tagsága is nagyon változatos képet mutatott: a szellemi tevékenységet folytató tanárok, ügyvédek, papok, orvosok, jegyzők, kántorok mellett a város gazdasági sajátosságaiból kifolyólag az egylet soraiban ott találjuk a mesterembereket is, a mészárosokat, könyvkötőket, szabókat, cipészeket, takácsokat, asztalosokat, nyomdászokat, valamint a kereskedőket. Ugyancsak rendszeres látogatói voltak az olvasókörnek a polgármester, a városi tanácsosok, Ugron Gábor országgyűlési képviselő, Tibád Antal királybíró, majd országgyűlési képviselő.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a Polgári Olvasókör a XIX. század végi Székelyudvarhelyen közösségformáló és szervező erővé vált. Berkeiben tette kész, a kisvárosi elszigeteltségből kitörni vágyó nagyszámú értelmiséget találunk. Nem szabad elfelejteni, hogy ekkor Székelyudvarhely bármennyire vidéki, poros kisváros, de mégis vármegye központ és nagyhagyományú iskolaváros, ahol számos ügyvéd, tanár tevékenykedett. Ezeknek legtöbbje, habár ideiglenes állomásnak tekintette

Székelyudvarhelyt felfelé ívelő pályafutásában, azért zömük felvállalta a szellemi élet terjesztésének szerepét. Ennek a társadalmi-kulturális szerveződésnek következménye az a megállapítás, amely 1877-ben az Udvarhelyi Híradó hasábjain látott napvilágot: „Általában véve egyletünk folyó esztendeje öröndetes életjelenségeket mutat... Olvasószobánk mindennap, kivált a munkaszünet esti óráiban, eléggé népes.”⁶ Más szóval a Polgári Olvasókör Székelyudvarhely egyik legjelentősebb művelődési egyletévé nőtte ki magát, amely sokat tett az önművelés, az ismeretterjesztés, a társas élet és a polgári mentalitás meghonosításáért. Szellemi életének kisugárzásából nem csak a helybeli polgárság, hanem a környék falvainak lakossága is részesült, ugyanis tagjai közt fenyédiek, kápolnásfalusiak, oroshegyiek is voltak.

JEGYZETEK

1. Kovalcsik József: *A kultúra csarnokai* II. Bp., 1987. 50.
2. *Magyarország története 1848-1890.* VI/2. (Főszerk. Kovács Endre) Bp., 1987. 1419.
3. Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete.* B., 1993. 120.
4. uo. 105-107.
5. A Székelyudvarhelyi Polgári Olvasókör jegyzőkönyveit a Csíkszeredai Állami Levéltár őrzi. Colecția Muzeului din Odorhei. Fond 249. Varia. Nr. 1376 (1872-1880) și 1369 (1888-1897). A továbbiakban az olvasókört illetően ezekre a jegyzőkönyvekre hivatkozunk.
6. *Udvarhelyi Híradó* I (1877). január 27.

FORRÓ TIBOR

A kiegyezés visszhangja az erdélyi magyar és román lapokban

Az 1848-as események utáni időszak a számonkérés és a megpróbáltatások időszaka volt, melyben a Habsburg központi kormányzat igyekezett elejét venni a XIX. század negyvenes éveinek végén történt események megismétlődésének. Alig egy évtized elteltével viszont már jelentkeznek a központosítást célzó politika hiányosságai, amelyek végül a kiegyezéshez vezettek. Ezzel a birodalomnak megmaradt a lehetősége, hogy megőrizze nagyhatalmi szerepét, ugyanakkor a Lajtától délre fekvő területek is visszanyerték 1849-ben elvesztett szabad cselekvési lehetőségüket.

A következőkben megpróbáljuk bemutatni az 1867-es Legfelsőbb Császári Leiratok által teremtett új államjogi helyzet erdélyi fogadtatását, az erdélyi magyar és román nyelvű lapok írásai által tükröződő közhangulatot a Kiegyezést közvetlenül megelőző és az azt követő rövid időszakban.

A kiegyezés lehetőségei az 1867-es év kezdetén

Újév kezdetén mindenki elvégzi magában az elmúlt év számadásait, áttekintve teljesítéseit és sikereit, de hiányosságait is. Van aki kedvesen emlékezik vissza, mert örömmel teli évet tud maga mögött, más viszont kevésbé sikeres évet zár, mégis az új évbeli reményekkel vigasztalja magát.

1867-ben egy olyan küszöböt lépett át az akkori világ, mely sorsfordulatot hozott mind az osztrák birodalom, mind a történelmi Magyarországnak és a területén élő nemzetiségek életében.

A visszatekintő kortársakra egy 18 évig tartó küzdelmes korszak emlékei zúdulnak, melyben „csak a nemzet alkotmányos jogaihoz való tántoríthatatlan hűségének holdja világolt”. Egy olyan periódus vette kezdetét, mely egyre felelősségteljesebb állásfoglalásra készítette a nemzetet vezető politikusokat. „Múlt év elején mindnyájan tudtuk, hogy

terhes kötelesség nyomja vállainkat, de hogy e kötelezettség egy év alatt annyira súlyosbodjék, amint az valóban súlyosbodott, azt én részemről nem hittem” – vallja az óévre visszatekintő újévi köszöntő beszédében Deák Ferenc.¹

Az 1866-os év mérlegét megvonók emlékezetében romokba dőlt trónok, széttépett szerződések, harci sírhalmok emléke pergett le. De a legrosszabb esztendőnek is megvannak a pozitívumai: a tanulságok. Így vélte a *Kolozsvári Közlöny* 1866-os utolsó számának cikkírója is: „a boldogult esztendő, tanulságainál egyebet nem hagyott hátra részünkre, ezekben az igaz elég gazdag volt, sokat tanulhattunk belőle”. És így válhatott bizakodóvá a hangulat: „általánosan hisszük, hogy el fog jönni nemsokára az az idő, mely kárpótlást kell hogy adjon hazánk s nemzeti-ségünknek a múltak szenvedéseier.”²

A *Telegraful Român* évvégi visszatekintése előrevetíti: az a birodalom, melynek mindkét részében annyi ellentétes érdekű nemzet él, óhatatlanul ketté fog szakadni.³

A magyar lapok cikkírói viszont óvnak a tétlen reménykedéstől: bízalommal, határozottan kell átlépni az új év küszöbét – állítják –, mert aki a reménységbe belefárad s a csüggedés karjaiba dől pihenni, az az életről mond le. „Szerencsétlen ember reményli, hogy valaki bajaiból csak kisegíti. Így reménykednek az elnyomott nemzetek is, de mely nemzet mástól vár, az félig már meg van halva.” – írja Tóth László a *Kolozsvári Közlönyben*⁴, majd hozzáteszi: „hazámnak és nemzetemnek e válságos időben jobb szert nem tudok, mint hogy Isten mentse meg a másokba vetett reményektől.”⁵

A legfontosabb tényező, mely a nemzet sorsáért aggódók szerint az új év kezdetén is meghatározó kell legyen, a kitartás és ragaszkodás a törvényes állapotokhoz, „mint a nemzet palladiumához”. Meggyőződésük, hogy Erdély csak a jogfolytonosság alapján folytatott, passzív ellenállás politikájával válthatja meg szabadulását szomorító helyzetéből. Ugyanúgy a nemzetet is csak a legalitás politikája mentheti meg, mely a törvényt az ész, kitartás és tűrés fegyvereivel védi, és ha törvényt alkot vagy módosít, mindig a haza alkotmányának, önállásának, függetlenségének megváltoztatlan céljait tartja szem előtt, tekintetbe véve a történelmi viszonyok és idők elutasíthatatlan követelményeit. A kitartás, kiváráss kell jellemezze az újévvvel beköszöntött, de valójában töretlen

álláspontot, mivel két évtized verejtékes munkájának gyümölcsei még mindig váratnak magukra, ami továbbra is a bizonytalanság légkörét viszi át az újév küszöbén: „ugyanolyan bizonytalanságban fogunk hozzá a nagy munka folytatásához”, állapítja meg a *Korunk*⁶. Erre a bizonytalanságra utal Halmágyi Sándor *Kolozsvári Közlöny*ben megjelent írása⁷, mely szerint „ismét itt állunk egy új év küszöbén, szorongó kebellet tesszük át lábunkat ezen a küszöbön s a bizonytalan helyzet borongó ködében alig találva tájékozó pontot”.

Minden cikk során felvetődik a kérdés: sikerül-e az elkezdett munkát befejezni, sikerül-e „a nemzet kedélyére nehezedő malomkövet ez évben úgy legördítnünk, hogy az többé vissza ne gördüljön”. Ugyanakkor minden bizonytalanságot sugalló cikkben megtalálható azon óhaj, hogy annyi csalódás után végre teljesüljenek a „jogos remények”, ami lehetőséget biztosítana a szabad és gyors munkához, a magyar királyi trón és a haza megerősödéséért.

Az erdélyi magyar lapokban tehát a bizonytalanságot sugalló, pesszimista hangvételű cikkek keverednek a bizakodást, reményt tükröző írásokkal. Abban viszont valamennyi erdélyi lap véleménye megegyezik, politikai vagy nemzeti beállítottságtól függetlenül, hogy nevezetes esztendő küszöbét lépte át az ország, hogy nagy eseményeknek nézünk elébe. Egyre határozottabban fogalmazódik meg az a vélemény, hogy a birodalom további fennmaradása előtt egyre inkább beszűkülnek a lehetőségek: „Teljes meggyőződésünk, miként nem múlik el egy év s a birodalom vagy constituálva, vagy felbomolva lesz” – állapítja meg a *Kolozsvári Közlöny*ben egy szabadkai tudósító⁸, vagy a *Korunk* cikkíróját idézve, „nagy reményeknek nézünk elébe...”. A beköszöntött új év a birodalom további fennállására való tekintettel létfontosságú megoldásokat kell hozzon, amelyek vagy megerősítik, vagy felbomlását eredményezik, vélik a korabeli lapok hírlapírói. „Erős hitünk, hogy a kormányolt kiegészítés, vagy közös romlás, de egyik be fog következni”, – olvasható a *Korunk* 1867-es első számában.⁹ Ugyanezeket az alternatívákat vetíti előre a *Kolozsvári Közlöny* is: „vagy magyar minisztérium, vagy ostrom-állapot”.¹⁰

Valamennyi lap szerint, sorsforduló év lesz az 1867-es: „Századokra kiható események közt élünk, könnyelmű s szenvedély politikát űzünk nem szabad. Lételünk és fennmaradásunk, nemzeti életünk sorsa forog

kérdésben.” – írja a *Kolozsvári Közlöny*. Ugyanakkor megfogalmazza az 1867-es évvel szembeni elvárásokat: „adja Isten, hogy gyümölcsseit egykor szedhessük” a régóta zajló keserves küzdelmeknek.¹¹

A *Telegraful Român*, Szebenben megjelenő román nyelvű lap is megfogalmazza elvárásait, melyek leginkább a nemzetiséget érintő két kérdés köré csoportosulnak. Az egyház és az iskola befolyásolhatja leginkább a nemzetiség életét, mivel a politikai élet útvesztője kifürkészhetetlen, vagy ahogy a szerző fogalmaz: „a politikum a kabinetek átláthatatlan falai közül kerül ki” („căci pe celu politicu esu din zidurile cabinetelor prin care nu se pote stravedea”).¹² E két kérdésben való előrehaladás megvalósítását várja a *Telegraful Român* az új évtől, melyek eléréséhez az egész román nemzet hozzájárulását szükségesnek tartja.

A kiegyezés első hírei az erdélyi román és magyar lapokban

Annak ellenére, hogy, az újévi kilátások tekintetében, a lapokban megfogalmazott bizonytalanság még nagymértékben jellemzi a politikai élet terén megnyilvánuló lehetőségeket, az új független magyar minisztérium kinevezéséről szóló hírek egyre gyakrabban látnak napvilágot a lapok hasábjain. Szó esik még az udvar új évi intézkedéseiről, beszámolva a költségvetésről, az újoncozási reformról és a Reichsrath összehívásáról. Ezen intézkedések azonban nem képesek megnyugtatni a kedélyeket: mindenki csakis a független magyar minisztérium kinevezésének hírére vár. A reformintézkedések kapcsán is megfogalmazódik a vélemény, mely szerint „kétséget nem szenved, hogy a magyar nemzet inkább óhajtja az állandó és alkotmányos kiegyezkedést”.¹³ A *Kolozsvári Közlöny*, beszámolva az új évi rendeletekről megállapítja, hogy – az ismételt megfogalmazott óhajokkal szemben – a kormány újabb habozó magatartást tanúsít. Ez leginkább a hadseregre vonatkozó rendeletekből tűnik ki, melyben az elvárásokra a kormány a hadsereg kiegészítése kérdésében alkalmazott újabb oktrojálással felelt. A bécsi kormány intézkedéseit ellenszenvvel fogadták mind a Lajtán innen, mind a Lajtán túl, a németek a Reichsrathot, a magyarok az újoncozást támadták meg.

Az orosz lépések is a kiegyezés mielőbbi meghozatalára sürgetnek – véli a *Korunk*¹⁴ –, a valódi alkotmányosság, a Lajtán innen és túl, a birodalmon belül szembenálló két tábor feloszlását eredményezné, és e

két tábor egyesülve, a harmadik, az orosz külső veszéllyel szembe tudna szállni.

A császár összehívta a rendkívüli Reichsrathot, hogy döntsön a kiegyezés ügyében, amit a magyar nyelvű lapok kifogásolnak. A *Korunk* szerint a kiegyezés Reischrath általi tárgyalása jogtalan, mivel a „Pragmatica sanctio”-t Magyarország az uralkodóval és nem a birodalom népeivel kötött meg. „A kérdés az, hogy a Reichsrath határozhat-e a magyar országgyűlés felett, vagy csak véleményt adhat” – vélekedik a *Korunk* 1867/8. számának cikkírója. Magyarország csakis legitim alapon látja a Monarchiát fenntarthatónak, ellenkező esetben a birodalom előbb-utóbb egy végzetes disszolúció elé néz. E tényt egyre inkább felismerik a bécsi vezető körök is. A *Kolozsvári Közlöny*ben olvashatjuk: „úgy látszik kormánykörökben, habár még mindig zöld szemüvegen át, kezdik ezt látni”, ami egyre több reményt kelt a kiegyezést szorgalmazók táborában.

A közelmúlt eseményeinek érlelő hatása kezd megmutatkozni, ami az erdélyi magyar nyelvű lapok cikkeiben is tükröződik. „Mindenki azon nézetben van – írja a *Kolozsvári Közlöny* – a birodalmon belül és kívül, hogy Ausztriának a nagy megrázkódtatások után minden perc drága, minden törvényes és szilárd alap százszorosán becses.”¹⁵

A nyugati nagyhatalmak érdeke is a kiegyezés minél előbbi létrejöttét kívánta. Anglia és Franciaország kibékíteni szerette volna Ausztriát Magyarországgal, hogy a keleten lefolyó mozgalmak egy belülről nyugodt Ausztriát találjanak, mely képes legyen a közép-kelet európai térség stabilitásának megőrzésére és Oroszország túlzott megerősödésének ellensúlyozására. Ennek egyetlen akadálya a birodalom részéről a kiegyezés elvetése lehet, ami az orosz hatalom megerősödését jelentené, kilátásba helyezve a vetélytárs, az osztrák birodalom szétesését. Ennek elkerülése mind a nyugati nagyhatalmak, mind a birodalmon belül élő nemzetek érdeke. Így a birodalom megmentésének egyetlen céljaként tartott kiegyezés, a Lajtán inneni részeken, napról-napra határozottabban mutatkozik. „Ma a lég telve van a magyar minisztérium kinevezésének hírével, egy utcán nem haladhatunk végig, hogy a remény ne csapja meg fülünket” – írja a *Kolozsvári Közlöny* 1867-es év január 22-i száma, akkor mikor már egyre bizonyosabbá válik az elkerülhetetlen esemény, a magyar minisztérium kinevezése.

A román nyelvű lapokat is mindinkább foglalkoztatják a birodalom sorsát mélyen meghatározó történések. A kinevezésről szóló hírek egymást követik. A *Telegraful Român*, bécsi lapokat idézve, tudni véli, hogy a kinevezést a császár már a múlt hónapban aláírta. Belcredi lemondása és Andrássy gróf Bécsbe való felutazása egyértelműen a magyar minisztérium közelebből való kinevezésére utalhat – véli a lap cikkírója.¹⁶ Ugyancsak a *Telegraful Român* 1867-ik évbéli 8. száma pedig arról tudósít, hogy a Pesten működő 67-es bizottság teljes erővel dolgozik a felelős magyar minisztérium kinevezésének kieszközlésén. Közben megtörtént román és szerb egyeztetés, melynek célja a nem magyar nemzetiségek összefogása a magyar hegemoniával szemben. A *Gazeta Transilvaniei* továbbra is kitart a dualizmus ellenes magatartása mellett. Ennek ellenére itt is egyre több hír jelenik meg, melynek témája a rövid időn belül várható kiegyezés megkötése, leginkább a bécsi német nyelvű lapokból átvett írásokat idézve. E beszámolók is arra engednek következtetni, hogy a kiegyezés és a független magyar minisztérium kinevezése már csak napok kérdése. Ezen változások ellenére azonban a *Gazeta Transilvaniei* változatlanul a dualizmust tartja a birodalom bukása legbiztosabb útjának, amely ezután egyes nemzetiségek hegemoniájának a megerősödését eredményezheti a kisebb nemzetiségekkel szemben. A *Gazeta Transilvaniei* 6. száma szerint a magyar kérések elfogadásával egy „végzetes dualizmus áll be, mely magába rejt egyet-egy nemzetek felsőbbrendűsítését, szemben más nemzetek alsóbbrendűsítésével.” („...Reesa dualismul cel fatalu, care ascunde în rinichi sei suprematizarea și minimalizarea celorlalte națiuni”).¹⁷

A január végén megjelenő lapok már bizonyosan tudni vélik, hogy a magyar minisztérium kinevezése eldöntött tény, csupán idő kérdése annak kihirdetése. A „restitutio in integrum”, melyről a lapok és táviratok hírei szólnak, „kérdésen kívül megtörténik, mihelyt a 15-ös bizottmány eszméit az országgyűlés elfogadja és a 67-es bizottmány a mellett nyilatkozna” véli a *Kolozsvári Közlöny*, e nyilatkozatot pedig nyomban a felelős magyar minisztérium felállítása követné.¹⁸ E bizonyosság hátterében is jelennek meg azonban olyan írások, melyek az alkalmazott stratégiát, a következetesen kitartott elveket vitatva felteszik a kérdést, hogy vajon a várt eredmények érelődnek-e? A *Korunk* január 27-i száma, miután megállapítja, hogy a már régóta emlegetett magyar mi-

nisztérium kinevezése, a magyar nemzet kívánalmainak elismertetése bizonyos, felteszi a kérdést: „vajon az az út oda vezet-e, melyen igazán állunk?”.¹⁹ A 18 éve tartó események egy olyan sakkjátékhoz hasonlítanak a Lajtán inneni részek és a Larmány között, mely során sakkot akárhányszor, de a mattot egyik fél sem tud adni. Nem a bizalmatlanság akadályozza a közeledést, hanem az, hogy egyik fél sem akarja eléggé határozottan az eszközöket, képtelen egyszerre meghozni a kölcsönös áldozatot, így felemésztődik az erő és ideg, s mire a két fél találkozási ponton volna, a hidat az ár előlük elsöpörte. Ezen eset elkerülése felelősségteljes munkát követel mindkét részről, aminek felismerése a 67-es bizottság munkálataiban is meglátszik. A birodalom a 67-es bizottság által olyan alapot kaphat, melyre biztosan építhet, vagy ahogy a *Korunk* fogalmaz: „a mi 15-ös bizottmányunk operatumából a 67-es bizottmány oly alapot emelhet ki, melyre történeti jogainak bástyáit újra felemelhetjük”.²⁰

Az osztrák és magyar vezető körök egyre gyakoribb tárgyalásai, valamint a 67-es bizottmány munkálatainak előrehaladásával a független magyar minisztérium kinevezéséig maradt idő egyre rövidül, ami tükröződik a bécsi központi, illetve a pesti és erdélyi lapokban egyaránt. A bécsi lapok írásai nyomán az erdélyi sajtó egyre nagyobb érdeklődéssel követi az osztrák kormányválságot. A *Korunk* 10. száma beszámol az osztrák kormány körül kialakult helyzetről, idézve a *Neue Freie Presse*-t, mely megállapítja a Belcredi és Beust miniszterek közötti nézetkülönbséget, ennek tulajdonítva az előbbi lemondását. Beust továbbra is tisztességben maradna, s amint a *Presse* fogalmaz „a magyarokkal valami kompromisszumot kötne”.²¹ A bécsi miniszterválság a *Kolozsvári Közlöny*ben is bemutatásra kerül, azon vélemény kíséretében, hogy a miniszterválság oka nem a magyar ügy háttérében keresendő, hanem inkább a januári pátens visszahatásában. Andrassy gróf bécsi felutazásával és kihallgatásával kapcsolatosan, a bécsi lapokra hivatkozva a *Kolozsvári Közlöny* tudni véli, hogy „az csak olyan érdekű lehet, mely specialiter a magyar alkotmányügyre vonatkozik”, ami a magyar elvárások tárgyalását érintheti.²²

A bécsi tárgyalások megindulásával az erdélyi román és magyar lapok figyelme teljes mértékben a bécsi központi lapok által hozott hírekre összpontosul, nagy várakozást idézve elő. „Teljes politikai csend állott

be. Nagynapok előestéjét éljük – mindenki várakozva függeszti tekintetét azon pillanatra, midőn Magyarország fejedelme Magyarország miniszterelnökét kinevezi, s magyar minisztérium alakításával bízza meg” – írja a *Korunk* február 3-i száma, tükrözve a minisztérium kinevezése előtti feszült helyzetet.²³ A 67-es bizottmány munkálatainak előrehaladásával egyre közelebb kerül a kiegyezés, „naponta közelebb jövünk a ponthoz”, állapítja meg ugyanazon lap, két lehetőséget látva a fennálló feszült helyzetből való kilábalásra: a kormánynak vagy fel kell oszlatni a magyar országgyűlést, vagy ki kell neveznie a független magyar minisztériumot.²⁴

A február 9-én megjelenő *Kolozsvári Közlöny* szerint „alig maradhat fenn többi kétség, hogy előttünk egy új korszak ércapui nyílnak meg, mely hívatta lehet sok nagy és sajnálatraméltó veszteséget recompenzálni”. E határozott állítás alapja az volt, hogy a 67-es bizottmány befejezte munkálatait és az országgyűlés elé terjesztette javaslatait, ezek elfogadása után pedig a „restitutio in integrum” már nem szabott ár lesz, hanem természetes feltétele annak, hogy a „legislatio törvényes attributumával felruházottan léphessen a maradandó alkotás terére”.

A magyar minisztérium kinevezését tartalmazó császári leiratról, a Bécsből kapott táviratok nyomán, először a *Kolozsvári Közlöny* tudósít, mely szerint a magyar minisztérium kinevezése, a 11-én este kapott táviratok szerint már bevégzett tény.²⁵ A *Kolozsvári Közlöny* magán távsürgőnye február 16-án du. 3 órakor hozta a hírt Pestről, mely szerint az országgyűlés ugyanazon napon megtartott ülésén felolvasásra került a legfelsőbb királyi leirat, mely az alkotmányt visszaállítja és gr. Andrássy Gyulát, mint a felelős magyar minisztérium elnökét megbízta a kormány megalakításával. E nagyfontosságú hírt a *Kolozsvári Közlöny* február 18-án megjelenő első oldalas, kiemelt cikke hozza az olvasók tudomására.

Annak ellenére, hogy a minisztérium kinevezéséről szóló hivatalos leiratról még nem kapott hírt, a *Korunk* február 13-án megjelenő számában a magyar miniszterek személye körüli találgatások már megindultak. Gróf Andrássy Gyula miniszterelnöki kinevezéséről a lap később, egy február 15-én keltezett távirat nyomán számol be,²⁶ magán távsürgőnye pedig ugyanezen hírt február 18-án déli 12 órakor hozza, melyet a február 20-án megjelenő lapszám közöl, egy újabb távsürgőnnyel kiegészítve,

mely február 19-én érkezett a szerkesztőségbe. E sürgöny egy legfelsőbb leiratot tartalmaz, mely gr. Holler Ferencet felmentette az erdélyi udvari kancellária éléről, és elrendelte a kancellária feloszlását, valamint ügyeinek átadását a magyar minisztériumnak.

A magyar minisztérium helyreállítását tartalmazó királyi leirat teljes szövegét a *Kolozsvári Közlöny* február 21-i száma és a *Korunk* február 22-i száma közli, bemutatva ugyanazon számokban gr. Andrassy Gyulához, Majláth Györgyhöz, a magyar udvari kancellária vezetőjéhez, báró Sennyey Pál tárnokmesterhez, gr. Holler Ferenchez, az erdélyi udvari kancellária vezetőjéhez és báró Beusthoz címzett „Legfelsőbb táviratok” teljes szövegeit.

A *Gazeta Transilvaniei* annak ellenére, hogy a bécsi lapok által beharangozott hírek már jóval korábban sejtetni engedték a minisztérium kinevezését, mindvégig kitartott Erdély különállásának eszméje mellett. A február 20-i számban, távirati stílusban számol be az 1847/48-as alkotmány visszaállításáról és gr. Andrassy kinevezéséről, majd a következő lapszám tartalmazza Erdély és Magyarország egyesítéséről szóló legfelsőbb leiratot. A többi leiratot a február 27/15-i számában mutatja be röviden.

A *Telegraful Român* a kinevezésről szóló első hírét a *Zukunft* német nyelvű lap nyomán a február 2/14-i számában közli, melyben felsorolja a minisztereket is. A Legfelsőbb leiratok teljes szövegei a február 24/12-i lapszámban kerülnek közlésre.

A február 17-én kelt „Legfelsőbb leiratok” a Königgärtz óta beállt bizonytalanságot és a 18 éve várt magyar reményeket egyszerre oldották meg. E dokumentum megjelenésével lezárult egy korszak, mely – amint ezt a magyar sajtó híven tükrözi – mély nyomokat hagyott az egész erdélyi társadalom alakulásában. A leiratok kihirdetésével egyúttal a sajtóban is megszűntek a magyar minisztérium kinevezésének hírével foglalkozó csatározások.

A kiegyezési hír fogadtatása

A kiegyezés hírért az egész erdélyi társadalom várakozása előzte meg, érezvén annak fontosságát a birodalom és a szűkebb erdélyi térség számára egyaránt. A hiteles hír nyilvánosságra kerülése után – bár az

álláspontok már a várakozás időszakában körvonalazódtak – világosabban előtűnik Erdély különböző társadalmi és etnikai csoportjainak viszonyulása az új politikai helyzethez.

A február 17-i dátumot viselő legfelsőbb leiratoknak teljes szövegeit – mint láthattuk – az erdélyi lapok február 21 és 22-i számai közölték. Ezt megelőzően már egy rövid távirati hír tudósít a felelős magyar minisztérium kinevezéséről, ami a lakosságot arra készítette, hogy méltó ünnepélyességgel tegye meg az előkészületeket a régóta várt esemény fogadására. A nagy fontossággal bíró leiratokat a lakosság nagy része, főleg a városiak örömmel vették és még a minisztérium kinevezéséről szóló távsürgöny megérkezése előtt megindultak a szervezkedések az örömhír méltó megünneplésére. Erdélyben – amint korábban is, nagy horderejű események hírének érkeztekor – Kolozsvárnak jutott a vezető szerep, az itteni történelem nagymértékben meghatározta a többi erdélyi településen lezajlott ünnepek lefolyását.

Amint arról a *Kolozsvári Közlöny* február 12-i száma beszámol, megtörténtek az első lépések a minisztérium kinevezése alkalmából küldendő örömmilatkozatok előkészítésére. A helyi sajtó tanúsága szerint február 19-e örömnünap volt Kolozsvár történetében.²⁷ A távsürgönyök február 18-ról 19-re virradó éjszaka érkeztek, a hír először a városi táncteremben került felolvasásra, ahol a fiatalság táncvigadalma folyt. Ezt követően a teremben kitűzték a nemzeti lobogót, Deák Ferenc képével együtt. Reggel, a hazafelé igyekvő fiatalok, a nagy kaszinónál is kitűzték a háromszínű lobogót. A hír villámgyorsan terjedt szét a városban, az utcák kezdtek benépesedni, „mintha forrott volna, mondhatni ostromállapotba tartotta irodánkat” – számol be az eseményekről a *Korunk*.²⁸ Az egész város ünnepies színt öltött, a nemzeti lobogó egyre több épületen kezdett feltűnni. A tömeg nyomására a városházán is kitűzték a zászlót. „Az idő kedvezvén, az utcákat ünnepélyes közönség lepte el” – írja a *Korunk*.²⁹ Mindenfelé a száz meg száz példányban kinyomtatott, a telegramm szövegét tartalmazó röpirat járt kézzől kézre. „Mindenki örült, ezen annyszori elnapolás után annyira várt hírnek valósultán. Megszűnt minden munka és foglalkozás, s mindenki sietett lelkesedve részt venni ezen nemzeti öröm-ünnepen” – olvashatjuk a *Kolozsvári Közlönyben*.³⁰

Délután újabb táviratok érkeztek a város képviselőitől, melyek az erdélyi udvari kancellária felszámolásáról és a budapesti eseményekről

szóló híreket tartalmazták. Elkezdődött a készülődés az esti kivilágításra. Az ünnepély „teljes nagyszerűségét az esti kivilágítással érte el, midőn minden ablakban öröm-mécsek lobbantak föl, minden utca tűzözönben tündökölt.”³¹ Minden épület ablaka fényárban úszott, ki volt világítva a városháza, a kaszinó, a Bánffy palota. A fényáradatot kialakító mécsesek mellett transzparenszek, címerek, gr. Andrassy és Deák képei voltak kifüggesztve. „Bár ezrek tolongtak az utcákon – írja a *Korunk* –, semmi zajongás. A város önmagához méltóan ülte meg a nemzet oly régóta epedve várt nagy ünnepét.”³² Az utcákat elárasztó tömeg, miután „kiörülte magát”, csendeszen hazaoszlott. „Az egész ünnepélynek – olvashatjuk a *Kolozsvári Közlöny* tudósításában – inkább vallásos, komoly, méltóságos jellege volt.”³³

A hivatalos legfelsőbb leiratok erdélyi megjelenése előtt – bécsi német lapok híreire hivatkozva – a *Telegraful Român* már tudósítja olvasóit a magyar felelős minisztérium kinevezéséről. A február 5/17-i számban beszámol (a *Neue Freie Presse* nyomán) Deák Ferencnek a császárnál tett audienciájáról. Ugyanaz a lapszám már a kolozsvári ünnepi előkészületekről is tudósít, valamint a gubernátornál megjelent küldöttség kérelméről, melyben a rend megőrzése érdekében kért segítséget. Magáról az ünnepségekről viszont csupán egy rövid hírben szól – a *Korunk* nyomán –, megemlítve az esti világítást, és hogy minden a legnagyobb rendben zajlott le.³⁴

A magyar minisztérium kinevezésének hírét a *Gazeta Transilvaniei* is a bécsi és pesti lapok³⁵ nyomán közli, a kolozsvári ünnepségekről pedig itt is csupán egy rövid említést olvashatunk, melyben szó esik a 19-én történt kivilágításról, és arról, hogy a megfelelő előkészületi lépésekkel sikerült a rendet fenntartani.³⁶

A román nyelvű lapok bővebben a Brassóban történetekkel foglalkoznak. A *Gazeta Transilvaniei* egész oldalt szentel a brassói események bemutatásának, mely során kitűnik, hogy, február 19-én itt is sor került egy kisebb méretű ünnepségre.³⁷ A kaszinó ki volt világítva, egy nemzeti zászló is ki volt tűzve és a kaszinó tagjai szónoklatokat tartottak. Ugyanakkor megállapítja, hogy „a mindenféle nemzetiségekhez tartozó lakosok e tüntetéshez teljesen passzív módon viszonyultak” („locuitorii de tote nationalitate au ramas la aceasta demonstratiune cu totul pasivi”), ami hozzájárult az események békés lefolyásához. A város és a vidék román

lakosságának magatartását elemezve megjegyzi, hogy az újonnan beállt helyzettel kapcsolatosan semmi félelmet („îngrijire”) nem lehet tapasztalni: a középosztály, mely a lapokat olvassa, kezdi megérteni, hogy nem a minisztérium kinevezése adhat okot aggodalomra, hanem inkább azok a törvények, melyek alapján a minisztérium vezetni akarja e területeket.³⁸

A brassói eseményekről a *Telegraful Român* a Brassóban megjelenő német nyelvű lap, a *Kromstädter Zeitung* nyomán számol be, melyből kiderül, hogy a kaszinóban tartott ünnepélyen nem csak magyarok vettek részt, hanem a szász polgárság is képviseltette magát.³⁹ A brassói eseményekről a Kolozsváron megjelenő magyar nyelvű lapok is az erdélyi német nyelvű lapokból átvett írások alapján tudósítanak.⁴⁰ E híradásokból megtudjuk, hogy Brassóban is örömmel vették a magyar felelős minisztérium helyreállításának hírért. A minisztérium kinevezése után kialakult brassói helyzetről a *Kolozsvári Közlöny* egyik levelezőjének tudósítása nyomán is értesülünk, mely szerint a közhangulat a városban soha nem volt elégültebb, mint e hírek után. Ez nemcsak a magyarokra jellemző „de értjük azon polgártársainkat, akik a jogfolytonosság és törvényesség alapján lehet ismét boldog, a brassói szászok”. A románság magatartásával kapcsolatban a levélíró megállapítja, hogy oly nagy rokonszenvet ez sem tanúsított az elmúlt rendszerrel szemben, mint azt a *Gazeta Transilvaniei* állítja.⁴¹

A *Korunk*, áttekintve a szász települések hangulatát, arra a következtetésre jut, hogy mint mindig, most is Brassó és Segesvár az a két város, mely az új helyzetet örömmel vette.⁴² A kiegyezés híre a *Kromstädter Zeitung* szerkesztőségében is változásokat hozott: az abszolutizmus időszakában kompromittálódott szerkesztő lemondott, így a lap igazi független közlönnnyé alakulhatott. A *Hermanstadt Zeitung*-ról a *Kolozsvári Közlöny* megállapítja, hogy a magyar minisztériummal kapcsolatban „minden gyűlölségtől mentesen” igyekszik állást foglalni.⁴³ A *Korunk* szerint a *Siebenbürger Blätter* a kolozsvári lapokkal egy színezetű, ugyanazon nézeteket vallja, míg a *Hermanstadt Zeitung* a passzivitás sáncaiba készül vonulni.⁴⁴

A minisztérium kinevezésének híre, a megjelenő lapok nyomán futótűzként terjedt egész Erdély területén. Amint láthattuk, míg egyes területeken a hír hatására öröm ünnepélyekre, világításra, felvonulásokra

került sor, addig más vidékeken visszafogottabb megnyilvánulásokat eredményezett.

A magyar lapokban megjelenő – főképpen a magyar többségű területekről érkező – vidéki beszámoló levelek majd mindegyike gr. Andrassy Gyula kinevezését és a magyar felelős minisztérium felállítását ünneplő hírekről számol be. A magyar minisztérium helyreállítása által keltett általános hangulatot a *Kolozsvári Közlöny* így jellemzi: „A magyar alkotmány helyreállítása nagy lelkesedéssel ünnepeltetik a királyság városaiban, melyeken a románok és németek is részt vesznek”.⁴⁵ Tudósításokat olvashatunk a lapban arról, ahogyan Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Dés, Székelyudvarhely, Oláhfalu, Bereck, Árkos, Alvinc és egy egész sor más erdélyi település lakossága a kiegyezés hírére fogadta: szónoklatok, örömnnyilatkozatok, esti világítások, fáklyás menetek, táncestélyek, hálaadó istentiszteletek – effélékről szólnak a levelezők többnyire emelkedett hangvételű beszámolói, melyeknek teljes egészében való közlése sok esetben nem volt lehetséges. „Sok levél érkezett, de ha mind közölnünk kellene, akkor valóban nem maradna lapunkban tér más írások számára” – írja a *Kolozsvári Közlöny*.⁴⁶ Ugyanez elmondható a *Korunkról* is, mely kénytelen felkérni tudósítóit, hogy beszámolóikban csak a leglényegesebb dolgokra térjenek ki és minél tömörebben, a lehető legjobban leszűkítve beszámolójukat próbálják összefoglalni az eseményeket.

A román nyelvű lapok is nagy hangsúlyt fektetnek a vidék általános hangulatának a bemutatására, a kiegyezési hír által előidézett változások, illetve a helyenként passzív fogadtatás ismertetésére. Annak ellenére, hogy a magyar felelős minisztérium kinevezésének híre az utolsó településekre is eljutott, és mint láthattuk, nagy várakozás előzte meg, a *Gazeta Transilvaniei* állítása szerint levelezőitől nem érkezett egy sor sem, sem örömhírről, sem bánatról („noi pâna acum n’amu primitu de nicairi nici macar o litera fia de bucuria fia de intristare”).⁴⁷ A *Gazeta* szerint az erdélyi román társadalom egykedvűen, teljes passzivitással fogadta a változások hírére. („De la români primiram din tiera întreaga nici un semn de consemntire la cele întimpla în dilele acestea”).⁴⁸ Beszámolva a mégiscsak megtartott ünnepségekről, világításokról, bankettekéről, ugyanazon lap megjegyzi, hogy azokat a magyarok szervezték és a románok legfennebb egyszerű szemlélőkként voltak jelen.

A vidéki hangulatot bemutatva a *Telegraful Român* cikkírója úgy látja, közel egy hónappal a kiegyezés híre után, sem a románok, sem a magyarok körében nem tapasztalható más, mint „egyféle csodálkozás és közöny” („unu felii de uimire si indiferentismu”). Akármerre fordul, nem láthat egyebet az emberek arcán, mint kétkedést, lelki fáradtságot és hideg hallgatást.⁴⁹

Visszatérve a magyar lapok eufórikus hangulatához megállapíthatjuk, hogy az erdélyi magyar társadalom – szemben a szászág visszafogottabb magatartásával és románság gyanakvó passzivitásával – a kiegyezést az abszolutizmus feletti győzelemként élte meg, olyan győzelemként, mely egy 18 éven át tartó kemény küzdelem során született. „Méltán ünnepeleltünk diadalt – írja a *Kolozsvári Közlöny* –, mert ha a nemzeti életerőnk gyökerére vetett annyi fejszecsapás után az életerőt meg tudtuk oltalmazni a kiirtástól, akkor egy nagy diadalt kivívott a mai nemzedék”.⁵⁰ A *Korunk* összegzése szerint a nemzet visszakapta önállását, önkormányzatát, az országgyűlésnek felelős minisztérium felállításával az idegen önkény, illetve a felelősség nélküli korábbi magyar kormányzás megszűnt.⁵¹ „A nagy lépés, az alkotmány teljes helyreállítása, Magyarország elismerése másíthatatlanul ki van fejezve” – fogalmaz fennköltén a *Korunk* cikkírója. A márciustól hetente kétszer megjelenő *Magyar Polgár* hasonlóképpen fennkölt allegóriája szerint a 18 éves éjt a remény hajnala váltotta fel. „A császár meggyőződött, hogy érdeke nem ellenkezik az alkotmányos magyar királyéval és a monarchia nagyhatalmi állásának egyetlen biztosítéka az érdekek egyeztetése”, írja Tisza László a *Magyar Polgár* második számában.⁵²

Nem ilyen pozitív hatásnak tekinti a kiegyezést a *Gazeta Transilvaniei*, e lap szerkesztője George Barițiu úgy értékelvén a minisztérium kinevezését, mint az unionisták győzelmét, mely Pirhusnak a rómaiak felett aratott győzelméhez hasonlít. Szerinte a kiegyezés, mivel az 1847/48-as törvényeket állítja vissza, nem is lehet tartós építmény, mert e törvények nem egyeztethetők a nemzetiségek érdekeivel, sem a helyi közigazgatással.⁵³ A dualizmusról általában a *Gazeta* akképpen vélekedik, hogy a magyarokat és németeket leszámítva mindenki a dualizmus ellen van, a nemzetiségek a dualizmusban „nem látnak és nem is láthatnak mást, mint a birodalom széthullását. Véleményünk, hogy a birodalom fennállása

csak a nemzetiségek jogainak megadása által maradhat fenn, de ez lehetetlen a dualizmusban”.

A *Telegraful Român* várakozó álláspontra helyezkedett: az új felelős magyar minisztérium tevékenységének első lépéseit várva kifejti, hogy „eddig sem örvendtünk, de nem is sírtunk a kiegyezés miatt”.⁵⁴

Az osztrák-magyar kiegyezés Európa történelmének azon szakaszában következett be, amikor a térség modern értelemben vett, polgári nemzetei elérték a felnőttkort. Erdély etnikai és kulturális sokszínűsége, a különböző csoportosulások eltérő nemzeti és társadalmi érdeke, a korabeli időszaki sajtó lapjain híven tükröződik. Az állásfoglalások előrevetítik: az új helyzet, meghatározott keretek között, lehetőséget teremt egy önálló magyar politika érvényesüléséhez, a magyar kultúrnemzet összetartozástudatának megerősödéséhez, de aligha lesz alkalmas arra, hogy a Lajtán innen egy egységes, valamennyi etnikumot integráló politikai nemzet jöhessen létre.

JEGYZETEK

1. *Kolozsvári Közlöny* (a továbbiakban K.K.) 1867. január 8.
2. K.K. 1866. december 29.
3. *Telegraful Român* (a továbbiakban T.R.) 1867. január 13/1.
4. K.K. 1867. január 12.
5. uo.
6. *Korunk* (a továbbiakban K.) 1867. január 2
7. K.K. 1867. január 1.
8. K.K. 1867. január 19.
9. K. 1867. január 2.
10. K.K. 1867. január 22.
11. K.K. 1867. január 1.
12. T.R. 1867. január 31/18.
13. K. 1867. január 6.
14. K. 1867. január 18.
15. K.K. 1867. január 10.
16. T.R. 1867. február 7 / január 26.
17. *Gazeta Transilvaniei* (a továbbiakban G.Tr.) 1867. február 3/január 22.
18. K.K. 1867. január 31.
19. K. 1867. január 27.

20. K. 1867. január 6.
21. K. 1867. január 23.
22. K.K. 1867. február 7.
23. K. 1867. február 3.
24. K. 1867. január 23.
25. K.K. 1867. február 12.
26. K. 1867. február 17.
27. A „*Kolozsvári Közlöny*” és a „*Korunk*”.
28. K. 1867. február 20.
29. uo.
30. K.K. 1867. február 21.
31. uo.
32. K. 1867. február 20.
33. K.K. 1867. február 21.
34. T.R. 1867. február 24/12.
35. „*Zukunft*”, „*Neue Freie Presse*”.
36. G.Tr. 1867. február 24/12.
37. G.Tr. 1867. február 20/18.
38. uo.
39. T.R. 1867. március 3/február 19.
40. „*Kromstadter Zeitung*”, „*Hermannstadt Zeitung*”.
41. K.K. 1867. március 14.
42. K. 1867. február 27.
43. K.K. 1867. február 23.
44. K. 1867. február 27.
45. K.K. 1867. február 23.
46. K.K. 1867. március 7.
47. G.Tr. 1867. március 6/február 22.
48. G.Tr. 1867. március 3/február 19.
49. T.R. 1867. március 21/9.
50. K.K. 1867. február 26.
51. K. 1867. március 17.
52. *Magyar Polgár* 1867. március 22.
53. G.Tr. 1867. március 10/február 26.
54. T. R. 1867. március 3/február 19.

GIDÓ CSABA

Udvarhelyszéki országgyűlési választások a XX. század elején

Politikai élet a XX. század elején

Amikor 1901. január 1-én beköszöntött az új évszázad, a közember számára elfogadott és egyben feszültség-levezető eseménnyé váltak az országgyűlési választások. Egy esemény, amely mozgásba lendített minden erőt a kitűzött cél elérése érdekében. Esemény, melynek során az egyszerű emberre is figyelnek egy rövid pillanatig, és ígéretet zuhatagával – vagy mint akkor szokás volt – alkohollal kábítják a választókat. Akárcsak napjainkban, jóllehet ma már a csomagolás díszesebb.

A parlamenti politika 1900 táján valóságos nemzeti sporttá alakult át. Szerb Antal Magyar irodalomtörténet-ében így írt erről egy nemzedékkel később: „A képviselőház azt a szerepet játszotta a közéletben, amit később a színház és még később a futballpálya: a sportív érdeklődés középpontja volt. ...A képviselők népszerűségben a filmsztárok ősei voltak.” A színházi előadás első felvonása a parlamenti választásokkal kezdődött. Az elkövetkezőkben e felvonásnak egy kis részletét az 1905-ös udvarhelyszéki választások tükrében próbálom bemutatni. A parlamenti választások folyamatának érzékeltetése előtt azonban szükséges felvázolni a dualizmus kori választójogi rendszert, valamint azokat a belpolitikai eseményeket, amelyek hozzájárultak az 1905-ös politikai válság kirobbanásához.

A dualizmus kori választási rendszer a fennálló viszonyok fenntartásának alappilléret alkotta. A választójogot fő vonalaiban az 1848-ban hozott törvények határozták meg, amelyeknek többnyire csak a foltoztatására szorítkoztak a kor politikusai. Az 1848-as választási törvény vagyoni és műveltségi előfeltételeket támasztott a választókkal szemben. Iskolázottságtól függetlenül választójoga volt annak a férfinak, aki egy-negyed jobbágyteleknek megfelelő nagyságú – kb. 4-10 katasztrális holdnyi – földdel, nagyobb házzal bírt, vagy legalább egy segédet foglalkoztatott műhelyében, illetve bizonyos összegű adót fizetett.

Vagyonukól függetlenül választójoga volt általában a diplomásoknak és az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottaknak¹. 1874. novemberében új választójogi törvényt fogad el a parlament, amely több mint harminc évig maradt érvényben jelentősebb változtatások nélkül. A választó-jogosultság feltételei csak kis mértékben változtak, és tovább csökkentették a szavazásra jogosultak számát: 1/4 telek, illetve háromszobás városi háztulajdon, vagy 105 forint adóköteles jövedelem; önálló iparosoknál egy segéd alkalmazása, az értelmiségieknél a diploma mellett kinevezéshez, illetve választáshoz kötött állás; az adóhátrálékosok pedig nem szavazhattak. Kötelező volt a nyílt szavazás. Az új választójogi törvény, túl azon, hogy a választók száma csökkent, rengeteg visszaélésre adott lehetőséget. Az előálló aránytalanságokat még fokozták a választókerületek egyenlőtlenségei. Voltak kerületek, ahol kevesebb mint 200 választó küldött egy képviselőt, és voltak olyanok, ahol 7000 választó is volt.²

A magyar választási törvények nem a nemzetiségek ellen irányultak elsősorban, hanem inkább az ellenzéki pártok ellen. A parlamenti választások elsődleges célja egy olyan kormánytöbbség biztosítása, amilyenre a kiegyezés megvédése érdekében szükség van. A pártviszonyok alakulásából kifolyólag csak a kiegyezést megkötő és elfogadó kormánypárt nyerhette meg a választásokat. Az ellenzéket képviselő 48-as párt, mivel nem fogadta el a fennálló politikai viszonyokat, és az államszervezet felépítésének a jellegét kérdőjelezte meg, nem kerülhetett kormányra. Ezáltal Magyarországon nem valósult meg a – más európai országok belpolitikájára jellemző – konzervatív és liberális pártok kormányzásának rotációja. A magyar választójogi probléma a hatalom birtokosai számára a dualista politikai megoldás fenntartásának kötelezettségéből fakadt. A parlamenti személyi- és pártviszonyok az ország valós állapotának torzképét tárják elénk. Az alternatívák és a választási lehetőségek hiánya egy korrupt, visszaélések által jellemezhető választási rendszer kialakulását vonta maga után.

Az 1869-es választások során találkozunk először azokkal a visszaélésekkel, amelyek ettől kezdve minden választás alkalmával megismétlődnek, és megmérgezik a magyar politikai életet. Kifejlődött egy olyan magyar választási rendszer, ahol a szembenálló politikai eszmék háttérbe szorultak, és a pénz, a hatalom, a fűfang, az erőszak valamint a lelkiismeretlen demagóg szövegek játszottak döntő szerepet. A szent cél érde-

kében a kormánypárt különböző eszközöket vett igénybe: a választói névjegyzék összeállításának befolyásolása, a kormánypárti jelöltek számára választási költségek fedezésére jelentős pénzüsszegek biztosítása, vagy bármilyen jellegű – elsősorban hatósági – erőszak alkalmazása, amelyre a legjobb példát az 1896-os választások szolgáltatják.

A millennium évében, valamint a XX. század első évében, 1901-ben lezajlott választások alkalmával a Szabadelvű Pártnak sikerült megőriznie domináns szerepét a magyar politikai életben, azonban társadalmi bázisa meggyengült. Az egyházpolitikai reformok után a párt elzárkózott az újabb jelentős liberális és szociális reformok elől, és így az ellenzék a katolikus papság és arisztokrácia elégedetlenségét, valamint a fokozódó társadalmi mozgalmakat a maga számára tudta kamatoztatni. A századforduló parlamenti vitáinak egyik jellegzetes eszköze az obstrukció, a határozatoknak időhúzás általi késleltetése, mely révén az ellenzéknek több alkalommal sikerült ideig-óráig megbénítania a parlament munkáját, és a kormánypártot visszakozásra kényszeríteni. A magyar politikai élet egyik vezéralakja, Tisza István korán felismerte, hogy az obstrukció parlamenti anarchiához vezet, ami egyben a magyar állam létét fenyegeti. A Bánffy kormány ideje alatt, 1898 és 1899 folyamán több ízben is javaslatot tett a házszabály szigorítására, amelytől azonban még saját pártja is megrettent, és tartózkodni kívánt az obstrukció erőszakos letörésétől, így javaslata nem került a képviselőház elé.³

Az ellenzéknek így sikerült 1899-ben a Bánffy kormányt, majd 1903-ban a Széll kormányt és az utóbbit követő Khuen-Héderváry Károly vezette ideiglenes kormányt obstrukció eszközével megbuktatnia. Mindhárom kormány az újoncok létszámának emelésén akadt fenn, amelynek megszavazásáért az ellenzék a magyar jelleg határozottabb jelenlétét követelte a közös hadseregben. Ferenc József azonban e téren ellenzett bármilyen kedvezményt, és 1903. szeptember 17-én a galíciai Chlopyban tartott hadgyakorlatok befejezése alkalmából hadiparancs formájában kijelentette, hogy a hadsereg közös és egységes kell, hogy maradjon. A hadiparancs azonban a magyar nemzetet csak mint a monarchia egyik néptörzsét kezelte, ami nagy felháborodást váltott ki az ellenzék körében.⁴ Szeptember végére a Khuen kormány helyzete tarthatatlanná vált, ezért báró Fejérváry Géza magyar hadügyminiszter javaslatára, hosszas gondolkodás után, Ferenc József 1903. október 26-án a közismerten

erőskező Tisza Istvánt bízta meg kormányalakítással. Amikor 1904. március elején az obstrukció holtpontra jutatta a törvényhozást, Tisza István a házszabályok drasztikus módosítására szánta el magát, azonban átmenetileg fegyverszünetre került sor az ellenzékkel. Tisza elállt egyelőre a házszabály-revíziótól, míg az ellenzék átengedte az újoncozásról szóló törvényjavaslatot és beszüntette az obstrukciót.

A parlamenti életben, annak ellenére, hogy az obstrukció szünetelt, mégis egyre inkább az ellentétek kiéleződésére került sor. A parlamenti nyári szünet ideje alatt Tisza elsősorban a házszabály-revízió előkészítésén dolgozott, és 1904 őszén elérkezettnek látta az időt a támadásra. Október elején az ugrai választókhoz írt levelében éles hangon elítélte az obstrukció által okozott károkat, amelyek aláásták a parlamentáris normákat és megrendítették az ország alkotmányosságának hitelét. Kijelentette, hogy *„a magyar parlament nem lehet játékszer jelentéktelen töredék kezében”* és kifejezte reményét, hogy a parlament ismét azzá válik, ami volt a múltban, *„az elvek és érvek csataterévé, melyen a tudás és a szellemi képesség fegyvereinek kell megküzdeniök”*.⁵

A Tisza-féle házszabály-tervezet elsősorban a technikai obstrukció kizárására irányult, a napirendi felszólalások, zárt ülések, név szerinti szavazások megszüntetésére törekedett. Ugyanakkor tágítani kívánta a házelnök fegyelmi jogkörét, ezt célozta a rendzavaró képviselők kiutasítása, a kizártak távol tartása az ülésektől, képviselőházi őrség megszervezése.⁶ Az *„ugrai levél”* az ellenzéknél hangos felháborodást keltett, sőt a kormánypárton belül is megoszlottak a vélemények e kérdés időszerűségéről. Az elkövetkezendő napokban az ellenzék kíméletlen obstrukcióba kezdett. 1904. november 15-én Tisza a parlament elé terjesztette Daniel Gábor udvarhelyszéki kormánypárti képviselő által az új házszabályjavaslatot, amely a technikai obstrukció kiküszöbölését és az ún. állami szükségletek (költségvetés, újoncmegajánlás) záros határidőn belüli rendezését tartalmazta. Ez az indítvány, amely nagy vitát robbantott ki, Daniel Lex néven vált ismertté.⁷ Elfogadására november 18-án kerül sor, amikor Tisza István ügyes szereposztással, jól rendezett színjáték formájában parlamenti puccsot hajtott végre. Az ellenzék egyik jelentős személyisége, Barabás Béla ekképpen emlékszik a fenti eseményekre: *„gróf Tisza István miniszterelnök előre megállapodván a szabadelvű párt tagjaival és Perczel Dezső képviselőházi elnökkel, 1904. november 18-án*

*felállott a miniszterelnöki székből s csak ennyit mondott: vessünk véget a komédiának! Intett az elnöknek, aki kivette fehér zsebkendőjét, meglobogtatta, amire az egész szabadelvű párt felállott s a Daniel-féle házszabálmódosítást az elnök elfogadottnak jelentette ki, bár az iszonyú lármában és kavarodásban semmit nem lehetett hallani”.*⁸ Az új házszabály elfogadása után Perczel Dezső házelnök felolvasta a kéznél lévő királyi leíratot, amely december 13-ig elnapolta az országgyűlést. Mihelyt a kézirat felolvasása befejeződött, az elnök berekesztette az ülést, és a szabadelvű párt összes tagjával eltávozott az ülésteremből.

A november 18-ai esemény olyan csatanyerés volt Tisza István számára, amellyel elvesztette a háborút. Az amúgy sem egységes kormánypárt az elkövetkező napok során fellazult, olyan kiváló személyiségek váltak ki belőle, mint Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Károlyi Sándor vagy Bánffy Dezső. Ami az elmúlt évtizedek során az ellenzéki frakciók vezéreinek, Kossuth Ferencnek vagy Ugron Gábornak nem sikerült, az most Tisza jóvoltából megvalósult: az ellenzéki koalíció összekovácsolása. A következő napon, november 19-én a parlamenti ellenzék különböző irányzatainak képviselői megalakították a koalíciót, és megválasztották vezető szervét, a kuruc kor emlékét idéző vezérőrs bizottságot.⁹ A képviselőház megnyitása napján, december 13-án az ellenzék választott a november 18-i eseményekre és darabokra törték a képviselőház berendezését. Az ülést ismét el kellett napolni, majd miután sikertelenek voltak a kormány és az ellenzék közötti békéltetési tárgyalások, a király 1905. január 3-án feloszlatta a parlamentet, január végére új választásokat írtak ki.

Az 1905-ös parlamenti választások

A boldog békeidők politikai szóhasználatának van egy spanyol eredetű szava, a kortes, amely szellemiségével meghatározta a korszak országgyűlési választásait. A kortes a magyar értelmező szótár szerint megbízójának választásáért buzgólkodó személy. A korteskedésből származó visszaéléseket korán felismerte Deák Ferenc, kijelentve: *„a korteskedés, legyen az kicsiben vagy nagyban az ország lakosainak bármely osztálya között, valóságos metelye a hazának, mert ezáltal ember és vélemény portékává aljasul, melynek, mint egyéb portékának a piacon, kereskedő*

szavával élve, a körülmény szerint ára szakad, s kinek legtöbb a pénze, legtöbbet vásárolhat”.¹⁰

A kortes szó egy széles társadalmi csoportot takar, hiszen ha tág értelemben használjuk, akkor jelöli mind a megválasztandó személyt futtató hivatali apparátust, mind pedig a kocsmában pénzért vagy meggyőződésből agitáló személyt. A korabeli Magyarországon a választások hatalmi befolyásának egyik legfontosabb eszköze a közigazgatási gépezet, amelyet helyi szinten kezében tartott a kormány által kinevezett főispán.¹¹ A főispánt a király nevezte ki, de ténylegesen a miniszterelnöktől, illetve a belügyminisztertől függött. Az 1870-es, 80-as évek alatt a főispánok jogköre annyira kiszélesedett, hogy beleegyezésük nélkül semmit sem lehetett tenni a közigazgatás terén. A főispán lett az önkormányzatok testületi szerveinek elnöke, ellenőrzést gyakorolhatott a közigazgatási tisztviselők felett, fegyelmi eljárást indíthatott, tisztviselőket függeszthetett fel vagy léptethetett elő.¹² A főispán a XIX. század végére a központi politikai akarat legfőbb képviselőjévé vált. Mikszáth Kálmán, aki több évig volt parlamenti képviselő, cinikusan jegyzi meg egyik korabeli regényében: „...az egész választás az apparátustól függ: a főispántól, szolgabírótól, jegyzőktől, falusi bíróktól; ha az apparátus jó – akkor olyan biztosan működik, mint az automata gépek”.¹³

A századfordulón, a kormánypárttal szemben fokozódó elégedetlenség következtében, már a leszűkített választójog sem jelentett elegendő biztosítékot a kormány számára, a kényelmes parlamenti többség megszerzéséhez. Ennek következtében a kormány fokozottabb mértékben igyekezett befolyásolni a választási rendszert. A választások közeledtével a főispán felmérte a megye hangulatát, hogy hányan szavaznának a kormánypártra és hányan az ellenzékre, kik azok a népszerű személyek, akiket meg lehetne nyerni a kormány részére. A kiválasztott képviselőjelöltek közül sokan a megválasztásuk előtti időszakban jártak először az eljövendő képviselői kerületükben. A választókerület községeiben beszédeket tartottak, amelyek többnyire egyéni becsületességükről, a rendszerváltozás szükségességéről, a gazdasági felvirágzásról, nemzeti szuverenitásról, de leginkább az adócsökkentésről vagy a bérbe adható földek növeléséről szóltak. A beszéd befejeztével a jelölt továbbállott, és ekkor következett a kortes, aki a jelölt nevével díszített zászlókat, szalagokat, darutollas kalapokat készítetett. Kocsmákat bérelt, itatás segítsé-

gével gyűjtötte a szavazatokat, sőt ha szükséges volt, akkor pénzt ígért, akár 30-40 forintot is, a szavazatért cserébe¹⁴. Mindenki igyekszik kihúzni a maga kis hasznát a kortesek, a kocsmárosok, mesteremberek, az alkalom szülte kortesvers-poéták és nem utolsósorban a választó. A választás napján a kortesek, földíszítet szekerekkel, a többnyire már részeg választókat befuvározták a választási székhelyre, ahol csendőrkordon és kivezenyelt katonaság vigyázta a rendet. Az egyes községek megállapított sorrendben helyezkedtek el, és 9 órától a választók aszerint, hogy egyik vagy másik jelöltre kívántak szavazni, külön-külön lettek bebocsátva szavazásra. Mindenki megmondta a nevét, azt egyeztettké a választói névjegyzékkel, majd nyíltan és érthetően megmondja, hogy melyik jelöltre szavaz. A helyiségben jelen voltak a képviselőjelöltek bizalmas emberei, hogy ellenőrizzék a törvényesség betartását. Erről egyébként választási elnök felelt, valamint ő rendelkezett a kivezenyelt csendőrök és katonák felett. A választások végén az elnök bejelenti, hogy melyik jelölt hány szavazatot kapott, s a választás lefolyásáról készült jegyzőkönyvet megbízólevélként átnyújtja a győztesnek.¹⁵

Az előbbieken felvázolt választási rendszer lehetővé tette a választások befolyásolását. A korrupt választási rendszerrel szembeni ellenszenvét Tisza több alkalommal is kifejtette, így amikor kérdésessé vált a kormánypárt választási győzelme az 1905-ös januári választásokon, Tisza leintette a főispáni kart az erősebb rendszabályok alkalmazásáról. Nem akarta tudomásul venni, hogy megváltoztak az erőviszonyok. Az ellenzékhez csatlakoztak az addig mindig lojális vidéki urak, rendszerint azzal az indoklással, hogy Andrássy csak elég jó 67-es, mégsem helyesli Tisza eljárását.¹⁶ A kormánynak az amúgy is számottevő függetlenségi táboron kívül fel kellett venni a harcot az arisztokrácia jelentős részével, valamint a katolikus papsággal, amely elsősorban az egyházi reformok révén veszítette el bizalmát a kormányban. A parasztság sem mutatta a régi megoszlást, a korábbi választások alkalmával a vagyonosabb gazdák többnyire a kormánnyal szavaztak, és főleg a negyedtelkes szavazók alkották a Kossuth-párt táborának zömét. A századfordulón és a XX. század elején zajló paraszti megmozdulások révén kitermelődött egy új elem, a nincstelenek tömege, amely ugyan szavazati joggal nem bírt, de befolyásolni tudta a vagyonosabb paraszti rétegek radikalizálódását.

Tisza István rendeletben adta ki a főispánoknak, hogy tiszta választás legyen, amelynek az eredménye az ő igazát bizonyítsa, és eljárásának helyessége mellett tegyen kétségtelen tanúságot. A választás akadálytalan lebonyolítását maga az ellenzék vezéregyénisége, Apponyi Albert is elismerte: *„Tisza nemcsak számszerű eredményt várt és kívánt a választásoktól, hanem erkölcsi sikert és igazolást is, lesújtó elítélését az obstrukciónak a választóközönség által. Ezt pedig csak tiszta és szabad választások útján érthette el, melyeknek eredménye előtt az ellenzék kénytelen lett volna meghajolni. A tény tehát az, hogy az 1905 január havában megejtett választások majdnem mentesek voltak illetéktelen kormányzati beavatkozástól és tömeges korrupciótól: a legszabadabb és legtisztább választások egyike volt ez, amelyre az egész alkotmányos érában emlékszem.”*¹⁷

Az ellenzék, mint ahogy később Apponyi Albert emlékirataiban írja, az alkotmány védelmezőinek a szerepében tetszelgett: *„mindnyájunkban az a fanatikus hit égett, hogy az alkotmány megmentésére indulunk csatába.”*¹⁸ A választási programban olyan célkitűzések is helyet kaptak, amellyel a koalíció volt szabadelvű tagjai nem értettek egyet, és valójában az ellenzék legfőbb célja Tisza megbuktatása volt. Az ellenzéki koalíció választási ígéretei közül a legfontosabb a magyar nyelvnek vezényleti nyelvvé tétele a Magyarországról besorozott egységeknél, a közös hadseregen belül a magyar jelenlét erőteljesebb hangsúlyozása, valamint az önálló magyar vámterület megteremtése.

Az 1905. január 26-ára kiírt választásokra mindkét fél a legnagyobb erőbedobással készült. Udvarhely vármegye öt választókerületre volt felosztva: Székelyudvarhely városa, székelyudvarhelyi, székelykeresztúri, homoródoklánci és a szentegyházasoláhfalusi kerületekre. A többi székely vármegyéhez hasonlóan, itt is többnyire az ellenzéki jelölteknek termett babér a dualizmus kori választásokon. A kormánypárt azonban szinte biztosra vette, hogy ezúttal javára fog elbillenni a mérleg nyelve. A helyi ellenzéki lap, a *Székely Udvarhely* is mintha ettől félne, meglehetősen visszafogottan veszi ki részét a választási harcból, többnyire igyekszik tárgyilagosan tudósítani a vármegyében lezajló eseményekről. A képviselő-választásokkal kapcsolatos hírek így általában a lap második vagy harmadik oldalán kapnak helyet, míg a címlapon többnyire a város legégetőbb helyi problémái kerülnek terítékre, mint például a város

villamos világításának kérdése. Ezzel szemben a kormánypárti lap, az *Udvarhelyi Híradó* januári számai nyomon követik a választási harc szinte minden mozzanatát, a jó ízlés határán belül maradva szimpatizálnak a kormánypárti jelöltekkel.

A mindenkori választóknak vannak általános és lokális, közvetett és közvetlen érdekei. A választások lehetőséget kínálnak a helyi közösségek képviselőjelöltjei számára, hogy ezeket az érdekeket minél hangzatosabb és merészebb csomagolásban tárják választóik elé. A sajtóban ismét napirendre kerültek a több évtizede hangoztatott általános székely problémák mellett a helyi udvarhelyszéki és székelyudvarhelyi gondok. Az újonnan megválasztandó képviselőkkel szembeni elvárásokról az újság lapjain polémia bontakozik ki. Egy január közepén megjelenő röpirat szerzője a következőket várja el az új képviselőktől: a Kolozsvár-Marosvásárhely-Székelyudvarhely-Sepsiszentgyörgy-Konstanca székely vasúti fővonal megépítését, székely gyárakat és ipart, a székely népen lévő terhek könnyítését, a választási jog kiszélesítését a székely fiatalokra, Sóvárad – Parajd vasút kiépítését, az országgyűlési képviselő évente többször látogasson el kerületébe, Székelykeresztúr vidékére a pénzforgalom emelése érdekében katonaságot kell helyezni, Székelyudvarhely a 82-es ezred székhelye legyen. A röpirat szerzője, aki magát csak egy öreg székelynek nevezi, felhívja a választók figyelmét, hogy csak azon egyént támogassák, aki az elsorolt bajokat magáévá teszi és „*a székely lobogóval a kezében hűséget esküszik a székelységnek, valamint annak érdekeit utolsó csepp vérig védelmezni fogja.*”¹⁹ A következő lapszámában „vándor” aláírással válasz érkezett a fenti röpiratra. A szerző egyenként kritikai vizsgálat alá vetette a röpiratba foglalt követeléseket, többek között helyesen állapítja meg, hogy a katonaság nem kész boldogság, „*az improduktív elemek szaporítása még egy népet sem tett gazdaggá.*”²⁰

A Marosvásárhelyi Székely Társaság egy hazafias hangvételű felhívást tesz közé, amelyben felszólítja a székelységet, hogy „*ne égessétek el a pártpolitika tűzében a székelykérdést, de igenis helyezétek előtérbe és követeljétek képviselőiktől, hogy fogadalmat tegyenek miszerint ügyünket az ország boldogítására napirendre tűzött ügyek keretében, a magyar törvényhozás házában támogatják szüntelen.*”²¹

Az új képviselőválasztások időpontja 1905. január 26-ra volt kitűzve. Egyes kerületekben azonban, mint például Oklándon már december

végén megkezdődött a korteskedés. Január közepéig megtörtént a pártok részéről a képviselőjelöltek nevesítése. A jelöltek programbeszédet tartottak a kerületükhöz tartozó községekben, amelyeket bankett követte. „*Sok az apostol – írja az Udvarhelyi Híradó – a népet akarja boldogítani mind, természetes, hogy ki-ki a maga módja szerint. Mind-egyik a maga hitét, a maga evangéliumát tartja és hirdeti egyedül üdvözítőnek. A jámbor nép füle csakúgy zúg, ahogy a prédikációjukat hallgatja, és nem tudja szegény feje kiválasztani, mely igében higgyen, melyik apostol tanítása szerint üdvözöljön?*”²² A választási mozgalom egyben a békés hétköznapiak végét is jelentette. A vármegye és a város lakossága pártokra szakadt, a legtöbb esetben a politikai elvek háttérbe szorultak, helyüket a személyeskedés, a múltban elszenvedet kisebb-nagyobb sérelmek felemlegetése foglalta el. „*Az ember megborad, hogy komoly férfiak kölcsönösen legazemberezik, lehazaárulózzák egymást, mert ellentétes politikai elveket vallanak*” – írja szintén az Udvarhelyi Híradó.²³ A választási harc tüzeiben valamennyien elfelejtik, hogy a választások lejárta után a városban élők ismét magukra maradnak, és egymás támogatására szorulnak.

A különböző választási kerületek választási bizottságának tagjai az illető helység köztisztjeletben álló és egyben a legnagyobb tekintélynek örvendő személyei közül kerültek ki. Tekintettel arra, hogy az udvarhelyi, keresztúri és az oklándi kerületekben a választók száma nagyobb volt 1500-nál, ezért két szavazatszedő választási bizottság alakult. De nézzük, kik voltak az udvarhelyszéki jelöltek és a választási bizottság tagjai:

Székelyudvarhely városi kerületben Dr. László Mihály szabadelvű párti jelölt ismert volt az udvarhelyiek számára. 1849-ben született Istensegitsen, Bukovinában. Középiskolai tanulmányait Esztergomban végezte, majd jogot és filozófiát hallgatott Budapesten és Bécsben. Jogi tanulmányai befejeztével elnyerte a bölcsészettudori címet. 1876-tól tanár a budapesti V. kerületi királyi főgimnáziumban, majd nyilvános tan-és nevelőintézetet nyitott. Az elsők között hívta fel az ország figyelmét a csángókérdésre. A kormány 1875-ben kiküldte Bukovinába az ottani székelyek állapotának a tanulmányozására. Az ott szerzett tapasztalatok alapján 1882-ben könyvet írt, *Keleti testvéreink* címmel. Könyve jelentős mértékben hozzájárult csángó-magyar egyesület megszületéséhez, amely a későbbiekben mintegy 5000 bukovinai székely Magyaror-

szágra való áttelepítésében játszott irányító szerepet. Dr. László Mihályt 1887-ben az oláhfalusi kerület választotta meg képviselőnek szabadelvű programmal, majd később, az 1901-1905 parlamenti ciklusban a székelyudvarhelyi kerületet képviselte.²⁴

Az ellenzék részéről *Szakács Zoltán* városi polgármester volt a jelölt, aki mint a város szülöttje 1900 decemberétől volt Székelyudvarhely város polgármestere. A választási bizottság: elnök Solymossy Endre ev. ref. kollégiumi tanár, jegyző Gálffy Endre városi jegyző.²⁵

A székelyudvarhelyi járásban szintén két jelölt volt: a kormány részéről *Ugron János* nyugalmazott alispán, 1856-ban született Dályán. Középiskoláit Székelyudvarhelyen végezte, majd jogot hallgatott Budapesten. Tanulmányai és a katonai szolgálat befejeztével bögyözi birtokán telepedett le, és élénken részt vett a megye közéletében. 1890-ben aljegyző, majd 1892-től alispán. A Nemzeti Párt híve, 1896-ban lemondott az alispánságról, és visszavonult birtokára. 1900-ban Tibád Antal székelyudvarhelyi képviselő betegség miatt lemond a képviselői tisztségről, helyette Ugron János kerül be a parlamentbe, és 1905-ig képviselte a megyét.²⁶

Az ellenzék részéről *Dr. Kállay Tamás* volt a jelölt, 1877-ben született, középiskoláit Budapesten végezte, majd a kolozsvári egyetemen jogot hallgatott, 1902-ben megszerezte az államtudományi tudori címet. Rövid ideig a vármegye aljegyzője. Az 1905-ös választások alkalmával a Függetlenségi és 48-as Párt programjával indult. A dualizmus utolsó két választása alkalmával, 1906-ban és 1910-ben is mint székelyudvarhelyi képviselő jutott be a parlamentbe.²⁷

Az I. számú választási kerület helyisége Sorbán Károly Bethlen utcai 89-es számú kocsmaházában volt. A következő helységek szavaztak itt: Bethlenfalva, Kadicsfalva, Fenyéd, Tibód, Székelyszenttamás, Ülke, Székelyszentkirály, Székelyfancsal, Máréfalva, Küküllőkeményfalva, Oroszhegy, Zetelaka, Székelyszentmihály, Kobátfalava, Tarcsafalva, Csehétfalava, Bencéd, Atyha, Alsósófalva, Korond. A bizottság tagjai: elnök Embery Árpád főgimnáziumi tanár, jegyző: Gaál Imre. A II. számú választási kerület helyisége a Stemmer József Kossuth utcai 85-ös számú háza. A következő helységek szavaztak itt: Felsőboldogfalva, Bikafalva, Hodgya, Ócfalva, Bögyöz, Agyagfalva, Mátisfalva, Székelymagyarós, Décsfalva, Béta, Székelydobó, Vágás, Farcád, Sükő, Székelylengyelfalva,

Bogárfalva, Szentlélek, Nyikómalomfalva, Farkaslaka, Kecsetkisfalud, Székelypálfalva, Felsősófalva, Parajd. Az elnök Hlatky Miklós fő-reáliskolai tanár, jegyző Péter Gergely tanító.²⁸

A székelykeresztúri választási kerületben a kormány részéről *Daniel Lajos* közigazdász és *Gyárfás Endre* földbirtokos Bánffy-párti programmal mérte össze erejét.

Az I. számú választási kerület helyisége a gimnázium tornaterme, ahol a következő helységek szavaztak: Székelykeresztúr, Magyarandrásfalva, Gagy, Kissolymos, Nagysolymos, Magyarhidegkút, Székelyhidegkút, Székelyandrásfalva, Alsóboldogfalva, Fiafalva, Magyarfelek, Szederjes, Újszékely, Magyarzákod, Székelyvecke, Székelyszállás, Szentdemeter, Bordos, Csöb, Rava, Csekefalva, Szentábrahám, Székelyszent-erzsébet. A bizottság tagjai: elnök Dr. Solymossy Lajos kir. főreáliskolai igazgató és jegyző Jaeger Nándor gyógyszerész. A II. választási kerület helyszíne a község háza, ahol a következő helységek szavaztak: Betfalva, Kisgalambfalva, Nagygalambfalva, Bözöd, Bözödújfalú, Kőrispatak, Szolokma, Küsmöd, Siklód, Énlaka, Firtosváralja, Kadács, Firtosmartonos, Siménfalva, Medesér, Székelyszentmiklós, Kiskede, Nagykede, Rugonfalva, Etéd, Tordátfalva. A bizottság elnöke Sándor Domokos tanár, jegyző Csiki István.²⁹

A homoródokládi kerületben *Dr. Heltai Ferenc* volt a Szabadelvű Párt jelöltje, 1861-ben született Szentesen. Középiskoláit Szentesen és Budapesten, jogi tanulmányait Lipcsében és Budapesten végezte. Több újságnál is dolgozott: 1881-től az *Ellenőr*-nél, a lap megszűnte után a *Nemzet* közgazdasági rovatát szerkesztette. 1883-ban akadémiai pályadíjat nyert *Az ipartörvény revíziója* című munkájával. A következő évben az akadémia nemzetgazdasági bizottságának tagjává választják. Rövid ideig a *Nemzetgazdasági Szemle* majd a *Vasúti és Közlekedési Közlöny* szerkesztője. A belügyminiszter megbízásából 1893-ban kidolgozta Budapest kerületi eljáráságainak reformjára vonatkozó törvényjavaslatát, majd 1894-ben részt vett a községi törvény reformjának előmunkálataiban. Országgyűlési képviselőnek először 1896-ban választották meg, szabadelvű programmal, Okládon. Az 1901-es, valamint az 1910-es választások alkalmával szintén az okládi kerület képviselőjeként kerül be a magyar parlamentbe. Aktív résztvevője a parlamenti életnek, a közgazdasági, pénzügyi valamint a közlekedési bizottságok tagja.³⁰ Az ellenzék

jelöltje *Dr. Hinléder Fels Ernő* ügyvéd, 1877-ben született Nagyenyeden. Középiskoláit szülővárosában és Sepsiszentgyörgyön végezte. Ezt követően a kolozsvári egyetemen jogot tanult. 1900-1904 között Kovásznán folytatott joggyakorlatot, majd ügyvédi vizsgája után 1904-ben Oklándon ügyvédi irodát nyitott. A későbbi választásokon is e kerületet képviselte a Függetlenségi és 48-as Párt programjával.³¹ Az ellenzéknek kezdetben volt még egy második jelöltje, Balásy Sándor földbirtokos, Bánffy-féle pártprogrammal, ő azonban a választások előtt visszalépett.

Az I. számú kerület választási helyszíne a községháza. A következő helységek szavaztak itt: Oklánd, Erked, Homoródbene, Homoróddaróc, Lövete, Magyarhermány, Kisbacon, Bibarcfalva, Bardóc, Erdőfüle, Olasztelek, Székelyszáldobos, Vargyas, Felsőrákos. A bizottság tagjai: elnök Sándor Mózes kir. tanácsos, jegyző Kiss Jenő. A II. számú választási helyiség az állami iskola, ahol a következő helységek szavaztak: Homoródkarácsonyfalva, Homoródújfalú, Székelyzsombor, Árvátfalva, Patakfalva, Miklósfalva, Székelyderzs, Székelymuzsna, Jásfalva, Székelydália, Bágy, Ége, Abránfalva, Petek, Székelyszentlászló, Telekfalva, Kénos, Gyepes, Sándortelke, Remete, Kányád, Homoródszentmárton, Abásfalva, Homoródkeményfalva, Lókod, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Városfalva, Homoródjánosfalva, Recsenyéd.³² Az elnök Ajtay János unitárius pap, jegyző Máthé János.³³

Szentegyházas-Oláhfaluban *Dr. Daniel Gábor* a Szabadelvű Párt jelöltje, 1854-ben született a háromszéki Árkoson. Jogi tanulmányai befejeztével, alig huszonnégy éves korában, 1878-ban az oklándi kerületben országgyűlési képviselőnek választották. Az elkövetkező években különböző Udvarhely vármegyei kerületeket képviselt: 1878-1887 oklándi, 1887-1892 székelyudvarhelyi, 1892-1896 ismét oklándi, 1896-1906 oláhfalusi, 1910-től ismét oláhfalusi képviselő. Politikai tevékenysége mellett gyakorló ügyvéd, számos politikai jellegű cikket írt a *Kolozsvári Közlönyben* és a *Nemzetben*. A Szabadelvű Párt alelnöke, ő terjeszti a parlament elé a nagy vitát kavaráó Daniel Lex törvényjavaslatot az obstrukció letörésére. Aktív résztvevője volt a parlamenti életnek, különböző bizottságoknak: a kivándorlási tanács, közlekedési tanács, a felirati és véderő bizottság tagja. Az 1910-ben alakult Nemzeti Munkapárt alelnöke és Tisza István közeli munkatársa.³⁴ Az ellenzék jelöltje *Zombory*

Richard volt. A választóbizottság: elnöke Lántzky Sándor bányatulajdonos.

A vármegye alispánjának 1904-es évi jelentése szerint az év végén a választók száma a következőképpen oszlott meg kerületenként:

- Székelyudvarhely városban 610 választó
- az udvarhelyi választókerületben 2586 választó
- a székelykeresztúri választókerületben 2084 választó
- a homoródokládi választókerületben 1945 választó
- az oláhfalvi választókerületben 243 választó

Éz azt jelentette, hogy a vármegye területén összesen 7468 személy volt választásra jogosult³⁵ akkor, amikor a vármegye összlakossága elérte az 118275 főt, az 1900-as népszámlálás szerint.³⁶

A tisztességes választások biztosítása érdekében az Udvarhely vármegyei központi választmány hirdetményt bocsátott ki, amelyben felhívta a választók figyelmét, hogy a szavazásra rendelt helyiségekbe a hivatalos személyeken kívül csak azok az egyének léphetnek be, akik igazolvánnyal rendelkeznek arról, hogy képviselőválasztásra jogosultak. Az igazolványt a kör- és a községi jegyzők feladata volt kiállítani. A rend érdekében a választási körzetekbe egy-egy szakasz katonát rendeltek. A kormány és elsősorban Tisza felhívta a főispánok figyelmét, hogy tiszta választásokat akar. Ennek ellenére mind a kormánypárt, mind pedig az ellenzék részéről visszaélések lehetett tapasztalni.

A választások előtti feszültségről így ír a *Székely-Udvarhely*: „*napról-napra féktelenebb események színhelye lesz városunk... Békés emberek éjjeli nyugalma háborgató, ablakverő játékot űzni, gyermekes, értelmetlen dolog*”. A továbbiakban pedig a kolozsvári polgármester, Szacsina Géza felhívását közli: „*...nincs szebb, nincs magasztosabb joga az alkotmányos életnek, mint a képviselőküldés joga. De e jog csak akkor lesz méltó kifejezője a nemzeti akaratnak, ha a választó polgárokat véleményük szabad nyilvánításában sem ígéret, sem anyagi előny, sem fenyegetés, sem erőszak, sem félelem, sem ijesztés vagy bárminemű pressió nem irányítja, hanem csak a tiszta meggyőződés és a szabad elhatározás jut kifejezésre a választásnál.*”³⁷

A különböző pártok választói egymás ablakait vették célba, egyes helyeken verekedésre is sor került. Lövétén megverték a bírót, Almáson a jegyzőt kergették meg, és a mindig tiszteletben álló egyházi vezetőket

sem kímélte a politika által kiváltott erőszak. Az almási és oklándi papilakok ablakait beverték. Az erőszak miatt a vármegye több községébe katonaságot kellett kivezényelni. A fizikai erőszak mellett megjelentek a különböző gúnyolódó, személyeskedő versek, levelek vagy falfirkák. „*Most farsang van, őrült farsang, mikor a pegázus is meg van veszve, mikor széles Magyarország merő egy vers-burján, s az ország 16 ezer községének mindegyikében legalább egy embert ihletnek meg e nagy idők ad hoc poétává. Ez a tizenhatezer költés mind pengeti a lantját, mind énekel s e hazában ez idő szerint sok millió versláb sántít és még több millió rím döcög...*” – írja a Székely-Udvarhely.³⁸

A választások napján, január 26-án a választási helyiségeket mindenütt katonaság, csendőrség és huszárság vette körül, igazolvány nélkül senkit sem engedtek a kordonon belül. A környéken nagy számú kíváncsiskodó személy gyűlt össze, sok volt köztük a nő. „*Lépten-nyomon találkozunk egy-egy verestollas amazonnal, aki torkaszakadtából éljenezte egyik-másik ellenzéki jelöltet. Sőt még a huszárokat is kihozták türelmükből, s ennek tulajdonítható, hogy egy-két attakot megkockáztattak az oszolni nem akaró néptömeggel szemben.*”³⁹ A választások napján – igaz szórványosan – de sor került kisebb kihágásokra. Az erőszakosságban – eltérően az eddigi választásoktól – az ellenzék jeleskedett inkább, azokban a községekben, ahol az ellenzék abszolút többségben volt, a szabadelvű választók akadályoztatva voltak, hogy jogaikkal éljenek, vagy a megfélemlítés hatására az ellenzéki jelöltre adták voksukat.

Ez a nap nemcsak Udvarhely vármegye, hanem az egész ország részére meglepő eredményt hozott. A dualizmus korában először győzött az ellenzék. A vármegyében a szabadelvű pártnak mindössze egy jelöltje került ki győztesen a választási harcból. Az oláhfalvi kerületben Daniel Gábor szabadelvű képviselőnek nem volt ellenjelöltje, és így egyhangúlag lett megszavazva. Az ellenzéki sajtóban Mikszáth-regénybe illő történet jelent meg arról, hogyan sikerült Daniel Gábor korteseinek megakadályozniuk, hogy az ellenzék jelöltje induljon a választásokon. *Ügyes kortesfogás* címmel a következőket írta a Székely-Udvarhely: „*Oláhfaluban ellenzéki programmal Zombory Richárd akart föllépni. Ki is jött Oláhfaluba, de Daniel Gábor kortesei egyszerűen elfogták. Az eset akként történt, hogy Zombory kocsija elé Daniel kortesei egy embert küldtek azzal az utasítással, hogy állítsa meg a kocsit, mondja, hogy*

az ellenzék a jelölt urat az egyik megnevezet vendéglőben várja. Az úton ne álljon meg sehol, mert veszélyeztetve van az élete. Így is történt Zombory úr a legsebesebb hajtással végig száguldott Oláhfalun a vendéglőig. Amint ide befordult a kocsija, Daniel kortesei rögtön elállták az összes ajtókat: az egér bent volt az egérfogóban. A katonaság is rögtön ott termett, és a csoportosulni akarókat eloszlatta. Ez alatt Daniel kortesei kísérve asszonyaikkal Zomboryval bent tárgyaltak, és hogy, hogy nem lemondatták. Midőn ez megvolt, akkor Daniel Gábor egyik főkortese meghívta a jelölt urat vacsorára és éjjeli szállásra. Képzeltető, hogy ekkor is el volt zárva a külvilág elől. A dolog vége az, hogy Zombory Richárd másnap elexpediáltatott Oláhfaluból, és a búcsúzásnál a vendéglátó gazdának hálaadó szavakat rebegve meghatottan távozott”.⁴⁰ A Szabadelvű Párt a későbbiekben cáfolta, hogy a fenti esemény megtörtént volna. Daniel Gábor azonban nem örvendhetett az új képviselőségnek, az ellenzéki koalíció által uralt parlamentben háttérbe szorult, az 1906-ban kiírt választásokon már nem is indult, és egy négyéves időszakra visszavonult a politikai élettől.

A többi választási kerületben az ellenzéki jelöltek kerültek ki győztesen. A legszorosabb vetélkedésre Székelyudvarhely városában került sor, ahol mint fent említettem, Szakáts Zoltán polgármester és László Mihály volt udvarhelyi képviselő állt szemben egymással. A választás helyisége a vármegyeházának díszterme volt. Az ellenzéknek elsősorban a szombatfalvi és szentimrei választók bizalmát sikerült megnyernie. A szavazás sorrendjét sorshúzás alapján döntötték el, amely szerint az ellenzékpártiak kezdték a szavazást reggel 9 órától 11 óráig, amikor a kormánypárt következett, majd rotációs rendszerben folytatódott a szavazás a záróráig. A szavazás záróráját a választói bizottság elnöke 16 óra 35 percre tűzte ki. Az eredmény kihirdetésére délután 18 órakor került sor a vármegyeház előtti téren. A választások befejeztével Szakáts Zoltán ellenzéki jelölt 279 szavazatot, míg Dr. László Mihály kormánypárti jelölt 228 szavazatot kapott.⁴¹ A többi kerületben a kormánypárti képviselők súlyos vereségeket szenvedtek: az udvarhelyi körzetben Ugron János kormánypárti jelölt 171 szavazatot kapott Kállay Tamás ellenzéki jelölt 1542 szavazatával szemben. A székelykeresztúri körzetben Daniel Lajos kormánypárti 616 szavazatot, míg az ellenzék képviselője, Gyárfás Endre 1064 szavazatot kapott. A homoródokládi kerületben Heltai

Ferenc kormánypárti jelölt 410 szavazatot, míg ellenfele Dr. Hinléder Fels Ernő 1022 szavazatot gyűjtött össze.⁴²

A választások emberéletet is követeltek: egy oroszhegyi lakos a szavazást követően részegség következtében megfagyott. A magyar virtuskodás sem maradhatott el, Hollaky Arthúr udvarhelyszéki főispán elégtételt követelt Ugron Zoltán ellenzéki politikustól. Az utóbbi ugyanis állítólag a választások alkalmával Kissolyos községben mondott beszédében gazembernek nevezte a főispánt. A becsületbeli ügy párbajjal végződött, amelyben egyik fél sem szenvedett komolyabb sérülést.

A választások elvesztését a Szabadelvű Párt hívei az erős kéz hiányában, a helyi kormánypárti szervezetek gyöngeségében, valamint az elbizakodásban látták. A politikai légkör által okozott bizalmatlanság azonban hosszú ideig megmérgezte a város és a többi választókerület légkört, és az ellenzék győzelmének nagy ünneplésekor senki sem gondolta volna, hogy egy hosszas, több mint egyéves válság időszaka kezdődik el.

Az 1905-ös politikai válság és ami utána következett

A választások eredményeként a kormánypárt 159 mandátumával szemben, a kiegyezés módosítását-megváltoztatását követelő ellenzék 254 mandátumot szerzett. Ezen kívül 10 nemzetiségi és 9 párton kívüli képviselő került be a parlamentbe.⁴³ Tisza István a korszak legnagyobb politikai felfordulását hagyta maga mögött: egy dualista alkotmányos államot egy, a dualizmust ellenző parlamenti többséggel. De mi volt az oka a Szabadelvű Párt bukásának? Az, hogy az egyházpolitikai törvények óta nem volt programja, csak a kormányzásra és a kiegyezési alap állandósítására törekedett. Nem voltak reformeszméi, nem ismerte fel a széles néprétegek gazdasági törekvéseit, a politikai jellegű reformok, elsősorban az általános választójog bevezetésének szükségességét. Ebből szinte elkerülhetetlenül következett, hogy a tömeg az általános elégedetlenség által kergetve a demagóg jelszavakat hangoztató ellenzék karjaiba rohant.

A koalíciónak nem volt egy átgondolt programja, a kormányra kerülés lehetősége őket is meglepetésként érte. Az ellenzéket a hangulat és a jelszavak kötötték össze, nem a közös politikai érdek. Normális, alkotmányos körülmények esetén a választások utáni hatalomátvétel simán

kellett volna végbemenjen, azonban a koalíció nem szeghette meg választási ígéreteit, és ennek következtében a Ferenc Józseffel folytatott kormányalakítási tárgyalások sikertelenek voltak. A király szilárdan eltökélte, hogy nem enged semmiféle szeparatista követeléseknek az egységes birodalmi hadsereg kérdésében, hiszen a Monarchia belső kohézióját megrendítő változások idején is ez az intézmény jelentette a legerősebb összekötő kapcsot. A vezérkar már 1905 áprilisában kidolgozott egy titkos tervet „Fall U” fedőnév alatt a „módosított általános mozgósításra” és Magyarország azt követő katonai megszállására.⁴⁴ A király 1905 nyarára elveszítette türelmét, átmeneti, parlamenten kívüli kormány mellett döntött, és június 18-án báró Fehérváry Gézá, a magyar királyi darabont testőrség kapitányát nevezte ki miniszterelnöknek. A magyar politikai közvélemény, még Tisza István is alkotmányellenesnek tartotta e kormány működését, amelyet gúnyosan csak darabont kormánynak neveztek.

A képviselőház bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, és Bánffy Dezső indítványára szeptember 15-én nemzeti ellenállást hirdetett a koalíció. A képviselőházi határozat nyomán közgyűlési végzéseket hoztak, megtagadták a kormánynak nemcsak politikai, hanem adminisztratív támogatását is. A tisztviseleket eltiltották minden olyan kormányrendelet végrehajtásától, mely a közadóbeli tartozások és a katonai kötelezettségek teljesítését tárgyalná.⁴⁵

Az ellenzéki koalíció meglepetésére Kristóffy József belügyminiszter a Krassó-Szörény megyei németbogsáni kerületben megtartott programbeszédében szeptember 9-én napirendre tűzte az általános választójog bevezetését. Törvényjavaslata december 19-én került teljes egészében nyilvánosság elé, amely szerint a választójog a betöltött 24 év után a 25-ik évben kezdődik, és azok gyakorolhatják, akik tudnak írni és olvasni. Magyarországon 1.100.000 választó volt, Kristóffy javaslata révén ez a szám 2.600.000-ra emelkedett volna. A javaslat szerint országgyűlési képviselőnek választható, akinek választójoga van, valamelyik választójogi jegyzékben fel van véve, legalább tíz éve magyar állampolgár és a törvény azon rendeletének, hogy a törvényhozás nyelve magyar, képes megfelelni. A választókerületeket a szavazás céljára, kisebb szavazókörökre kell felosztani. Minden város, nagyközség és körjegyzőség külön szavazókört alkot. A választásra jogosultakról községenként névjegyzék

készítendő. Minden választó azon város, városrész vagy község névjegyzékébe veendő fel, ahol állandó lakhellyel rendelkezik. A választás közvetlenül és titkosan, szavazólapok útján kell történni. Szavazati joga csak annak van, aki a választói névjegyzékbe fel van véve. A szavazati jog csak személyesen gyakorolható. A megválasztáshoz általános szótöbbség szükséges. A képviselők száma változatlan. A képviselők megbízása az 1886-os évi I. törvénycikk értelmében öt év marad.⁴⁶

A választójogi reformban a kormány a válság levezetését vélte megtalálni. Hosszas huzavona után maga Ferenc József is áldását adta e reform bevezetésére. A magyar társadalom, elsősorban a politikai élet, vegyes érzelmekkel fogadta az általános választójog javaslatát, amelyet azonban ma egyáltalán nem nevezhetnénk annak, hiszen továbbra is az ország lakosságának csak egy kis része, 15% élhetett volna a szavazás jogával. Az egész parlamenti paletta azonban 1905 végén elutasította ezt a javaslatot. A Függetlenségi Párt például azon a címen, hogy majd ő csinálja meg, amikor kormányra jut. A Szabadelvű Párt közveszélyesnek tartotta, Tisza István szerint „*az általános választójog elvágna a nemzet életerejét, előidézne a nemzet pusztulását*”, a reform felerősítené a politikai felforgató tevékenységet, ami ahhoz vezetne, hogy „*...a politikai vezetés kicsúszik a magyar intelligens középosztály kezéből*”.⁴⁷ Az alkotmánypárt a nagybirtokosok érdekei miatt utasította el, a néppárt és a keresztényszocialisták azért, mert féltették a főpapság birtokait.

A kormány decemberre kénytelen volt beismerni sikertelenségét, a szabadelvű párt visszavonulása következtében a polgári közigazgatás felbomlott. Országszerte új tisztviselő kar kialakítására volt szükség, de kulcsfontosságú posztokra is alig akadt ember, aki vállalja a kormánnyal való együttműködést. Udvarhelyszéken novemberben lemondott a főispáni tisztségről a szabadelvű párt embere, Hollaky Arthúr, helyette a király a képviselőválasztásokon vereséget szenvedett Ugron Jánost nevezte ki főispánnak, aki több-kevesebb sikerrel igyekezett a katonaság segítségével fenntartani a rendet a vármegye területén.⁴⁸

A közvélemény teljesen a kormány ellen fordult, januárra a közviszonyok anarchiába torkollottak, a közigazgatási apparátus egész vonalon felmondta a szolgálatot, de a koalíció harci kedve is kezdett kifulladásra, és tárgyalásokat kezdeményeztek az udvarral. A király 1906. február 19-én feloszlatta az országgyűlést, majd rendkívüli intézkedéseket veze-

tett be. Kristóffy belügyminiszter gyűléstilalmat rendelt el, megszigorította a cenzúrát, megvonta az ellenálló megyék javadalmazását, feloszlatta az alkotmányvédő bizottságokat.⁴⁹ Az ellenzék részéről az ellenkezés lagymatag volt, a koalíció vezetői a megegyezés általi kiutat keresték a számukra is kellemetlen helyzetből. A koalíció vezetői 1906. április 6-án találkoztak Ferenc Józseffel, és létrejött az alku, amely értelmében a koalíció vállalta a katonai követelések elejtését, a költségvetés és újoncjutalék megszavazását, külkereskedelmi szerződések törvénybe iktatását, a Tisza és Fehérvár-kormány felmentését minden anyagi és jogi felelősség alól és a választójogi reform megvalósítását. A koalíció programjának teljes mértékű feladásával kötötte meg a paktumot, amit az alkotmányosság helyreállításáért hozott áldozatnak mutattak be a tömegek előtt.⁵⁰ A király miniszterelnöknek nevezte ki Wekerle Sándort, majd április 30-ra új képviselőválasztásokat írtak ki. A választásokon a Szabadelvű Párt nem vett részt, sőt Tisza István javaslatára feloszlott. A koalíció pártjainak így egymás között kellett megmérkőzniük, ennek következtében a választások az előbbiekhöz képest jóval visszafogottabban zajlottak le.

Udvarhely vármegye kerületeiben mindenütt a Függetlenségi és 48-as Párt jelöltjei kerültek ki győztesen. Székelyudvarhely városában *Dr. Kovács Albert* lett képviselő. 1875-ben született Brassóban. Középiskoláit szülővárosában, jogi tanulmányait Kolozsváron végezte. 1900-tól Székelyudvarhelyen ügyvéd, a városi képviselőtestület, valamint a vármegyei törvényhatósági bizottság tagja, vármegyei főügyész. Az udvarhelyi kerület a már az előző választásokról ismert Kállay Tamást választotta meg. A székelykeresztúri kerület *Dr. Gyarmathy Dezsőt* választotta, aki Csíkszentmártonban született 1858-ban. Középiskoláit Székelyudvarhelyen végezte, majd jogot hallgatott Budapesten. Tanulmányai befejeztével visszatért a „székely anyavárosba”, ahol kezdetben aljegyző, majd főszolgabíró, két évig a város polgármestere. A református egyház főgondnoka, a vármegye törvényhatóságának tagja. Oklándon a már ugyancsak ismert *Hinléder Fels Ernő* került ki győztesen, míg Oláhfaluban a kevésbé ismert *Simkó József* budapesti rajztanár. Simkó József 1860-ban született Győrben, itt végezte középiskoláit is, majd középiskolai rajztanári diplomát szerez. Székely Bertalan volt a mestere. 1884-ben ösztöndíjjal Nürnbergben, Lyonban és Párizsban tanult. 1889-

1906 között Budapesten tanított, több cikket és önálló tanulmányt írt a nemzeti művelődésről, valamint a hazai és külföldi festészeti irányzatokról. Politikai téren Apponyi Albert híve, vele együtt lépett be a 48-as pártba.⁵¹

A koalíció nyeregben volt, de hamarosan kiderült, hogy nem tud lovagolni, az 1906-os választások elsöprő győzelmet hoztak a Függetlenségi Párt részére, azonban a koalíciónak is ott kellett folytatnia, ahol a szabadelvű párt abbahagyta. Kiderült, hogy a Szabadelvű Párt és az ellenzék között egyetlen lényeges különbség van: az, hogy az utóbbi elméletileg elutasítja a 67-es kiegyezést. Gyakorlatilag azonban a választók felé küldött jelszavak csak a népszerűség fenntartása érdekében hangzottak el, és kormányra kerülve a demagóg ígéretek megvalósítására nem nyílt lehetőség. Barabás Béla függetlenségi politikus írja Emlékiratában: „*A választójog fontos kérdése kátyúba került, a katonai vívmány iránt indult küzdelem elnémult, a gazdasági előnyök nem mutatkoztak, a quota emelkedett, s azok a rengeteg magánérdekek és kívánságok, amelyek zaklatták a kormány tagjait, nagyobb részben kielégíthetők nem voltak. Mindenki sokat várt, keveset kapott vagy semmit... Belviszályok is sülyesztették a függetlenségi és 48-as párt erejét, tekintélyét, az egy táborból két csoport lett, s rövid négy esztendő múlva, a csoportok is, a párt is, a koalíció is megörlődött s az 1910. évi választás elsöpörte a kurucokat is, a labancokat is – jött más köntösben a régi szabadelvű párt, vagyis az új munkapárt*”.⁵² Az 1910-es előrehozott választásokon a Tisza István vezette újonnan alakult Nemzeti Munkapárt győzedelmeskedett.

Az 1910-es választásokon Udvarhely vármegye több, már ismert képviselőt küldött a parlamentbe: Kállay Tamás, mint 48-as politikus továbbra is az udvarhelyi kerületet, Daniel Gábor a Nemzeti Munkapárt alelnökeként ismét az oláhfalusi kerületet, Heltai Ferenc szintén munkapárti programmal az oklándi kerületet képviselte. A megye másik két kerülete székelyudvarhelyi születésű, függetlenségi politikusokat küldött a parlamentbe: Székelyudvarhely városa *Valentsik Ferencet*, aki 1870-ben született Székelyudvarhelyen, itt végezte középiskoláit, majd jogi tanulmányait Kolozsváron. 1896-ban Székelyudvarhelyen ügyvédi irodát nyitott, 1907-ben városi tiszti főügyész, Udvarhely megye törvényhatósági és közigazgatási bizottságainak tagja. Székelykeresztúr kerülete *Ugron Zol-*

tánt választotta meg, aki 1865-ben született Székelyudvarhelyen. Középiskoláit Székelyudvarhelyen és Budapesten, főiskolai tanulmányait a németországi hallei gazdasági akadémián végezte. Tanulmányai és a katonai szolgálat befejeztével fiatalfői birtokán gazdálkodott, 1892-ben a Nemzeti Párt programjával a vízaknai kerület képviselője lett. Az 1906-i nemzeti ellenállás idején az udvarhely megyei ellenállási bizottság elnöke. Mind országos, mind udvarhely vármegyei szinten ez volt az utolsó dualizmus kori választás. Az újabb képviselő választásokra 1915-ben került volna sor, azonban a háború miatt nem lehetett megtartani, és az 1910-ben megválasztott képviselők mandátuma a háború végéig kinyúlt, amely egyben a dualizmus korának végét is jelentette.

A korabeli események forgatagát követve, néha déja vu érzése támad az olvasónak, mintha a politikai erkölcs ma is az volna, ami száz évvel ezelőtt: az ellenfél lejáratása, a demagóg jelszavak, a köznép elkápráztatása, és ami a legszomorúbb, a békés lakosság megosztása a politikum által. Mikszáth Kálmán regényeiben is helyet kaphatna a Daniel Gábor-féle 1905-ös oláhfalui választás, de napjainkban is játszódódnak olyan politikai események, amelyek a fent említett író számára ideális regény-témát jelenthettek volna.

Udvarhely vármegye az ország keleti peremén nem játszott döntő szerepet a dualizmus kora utolsó évtizedének választási pártharcában. A többi székelyföldi megyéhez hasonlóan, a függetlenségi politikusok élvezték a lakosság többségének bizalmát. A múlt század első évtizedében, a megelőző évtizedekhez képest, nem küldött olyan nagy kaliberű politikusokat a magyar parlamentbe, mint Ugron Gábor, Bartha Gábor, Tibád Antal vagy Orbán Balázs. Mégis, végigkövetve a XX. század első évtizedének legjelentősebb politikai eseményeit, kibontakozott előttünk a korabeli választási rendszer, az udvarhelyi körzeteket képviselő személyek névsora, akik több-kevesebb sikerrel próbálták képviselni szavazóik érdekeit. Végzettségüket tekintve szinte mindegyikük jogász volt, és szülőhelyének, vagy legalábbis régi lakóhelyének nevezhette ezt a térséget. Kakukktojásnak számít Simkó József, aki rajztanár volt, a Székelyföldet alig ismerte, de a korabeli választási viszonyok lehetővé tették, hogy pártérdekből ő kerüljön be a parlamentbe.

Az 1905-ös válság mérföldkő volt a dualizmus kori Magyarország történetében, a politikai válság nem egy évet, hanem valójában a XX.

század első évtizedét ölelte fel teljes egészében. A politikum kihatott a gazdasági és szociális életre, a válság nem csak a politikában okozott fennakadást, hanem a gazdasági és társadalmi élet területén is. Az első világháború előestéjén a politikai uralkodókörök nem akartak tudomást szerezni a politikai és szociális reformok szükségességéről. A választójog, földreform, a nemzetiségekkel való megegyezés helyett, az 1905-ös válságot és a sorozatos tömegmegmozdulásokat figyelmen kívül hagyva, továbbra is a demagóg nacionalista jelszavakkal igyekeztek a tömeg bizalmát elnyerni. Kristóffy egykori belügyminiszter szerint az 1905-ös válság előrevetítette a dualista politikai rendszer hibáit, összeomlásának árnyát és Trianont.

JEGYZETEK

1. Gergely András – Szász Zoltán: *Kiegyezés után*. Bp., 1978. 52.
2. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I. Bp., 1934. 138.
3. Pölöskei Ferenc: *Tisza István*. Bp., 1985. 62.
4. *Magyarország története 1890-1918* VII/1. Bp., 1988. 525.
5. Gratz. i.m. 51.
6. Pölöskei. i.m. 95-96.
7. *Magyarország története*. 553.
8. Dr. Barabás Béla: *Emlékirataim*. Arad, 1929. 104.
9. *Magyarország története*. 554.
10. Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp., 1998. 60.
11. Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Bp., 1993. 151.
12. Uo.
13. Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon*. Bp., 1986. 226.
14. Gergely-Szász: i.m. 209.
15. Uo. 210.
16. Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja*. I. Bp., 1928. 122.
17. Dr. Gróf Apponyi Albert: *Emlékiratai*. II. Bp., 1934. 144.
18. Uo. 141.
19. *Székegy-Udvarhely*. 1905. jan. 12. 4.
20. *Székegy-Udvarhely*. 1905. jan. 15. 5.
21. *Székegy-Udvarhely*. 1905. jan. 19. 6.
22. *Udvarhelyi Híradó*. 1905. jan. 15. 3.

23. Uo.
24. *Országgyűlési Almanach*. 1892-1897. Bp., 1892. 264.
25. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 26. 8.
26. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1914. 68.
27. *Országgyűlési Almanach*. 1910-1915. Bp., 1910. 317.
28. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 26. 8.
29. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 26. 8.
30. *Országgyűlési Almanach* 1910-1915. Bp., 1910. 292-293.
31. *Országgyűlési Almanach* 1906-1911. Bp., 1906. 119.
32. Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az udvarhelyi, oklándi, székellykeresztúri kerületekben szavazó helységek névsorát az Udvarhelyi Híradó 1906. április 15-ei 6. száma közölte le az 1906-os választások alkalmából, de az előbbi választásokhoz képest a felsorolt helységek tekintetében nem történt változás.
33. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 26. 8.
34. *Országgyűlési Almanach*. 1910-1915. Bp., 1910. 257.
35. *Udvarhelyi Híradó*. 1905. dec. 24. 52.
36. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. Bp.-Csíkszereda, 1998. 18.
37. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 26. 8.
38. Uo.
39. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 29. 9.
40. *Székelly-Udvarhely*. 1905. jan. 29. 9.
41. *Udvarhelyi Híradó*. 1905. jan. 29. 5.
42. Uo.
43. Magyarország története. 1890-1918 VII/1 Bp., 1988. 560.
44. Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 1994. 128.
45. Kristóffy. i.m. 143.
46. Kristóffy. i.m. 296-297.
47. Vermes. i.m. 135.
48. *Udvarhelyi Híradó*. 1905. nov. 5. 45.
49. *Magyarország története* i.m. 604.
50. i.m. 605.
51. A képviselőkre vonatkozó adatok az Országgyűlési Almanach 1906-1911. Bp., 1906. 111, 149, 216 oldalairól származnak.
52. Dr. Barabás Béla i.m. 114.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Udvarhelyszék történetének kezdetei

1. „*Universitas siculorum de Telegd*”

Udvarhelyszék területén, a nyelvészek és régészek egybehangzó véleménye szerint, a magyar államiság korai évszázadaiban „több, időben egymást követő Árpád-kori magyar népréteg léte valószínűsíthető, melyek közül a legkorábbi minden bizonnyal még nem volt székely eredetű.”¹ Az előzőleg Biharban állomásozó telegdi székelyek e vidéken történő letelepedését Györffy György a XII. század közepére teszi. Erre utalnak az Udvarhelyszéken gyakran előforduló, szentneveket tartalmazó, valamint a *-falva* szóval képzett utónevek, illetve magának (Székely-) Udvarhelynek a neve. A nem személynévről elnevezett Árpád-házi „udvarhelyek” – királyi udvarházak – felállítására, szolgálonépekkel való ellátására „az államalapítással vette kezdetét és a XII. század második felében biztosan megszűnt”.² A későbbi Udvarhelyszék – Erdőhát, ahogyan a korabeli egyházi források e területet nevezik – *Udvarhelyének* létesítése azért kellett a székelyek tömeges megtelepedése előtt történjen, mert egy királyi udvarház működtetése sokféle foglalkozású környékbeli szolgálonépet igényelt, akiknek ottléte aligha képzelhető el egy masszív székely lakossággal megosztott területen. „Az elmondottak alapján – összegezi e kérdésbeli véleményét Györffy György – legvalószínűbb, hogy a királyi udvarhely és a környező Erdőhát átengedése a telegdi székelyeknek a XII. század folyamán történt, s ezt megelőzően a Nyárád és Homoród közti Erdőhát a küküllői ispán joghatósága alá tartozott.”³

Benkő Elek középkor-régész úgy vélekedik, hogy a jövőendő Udvarhelyszék területe a XI-XII. században, tehát a székelység beköltözése előtt nem a küküllői ispán által lazán ellenőrzött „gyepüelvé” volt – mint azt Györffy állítja – hanem az Árpád-kori köznépre egyetemesen jellemző, Segesvártól Székelyudvarhelyig folyamatosan előforduló régészeti leletek tanúsága szerint inkább *Küküllő megye szerves része*, „olyan megyei terület, [...] ahol szép számmal létesültek magyar telepek.” Ugyancsak ő a székelyek tömeges megtelepítését, a lelőhelyek

számának ugrásszerű növekedése alapján a XII-XIII. század fordulójára, esetleg a XIII. század elejére teszi, azzal a pontosítással, hogy a megso- kasodott új lelőhelyek leletanyaga nem árulkodik semmiféle külön szé- kely jellegről. „Ez a negatív eredmény – megint csak Benkő Elek megállapítását idézve – azok véleményét támasztja alá, akik szerint a (telegdi) székelység ekkor – ha egyáltalán számba jöhet nem magyar eredete – már évszázadok óta magyarul beszélő népesség volt.”⁴

Az eddig elmondottak azt is tükrözik, hogy a kortárs szakirodalomban léteznek véleménykülönbségek bizonyos, a telegdi székelységek letelepedé- sére vonatkozó részletkérdésekben, melyeknek elemzésére, elbírálására nem vállalkoztunk. Összegezzük inkább azt, ami a nézetkülönbségektől függetlenül e folyamatról megállapítható: a telegdi székelységek legkésőbb a XIII. század kezdetén, de valószínűleg korábban birtokbavették a későbbi Udvarhelyszék területét, mely előzőleg – akár lazábban kapcsó- lódó gyepűelveként, akár tényleges vármegyei területként – már a ma- gyar királyság fennhatósága és ellenőrzése alatt állott.

A letelepedés korában még törzsi-nemzetségi tagolódású székelysé tár- sadalom átalakul: a helyhez kötött életmód nyomán fokozatosan körvo- nalazódik az új, immár területi szervezet, a *székelysé székelysé* rendszere. A nemzetségi szervezet nyomai azonban később is fellelhetők, erre utal a székelysé lófők és főemberek 6 nemre és 24 ágra való tagozódása, a székelysé intézmény bizonyos tisztségének nemek és ágak szerinti öröklése (bár ezek ősi gyökereit illetően kétségek merültek fel)⁵, ám ennek az archai- kus tagolódásnak az emléke az idők folyamán megkopott, így a XVI. században, amikor már írott források is utalnak rá, „többszöri átköltözés után csak azok a tisztis nemzetségek őrizték [...] akiknek ehhez egzisztén- ciális érdekük fűződött”.⁶

A megtelepedés és a helyhez kötöttség nyomán kialakult székelysé terü- leti egységek „terra” meg „districtus” néven szerepelnek a korai okleve- lekben, de ezek kétségtelenül a későbbi székelysé csiráinak tekinthetők, hiszen a „terra” és „districtus” elnevezéssel párosítva, vagy más össze- függésben, már ekkor előtűnnek a majdani székelysé nevei: Sepsis, Kézdis, Csík, Aranyos.⁷

Udvarhely esete bonyolultabb. A névvel először a pápai tizedjegyzék- ben találkozunk (1333-1334), egyelőre csak a helységgel (Wduorhel, Oduorhel),⁸ „Udvarhelyszék” (Sedis Udvarhel) csak 1448-ban tűnik

elő.⁹ Fancsali Dániel viszont már 1838-ban megjelent kitűnő tanulmányában figyelmeztet arra, hogy a szék eredeti neve *Telegd* volt.¹⁰ A szöveg-kontextus melyben a XIII. század végén és a XIV. század elején a Telegd elnevezés ismételt felbukkan – az 1270-es években („universitati Siculorum de Telegd”),¹¹ 1329 körül („Siculi ... in dyocesi Thelegd constituti”),¹² 1342-ben („universitas syculorum de Telegd, de Chyki et de Kyzd”, továbbá „universitas syculorum de Sebus”) – valóban sejteti egy ilyen nevű területi egység létét.

E kérdésben – jóllehet adatainak különböző módon történő értelmezése apróbb nézetkülönbségeket eredményezett – a pápai tizedjegyzék marad a legjelentősebb egykorú írott forrásunk. Ez egy *telegdi főesperességet* említ („Archidiaconatu de Telegd”) és ezen belül három *alesperesi területet*: a *marosit* („de iuxta Morisio”), az *erdőhátit* („de Erdeuhath”) és a *csikít* („de Chic”).¹⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy a már 1235-ben létező esperesség¹⁵ területe jóval nagyobb a későbbi Udvarhelyszéknél, magába foglalva Csík- és Marosszéket is. E tényből kiindulva állítja Jakab Elek, hogy a vitatott önkormányzati egység kezdetől az Udvarhely nevet viselte, Telegd nevű „politikai terület” pedig nem létezett, csupán a már említett egyházi kerület, illetve egy azonos nevű falu, érvei azonban (a köztudomásúan hamis csíki székely krónikára, valamint egy szintén kései hamisítványként nyilvántartott, 1301-re keltezett oklevélre való hivatkozás) nem állották ki az idő próbáját.¹⁶ A legfőbb bizonyíték a későbbi Udvarhelyszékkal azonos *Telegd-szék* mellett: a két Bacon, azaz a Sepsiszékhez tartozó *Sepsi Bacon* és az Udvarhelyszéken található *Telegdi Bacon* neve. A tizedjegyzékben szereplő *Erdőhádi alesperesség* csekély eltérésekkel a későbbi Udvarhelyszék falvait foglalta magába.

A székely széki intézmény kialakulási folyamatára vonatkozóan sajnos nem rendelkezünk közvetlen forrásokkal. Az egyik lehetséges verziót – szász analógiák alapján – Benkő Elek próbálta összegezni: „A szászság 1224 előtt – akárcsak a székelyek – több megye területén, azok szervezetébe beilleszkedve élt. Széttagoltságukat 1224-ben II. Endre szüntette meg úgy, hogy a szebeni ispánság hatáskörét kiterjesztette följük, „*quod universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus et sub uno iudice censeantur, omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessan-*

tibus radicitus. Az oklevél következő mondatából kiderül – és a szérendszer kialakulásának valószínűleg itt ragadható meg az egyik legfontosabb előzménye –, hogy az újdonsült szebeni ispánságba olvadó, a korábbi megyék szászok lakta részén kialakult többi ispánság mégsem ‘szűnt meg gyökeresen’, hanem a szebeni comes megbízottat állíttatott élükre, olyan személyt, aki a más országos méltóságot is betöltő ispánnal ellentétben állandóan a neki juttatott területen tartózkodott. (*Comes vero quicumque fuerit Chybiniensis nullum praesumat statuere in praedictis comitatibus, nisi sit infra eos residens.*)” Benkő elképzelését Mályusz Elemér megállapításával is alátámasztja, miszerint a „kerületek, amelyek élére a szebeni comes a maga tisztjeit” állította „megfeleltek azoknak a kisebb egységeknek, amelyekben az eddig különböző ispánok alá rendelt szászság széttörölve élt s amelyek a XIV. században székké fejlődtek.”¹⁷ Figyelembe véve a székely ispán 1235 után történő első említését, valamint a Székelyföld nagy részét magába foglaló Telegdi esperesség ugyanakkor történő okleveles felbukkanását, Benkő Elek úgy vélekedik, hogy a „székely ispánság belső tagolódását a XIII. század végi, XIV. század eleji szász analógiák alapján képzelhetjük el.”¹⁸

A szász analógiák a székely viszonyokra való alkalmazása elgondolkodtató, de aligha fogadható el fenntartás nélkül. Semmilyen utólagos utalás nincs arra vonatkozóan, hogy a székelyek bizonyos vármegyék szervezetébe *beilleszkedve* éltek volna, és ez nehezen is képzelhető el egy katonai szervezetben élő népességről. A székelység *együttesen* képezett egy védelmi feladatokkal megbízott csoportot, ennek működése (hiszen a feladat már letelepedéskor érvényes) pedig aligha történhetett úgy, hogy egyes csoportjai közben különböző vármegyéknek legyenek alárendelve. Valószínűbbnek tűnik, hogy már a letelepítéskor az illető vármegyéből részeket szakítottak ki a székelyek számára. A közvetlen források hiánya által előidézett bizonytalanság ellenére talán annyi megállapítható, hogy kialakulásában mindenképp fontos szerep jutott a földrajzi viszonyoknak, illetve – akárcsak a szászok esetében – közrejátszhatott a más-más időben érkező csoportok különbözősége, bár ez utóbbi tényező túlhangsúlyozására jelenlegi ismereteink nem jogosíthatnak fel.¹⁹

Ha Udvarhelyszék korai intézménytörténetét illetően csak tapogatózni tudunk, területi gyarapodásáról a források már tisztább képet tárnak

elénk. Az összehasonlítás alapjául szolgálhat az 1567-es lófőösszeírás, mely először sorolja fel együtt a szék valamennyi akkor létező települését. Az itt szereplő 132 helység már teljes egészében kitöltötte az Udvarhelyszék törzsterületét. Több korai forrás utal azonban arra, hogy az udvarhelyi székelyek által eredetileg, letelepedésükkor birtokba vett terület ennél kisebb volt és fokozatosan, a szomszédos Fehér és Kükküllő vármegyék, esetleg Sepsi székely szék rovására gyarapodva érte el az 1567-es összeírás által regisztrált kiterjedést. E terjeszkedésre vonatkozó első információnk egy már idézett, 1270-1272-re datált gyanús oklevélből származik, mely oklevél viszont fennmaradt 1279-es hiteles átiratban, így a telegdi székelyekre vonatkozó adatai hasznosíthatók. E szerint Hylyas fia Lőrinc és ennek fia Levstachius kéréssel fordulnak V. Istvánhoz, hogy a *telegdi székelyek szomszédságában* („in vicinitate Siculorum de Telegd”) fekvő *Zederies* és *Scentkerest* nevű örökölt birtokaikat a *telegdi székelyek törvénye szerint* („secundum legem et statutum omnium Siculorum de Telegd”) bírassák. Kérésük nyomán V. István felmenti birtokaikat a megyés ispánok fennhatósága alól, a *telegdi székelyek egyetemének* („universitati Siculorum de Telegd”) pedig megparancsolja, hogy az említett birtokosokat falvaikkal együtt fogadják be maguk közé.²⁰ A két falu a Fehér megyei szigetet képező Szederjessel és a szomszédságban lévő Magyarfelekkel azonosítható,²¹ és soha nem vált a telegdi székelyek kizárólagos birtokává, csupán az 1876-os megyerendezés csatolta Udvarhely vármegyéhez. A telegdi székelység terjeszkedési szándéka azonban egyértelmű.

Az oklevélben szereplő – feltehetően ugyancsak telegdi székely – Lőrinc és Lestyán kísérlésénél sikeresebb volt az ún. *Partium* területén történt székely térhódítás. 1342-ben Miklós, néhai Simon bán fia az erdélyi nemesség Tordán tartott közgyűlésén tiltakozott az ellen, hogy a maga és testvérei örökségét képező *Veychake* falut a székelyek elfoglalják.²² Hogy e foglalási szándékot mikor koronázta siker, nem tudjuk, de 1538-ban, amikor egy *vécke*i birtok felett pereskedő felek az udvarhelyszéki kapitány és három udvarhelyszéki előkelő székely jelenlétében jutottak megegyezésre, már Székelyföldre tartozott.²³ 1368-ban Nagy Lajos bizonyos kükküllőszárdi birtokosokat, mint nemeseket vett oltalma alá birtokaikkal együtt, nyilván a székelyek ellen, hiszen a székelyek ispánját bízta meg védelmezésükkel.²⁴ Kései székely kirajzásra utal

Székelyszállás neve, míg Szentdemeter középkori templomának „gazdag és egyedi épületplasztikája” szintén azt a gyanút ébreszti, hogy a falu a XVI. század előtt vármegyei területen fekvő magánbirtok volt. Bár kései eredetű és kétségkívül tudálékos kicsengésű, maga a Partium név is az Udvarhelyszék kialakulása utáni székely foglалások emlékére utal. Hogy ezek mikor értek véget, nem tudjuk, de 1567-ben már a Partium valamennyi települését Udvarhelyszékben találjuk. A Nagyküküllő völgyében történt székely terjeszkedés emlékét az *Újszékel*y falunév őrzi.²⁵

Érdekes módon, e korai időszakban Udvarhelyszéknek nem csupán a vármegyei területekkel volt rugalmas, kifelé táguló határa: az 1332-1337-es pápai tizedjegyzék némiképpen hasonló állapotokat sejtet a Rikán túl is, ahol akkor még egyedül Székelyszáldobos volt erdőháti településként bejegyezve, a többi rikántúli falu mind a fehéri esperesség sepsi alesperességhez tartozott, jöllehet a sepsi székelyek egy másik (Fehér) vármegye területén és más időpontban megtelepedett, más irányból, más útvonalon érkezett székely csoportot képeztek. Benkő Loránd arra is figyelmeztet, hogy Erdővidék Udvarhelyszékhez, illetve Sepsi-székhez tartozó részei között „a nyelvjárási határ élesen kirajzolódik”.²⁶ Azt se feledjük azonban, hogy a pápai tizedjegyzék adatai, melyek – bár az átfedések szembetűnők – mégiscsak egy egyházi adminisztráció területi berendezkedését tükrözik, óvatosan kezelendők. Az viszont tény, hogy a későbbi Bardóc fiúszék szeparációs törekvései, illetve a földrajzi fekvése által is diktált Háromszék felé történő gravitálása végigkísérték Udvarhelyszék egész történetét.

Vegyük hát számba a pápai dézsmák regesztumában szereplő, az erdőháti alesperességhez tartozó falvakat²⁷ – zárójelben az előfordulás éve(i) és alakja(i) – : Alsóboldogfalva (1333, 1334 – villa Sancte Mariae), Bikafalva –?– (1334 – de Luce)²⁸, Bögöz (1333 – Bugus, 1334 – Buguz), Dobó (1333, 1334 – Dobov), Farcád (1333 – villa Vorkad, 1334 – Farkad), Felsőboldogfalva (1333 – villa Mariae), Énlaka (1333 – Jandalka, 1334 – Jandlaka), Galambfalva (1333 – Galomb, 1334 – Galamb), Héjasfalva –?– később Fehér vm. része – 1334 – villa Eyanis),²⁹ Homoródalmás (1333, 1334 – Almas), Homoródkarácsonyfalva (1333 – villa Karachni, 1334 – villa Karasun), Homoródszentmárton (1333, 1334 – de Sancto Martino), Homoródszentpál (1334 – de Sancto Paulo), Kányád (1333, 1334 – Kanad), Korond (1333, 1334

– Kurund), Küküllőszárd (1333 – Sard), Küsmöd (1333, 1334 – Kusmend), Lövete – ? – (1334 – de Sancto Laurentio),³⁰ Oroszhegy (1334 – Uriczhegy), Patakfalva (1333 – Potok), Siménfalva (1333 – de Sancto Simone),³¹ Solymos (1333 – Solumus), Székelydálva (1333 – Dallya, 1334 – Daya), Székelyderzs (1334 – Ers), Székelykeresztúr (1333, 1334 – de Sancta Cruce), Székelyszáldobos (1333 – Zaldobus), Székelyszenterzsébet (1333 – villa Sancte Elysabeth, 1334 – de Sancte Elisabeth), Székelyszentlélek (1333, 1334 – de Sancto Spiritu), Székelyszentmihály (1333 – de Sancto Michaelle),³² Székelyszentmiklós (1334 – de Sancto Nicolao),³³ Székelyszenttamás (1333, 1334 – de Sancto Thoma), Székelyudvarhely (1333 – Uduorhel, 1334 – Oduorhel), Szentábrahám (1334 – de Sancto Abraam), Szentmihály (1333 – villa Sancti Michaelis – azonosítatlan helység), Szombatfalva – ? – (1333, 1334 – de Sancto Georgio),³⁴ Tarcsafalva (1333 – Tortha, 1334 – Tarka), Vágás (1334 – Voygias), Zetelaka (1333 – Zokaloka, 1334 – Zathalaka).

Más esperességek, alesperességek jegyzékén előforduló, a későbbi Udvarhelyszékhez tartozó falvak:

Telegdi esperesség marosi alesperessége: Lövete – ? – (1332 – Leuche)³⁵

Felső-Fehéri főesperesség sepsi alesperessége: Bacon (1334 – Bachan), Bibarcfalva (1332 – Byborch, 1333 – villa Byborch, 1334 – Byborch), Olasztelek (1332, 1334 – Olaszteluk), Vargyas (1334 – Wardach)

Tordai esperesség: Magyarzsákod – ? – (1335 – Sakod)³⁶

Az erdőhátai plébániák által 1333-ban és 1334-ben fizetett összegeket táblázatban rögzítettük:

A falu neve	Fizetett összeg báni dénárban (r = régi báni dénár) ³⁷	
	1333	1334
Alsóboldogfalva	6	2
Bikafalva (vagy Fenyéd)	–	1r
Bögöz	13	9r
Dobó	3	4r
Farcád	4	2r

Felsőboldogfalva	2	–
Énlaka	2	1
Galambfalva	6	4r
Héjasfalva (v. H. Jánosfalva)	–	1
Homoródalmás	6r	2r
Homoródkarácsonyfalva	3	2r
Homoródszentmárton	8r	10r
Homoródszentpál	3	1
Kányád	2	2r
Korond	2	1r
Küküllőszárd	5 pensa dénárban és 2 dénár	–
Küsmőd	3	1
Lővéte(?)	–	2r
Oroszhegy	–	1r
Patakfalva	2	–
Siménfalva	4	1
Solymos	3	–
Székelydália	2,5	2r
Székelyderzs	–	2r
Székelykeresztúr	24	8r
Székelyszáldobos	2	–
Székelyszenterzsébet	3	2r

Székelyszentlélek	3	4r
Székelyszentmihály	6	3r
Székelyszentmiklós	–	2
Székelyszenttamás	6	4r
Székelyudvarhely	7,5	7r
Szentábrahám	6	3r
Szentmihály (azonosítatlan)	23 dénár	–
Szombatfalva (?)	6	2r
Tarcsafalva	5	2r
Vágás	1r	–
Zetelaka	3	1r
Összeg	146	90
	ebből régi:	ebből régi:
	14	81
	5 pensa 25 dénár	
Évi átlag (csak báni dénárban fizetett összeget véve alapul)	5,21	2,81
	(28 fizetővel)	(32 fizetővel) ³⁸

Sajnos mindebből igen keveset olvashatunk ki. A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének lehetőségeivel Györffy György foglalkozott, megállapítva, hogy „azonos jellegű termelési vidéken 75%-os valószínűséggel lehet a lakosság számára következtetni”, ám a használt kulcs a Székelyföldön nem alkalmazható: „itt ugyanis olyan alacsony összegeket fizettek a papok, hogy azok semmiképpen sem tükrözhetik egy falu füstjeinek számát, kiváltképpen azt figyelembe véve, hogy egy plébános gyakran több falu papja volt. A magyarázat a termelés eltérő

jellegéből adódhat. A székelyek gabonatermelése szerény méretű lehetett, s amennyiben fő terményük a köles volt, mint sztyeppei rokonaiké, ez nem is esett adózás alá. [...] A székelység e korban lóval és ökörrel adózott, márpedig a nagyállat nem tartozott a dézsmálható termények közé. Hogy milyen kulcs áll a székelyföldi papok tizedeinek hátterében, megoldatlan kérdés.”³⁹ A székelyföldi plébániák által fizetett összegek adnak valamelyes rálátást a települések gazdasági és demográfiai súlyára, de csupán *viszonylagos*: ezeket a helységeket összemérhetjük egymással, de nem tudhatjuk, mit is tükröznek a számok valójában.

Figyelmet érdemel viszont ebben az összefüggésben *Küküllőszárd* esete, mely nemcsak más pénznemben, hanem feltehetően más kulcs szerint is fizetett, amiből arra következtethetünk, hogy bár része volt az erdőháti alesperességnek, nem tartozott a Székelyföldhöz, Udvarhely (Telegd) székhez.

Végül feltétlenül szükségesnek véljük kihangsúlyozni – a különféle etno-demográfiai spekulációkra is reagálva⁴⁰ –, hogy a 38 erdőháti helységet regisztráló pápai tizedjegyzék semmiképp sem tünteti fel Udvarhelyszék valamennyi egykorú faluját. Egy plébániához több, átlagosan három falu tartozott, következésképpen, ha a 38-at besorozzuk hárommal, akkor az 1557-ben összeírt 132 településhez igen közel álló számot nyerünk.

2. „*Capitalis sedes regni*”⁴¹

Udvarhelyszék kiemelt státusát tételelesen kijelentő legkorábbi adatunk 1499-ből származik, amikor a Szent György napi, rákosmezei országgyűlésen számbavett hét székely szék között Udvarhelyszék „az ország főszéke”-ként („*Capitalis sedes*”) szerepelt.⁴² Hasonló minőségben – „*Capitalis Sedes Regni Wdwarhelzek*” megnevezés alatt – említi egy, a XVI. század első feléből származó oklevél.⁴³ A „*regnum*” szó ezesetben országot, itt Székelyországot (Székelyföldet) jelent. Később Udvarhelyszék gyakran tűnik fel, mint a székely székek anyaszéke, de találkoztunk a *primaria sedes* (első szék) kifejezéssel is.⁴⁴ Az is szembeűnő, hogy a hét székely szék felsorolásakor – akár oklevelekben, akár leírásokban – szinte kötelezően Udvarhelyszék áll első helyen.

Sajnos kevés biztosat tudunk e valaha kétségtelenül létező hegemon szerepkör tényleges mibenlétéről, érvényesülésének módozatairól. És – mint ez általában történni szokott – az ismeretek helyébe ilyenkor a találgatások lépnek, többnyire a feltételes mód használatának mellőzésével. Lakatos István székelyudvarhelyi születésű csíkközmási plébános, Székelyföld első átfogó leírásának szerzője például, a XVII-XVIII. század fordulóján írt művében, a következőket állítja: „A [...] székelység központja kezdettől fogva az azon városról így nevezett Udvarhelyszék volt. [...] Itt, Udvarhelyen volt a székely nemzetgyűlés és az egyetemes székely nemzet udvarának helye [...]. Itt őrizték az egész székely nemzet régi pecsétjét: páncélos kar, mely kardot tart, ebben korona, szív és medvefej van, vitézségének és nagylelkűségének a jelképei, ugyanakkor jelképezi önrendelkezését és kiváltságos jogait valamint ezek törvényes elismerését.”⁴⁵ Ezt Orbán Balázs azzal egészíti ki, hogy „*Udvarhely* az egész székelyföld anyavárosává lett, hol a székely ispányok laktak, vagy ha nem itt laktak is folyamatosan, minden évben többször megjelentek a lehető panaszok kihallgatására és a nemzet sérelmeinek orvoslására, [...] az udvarhelyi várban székeltek a székely főkapitányok, [...] e városban ülésező derék székhöz fellebbeztettek a perek a többi székely székből is, itt volt elhelyezve [a nemzet] levéltára, [...] ez volt a hely, hol lustrális könyvei tartattak, hol annyiszor gyűlt egybe a székely nép hadiszemlére (lustra), tanácskozásra és törvény hozásra.”⁴⁶

Nos, mindkét felsorolás tartalmaz adatokkal igazolható állításokat, csakúgy, mint bizonytalan, vagy egyenesen cáfolható feltételezéseket, melyeket későbbi szerzők kész tényként kezeltek, illetve nem ritkán kezelnek ma is. Határozottan állíthatjuk, hogy *nem* volt itt a székely ispán „udvara”, hogy a székelyek főkapitánya (vigyázat: ő már nem a székely önkormányzat hivatalnoka, hanem az uralkodó!) is csak a fejedelmi kor kezdetén és egészen más okból székelte itt, mint azt Orbán Balázs vélte, nincs közvetlen adatunk a székely nemzet *régi* pecsétnyomójának itt őrzéséről, tudjuk viszont, hogy „székely nemzeti levéltár” – mint olyan – sem Székelyudvarhelyen, sem másutt nem létezett. Az a zavaros, a romantika túlzásaitól korántsem mentes kép, mely a székely anyaszéki (és a hozzá kapcsolódó anyavárosi) státusról a köztudatban él arra készíti, hogy megkíséreljük számba venni azt, amit e kérdésről tudunk, nem zárkózva el a feltételezésektől, de figyelmeztetve az olvasót vala-

hányszor kénytelenek vagyunk letérni a szilárd tények által szegélyezett biztos talajról.

E cím – melyet egyébként a többi szék tisztviselői vonakodtak maradtalanul tiszteletben tartani⁴⁷ – eredete tisztázatlan. Keletkezését Connert azzal magyarázza, hogy itt lehetett a székelyek letelepedésének kiinduló pontja,⁴⁸ feltevését azonban a későbbi kutatások nem igazolták, legfeljebb csak részben. Lehetséges – bár ezt is az újabb régészeti és nyelvészeti kutatások, úgy tűnik, cáfolják –, hogy – amint Györffy György vélte még 1941-ben – „a csiki medencébe Udvarhely felől költözött be a telegdi székelység”,⁴⁹ ám a kézdi, sepsi és orbai székelyek bizonyosan másik hullámban és más irányból (a nyomukban betelepülő szászok által birtokba vett Királyföldről indulva) közelítették meg mostani lakterületüket. Másfelől, a különböző székely csoportok letelepedésének kronológiai sorrendjét illetően is igen eltérő a kutatók véleménye.⁵⁰

Az viszont valószínűnek tűnik, hogy a telegdi székelyek által benépesített későbbi Udvarhelyszék már korán valamiféle kiemelt szerephez jutott a székelységen belül, még ha ez nem is volt kezdetől fogva világosan körülhatárolva. Az a tény például, hogy itt volt a már 1235-ben említett, a Székelyföld jelentős részét magába foglaló telegdi főesperesség központja azért is figyelemre méltó, mert – mint láthattuk – a főesperesség alegységei az 1332-1337-es pápai tizedjegyzék tanúsága szerint nagyjából az egyes székek területének feleltek meg.

E kérdés kapcsán különös figyelmet érdemel egy – már idézett – 1280-as datálású, valójában 1329 körül kelt levél, melyben *Adorján István ispán* (Stephanus Adrianus Comes) és a *telegdi dyocesis-ben lévő többi eszes és becsületes székely férfiak* (ceteri Siculi viri prouidi et honesti in dyocesi Thelegd constituti) bizonyosságot tesznek arról, hogy előttük Gáldi Jakab prépostfalvi földjét és egy malom fele részét eladta Schönbergi Gerláknak, Szentágotai Henriknek, valamint Herbord fiának, Ditrichnek.⁵¹ Ezt az oklevelet Fancsali Dániel a már említett írásában annak igazolására mutatta fel, hogy Udvarhelyszék neve kezdetben Telegd volt.⁵² Kristó Gyula az *in dyocesi Thelegd-et Telegd megye*-ként értelmezi, kihangsúlyozva, hogy „nem királyi vagy nemesi megye volt, hanem etnikai különállás alapján megszülető területi szervezet, a később felbukkanó szék-szervezet”, azon székek szervezete, melyeket „az egyes

székely csoportok” hoztak létre, és „amelyek helyet követelnek maguknak az egyházi önkormányzatban is.” Arra is figyelmeztet viszont, hogy „már 1235-ben szerepel a székelyek ispánja (*comes et ductor Siculorum*), s később is egyetlen *comes*e volt az összes magyarországi székelyeknek.”⁵³ Az 1280/1329-es oklevél szövegét vizsgálva, Benkő Elek hasonló következtetésre jut: „e terület egyházi szervezete, a telegdi esperesség oklevelekben és a pápai tizedjegyzékben jobban tükröződő intézménye mögött világi területi egység is rejtőzött.”⁵⁴ Számunkra igen érdekes volna azonban megtudni azt, hogy e területi egység csupán Telegd (=Udvarhely) szék elődje, vagy egy nagyobb, esetleg az egész főesperességet, vagy éppen az egész székelységet magába foglaló világi hatóság volt-e? A megoldáshoz talán egy Pál-Antal Sándor által megfogalmazott gondolat vihetne közelebb: „Az önálló erdélyi fejedelemség létrejöttéig a székely székeket nem tekintették külön törvényhatóságnak, hanem ezek együttesen alkottak egy közös ‘vármegyét’. [...] A vármegyékkel egyenrangú önkormányzatokká a székely székek a XVI. század második felében váltak.”⁵⁵ Ezt tekintetbe véve, valószínűnek tűnik, hogy a királyföldi, Nagysíkszékbeli lakosokkal hivatalosan érintkező „eszes és becsületes székely férfiak” az egész székelységet képviseljék, továbbá az 1280/1329-es oklevélben szereplő *comes* – amennyiben valóságos személyről van szó – a székely ispán helyi ügyekben illetékes helyettese lehetett, a fent említettek szokásos egybegyűlés helye pedig – mint látni fogjuk: nagyonis gyakorlati okokból – Telegd (=Udvarhely) szék volt. Az oklevél megszövegezése azt sem zárja ki (bár ki kell hangsúlyoznunk: erre semmilyen más forrás nem utal), hogy ez a kifelé egységes székely „megye” a forrás kelte idején még – akárcsak a középpontjában elhelyezkedő Telegd szék, csakúgy mint Székelyföld nagyrésztét magába foglaló főesperesség – szintén a Telegd nevet viselte.

Mindenesetre egy 1357-es adat Udvarhelyt már a székely nemzetgyűlések rendes helyeként említi.⁵⁶ II. Ulászló 1499-es kiváltságlevele értelmében pedig a székely ispánon kívül a nemzetgyűlést összehívhatja Udvarhelyszék kapitánya is. Ugyanez az 1499-es kiváltságlevél szól arról, hogy ha valamely peres fél elégedetlen a szék ítéletével, akkor Udvarhelyre, a „székelyek egyetemes törvényszékére” fellebbezhet, onnan az alispánhoz, majd az ispánhoz és végül a királyhoz.⁵⁷ A szék ítélete elleni fellebbezés rendjét hasonlóképpen rögzítette már az 1466. január

26-i zabolai gyűlés is.⁵⁸ E fellebbezés módját 1505-ben szabályozták pontosabban, amikortól – bizonyíthatóan 1562-ig – Udvarhelyen fellebbviteli törvényszék működött.⁵⁹ Udvarhelyszék kiemelt szerepére enged következtetni az a tény is, hogy Székelyudvarhely város 1558-ban, Izabella királynőtől elnyert pecsétje azonos volt azzal a pecséttel, amelyet a XV. században, a „székely nemzet” nevében kiállított oklevelekre, a „székely nemzet” hiteles pecsétjeként nyomtak rá. (Ez az azonosság még Székelyvásárhely, a későbbi Marosvásárhely város pecsétje esetében állott fenn.)⁶⁰

Egy, a Székelyföld minden pontjáról könnyedén elérhető gyülekezési hely létét, a nemzetgyűléseken kívül, szükségessé tették a székelység haderejének számbavételére hivatott *generális mustrák* (általános seregszemlék) is. Feltehetően ilyen mustrát rendelt el Mátyás király 1473. december 9-én kelt oklevelében, megparancsolván Mérai Magyar Balázs erdélyi vajdának és székely ispánnak, a lófökök és gyalogok külön jegyzékbe való összeírását és szigorúan megtiltja, hogy azon az „előkelők” bármit is változtassanak.⁶¹ Nem tudjuk, valóban sor került-e erre az összeírássra, de joggal feltételezhetjük, hogy a hasonló, az egész székelység haderejét számba vevő seregszemlék helye – akár csak a nemzetgyűlések esetében – Udvarhely vagy Udvarhelyszék valamely központi helysége volt, csakúgy mint 1566-ban, amikor a március 10-17-i országgyűlés végzése felszólította a székely lófököket, hogy Húsvét utáni csütörtökön teljes felszerelésben Udvarhelyen jelenjenek meg.⁶² (Bár ez az adat már a fejedelmi kor kezdetéről való, talán megkövethető a visszakövetkeztetés a korábbi időkre.)

Jelenlegi ismereteink szerint tehát Udvarhelyszék hegemon szerepének kialakulásában a földrajzi tényező volt a döntő. Mint ahogyan a székelygyűléseket és székenkénti mustrákat az egyes székek központi helységében, úgy tartották a generális mustrákat, illetve nemzetgyűléseket a legközpontibb fekvésű székben. Feltehetően hasonló szempontok alapján került ide a telegdi főesperesség központja is. Szerepet játszhatott e folyamatban még a korábban említett királyi udvarház („udvarhely”) léte, hiszen ez – ha meg is szűnt a székelyek végleges letelepedése nyomán – lehetséges, hogy egyfajta központ jellegét hagyott örökségül a majdani Udvarhelyszék székhelyének.

JEGYZETEK

1. Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp., 1992. 28.
2. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Bp., 1987. (A továbbiakban: Györffy 1987) 541.
3. uo. 541-542.
4. Benkő Elek i.m. 30.
5. Sándor Imre szerint „a tisztségeknek nemek és ágak szerinti felosztása eredetileg Marosszéken keletkezett s onnan terjedt el szokásképpen valamennyi széken”, továbbá „a szék fogalma régibb keletű a genusoknál és azok ágainál”. (Sándor Imre: *Nemek és ágak a Székelyföldön*. In: *Genealogiai Füzetek*. 1903/1. 1-4.)
6. Györffy György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig*. In: *Századok*. 92 (1958). (A továbbiakban: Györffy 1958) 85.
7. Liviu Moldován – Pál Antal Sándor: *A székely önkormányzat szervezete a XVI. században*. In: *Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei* (szerk.: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly). B., 1979. (A továbbiakban: Moldován – Pál) 36.
8. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp., 1901. (A továbbiakban: Jakab – Szádeczky) 194.
9. Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időtől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvár, 1901. (A továbbiakban: Connert 1901) 16.
10. Fancsali Dániel (F. D.): *A thelegdi esperességről értekezés*. In: *Nemzeti Társalkodó*. 1838. (A továbbiakban: F. D.) 50-51.
11. *Székely Oklevéltár* (Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu) I – VIII. Kolozsvár – Bp., 1872 – 1934. (A továbbiakban: SzOkI.) III. 3.
12. SZOkI. I. 20-21. Az oklevél helyes datálásáról: Gernot Nussbacher: *Zur Daterung einer Urkunde über einen Grund- und Mühlenverkauf. Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. XXIII. (1980). 2. 119-120. Lehetséges, hogy ez egy Telegd nevű, de Udvarhelyszéknél lényegesen nagyobb kiterjedésű területi egységre utal, mely – ez esetben – Telegd (=Udvarhely) székét is magába foglalta.
13. SzOkI. VIII. 18.
14. *Documente privind istoria României. Veacul XIV. Seria C. Transilvania*. III. B., 1953. (A továbbiakban: Documente) 147, 169-171, 197-201, 214-215. *Monumenta Vaticana Historian Regni Hungariae illustrantia*. I. Bp., 1887. 96-97, 103, 112, 115-116, 131-133, 140-141.
15. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988. 503.

16. Jakab – Szádeczky 200-201.
17. Benkő Elek i.m. 30-31.
18. Uo.
19. A székek törzsi-nemzetségi eredetének híve volt Endes Miklós: „A székek legelső csíráit a nemek, vagy még nagyobb valószínűséggel a törzsek különállásában kell keresnünk. A sepsi, kézdi, telegdi, csíki székelyeket már a székek kialakulása előtt megkülönböztették az okiratok s hogy itt nem földrajzi névről van szó, kitetszik abból, hogy e nevek a Székelyföldön kívül mindenütt oly helyen fordulnak elő, hol kétségtelen nyomai vannak a székelyek egykori ott tartózkodásának.” (Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Bp., 1935. 27.)
20. SzOkI. III. 2-3.
21. Benkő Elek i.m. 32.
22. SzOkI. I. 50.
23. SzOkI. II. 42.
24. SzOkI. I. 74.
25. Benkő Elek i.m. 33.
26. Benkő Lóránd: *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*. In: *Századok* . 123 (1989). 3-4 sz. 354-355.
27. Felsorolásunk alapjául a Documente 152, 163, 169-170, 200-202 oldalain közölt adatok és értelmezések szolgáltak, más forrás igénybevételét jegyzetben jelezzük.
28. Felmerült még a „de Luce” Fenyéddel való azonosításának lehetősége (vö. Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. B., 1981. – A továbbiakban: Dávid – 46-47.) Kristó Gyula a Lövéttel való azonosítást javasolja (Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Szeged, 1996. – A továbbiakban: Kristó 1996 – 130.)
29. A „villa Eyanis” Homoródjánosfalvára is vonatkoztatható. „Ez utóbbi azonosítást támasztaná alá a plébániák földrajzi elhelyezkedése is: Homoród-szentpál, Derzs, Jánosfalva.” (Dávid 149.)
30. A „de Sancto Laurenitio” Lövéttel való azonosításának lehetőségét Fancsali Dániel vetette fel (lásd: F. D.). Orbán Balázs szerint is „mivel Udvarhelyszéken ily nevű falu ma nem létezik”, feltételezhető, hogy „e falu hajdan fennebb a Lövéte pataka völgyében feküdt, hol még elköltözte után is fennmaradt Szt.-Lőrincnek szentelt temploma, melyhez – mint öreg emberek emlékeznek – még a múlt század vége felé is búcsújáratokat tartott a nép, és így igen feltehető, hogy azon őstelep védszentjének nevét viselve, a kérdéses Szt.-Lőrinc volt.” (Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. 84.). A Documente szer-

- kesztői a „de Sancto Laurentio”-t már a marosszéki Szentlőrincel, Lövétét pedig – a marosi alesperesség falvai közé minden megkülönböztető formula nélkül beékelte – Lueche-vel azonosították. (Documente 147.) Kristó Gyula az erdőháti S. Laurentius-t az azonosíthatatlan falvak közé sorolja. (Kristó 1996. 130.) Mihály János véleménye szerint, melynek szóbeli közlését ezúton köszönöm, a Sancto Laurentio egy, a mai Telekfalva (Udvarhelyszék) közelében létesült, későbbben elpusztult középkori faluval azonosítható.
31. A Documente szerint a nyikómenti Alsósímenfalváról, Kristó Gyula és Jakab Elek szerint az időközben Bethlenfalvával összenőtt Felsősímenfalváról van szó. (vö. Jakab – Szádeczky 194. és Kristó 1996. 129.) Alighanem az előbbi vélemény a helytálló, hiszen Felsősímenfalva valószínűleg kései bethlenfalvi kirajzás volt, mely anyaegyházzal sohasem rendelkezett.
 32. Az 1333 évi felsorolásnál az erdőháti alesperesség helyeinek között két Szent Mihályról elnevezett falu szerepel: „de Sancto Michaelē” és „villa Sancti Michaelis”. Közülük csak egyik azonosítható.
 33. A Documente és Kristó Gyula (Kristó 1996. 130.) szerint Miklósfalva. Felmerült még a Székelyszentmiklóssal való azonosítás, mely – tekintettel Székelyszentmiklós koraközépkori épületmaradványaira – sokkal valószínűbbnek tűnik. (vö. Dávid 302-304.; Benkő Elek i.m. 205-209.)
 34. A Documente-ben a „de Sancto Gerogio” Erdőszentgyörggyel való azonosítást találjuk, ezt javasolja Kristó Gyula is. (Kristó 1996. 129.). A Szombatfalvával való azonosságot Orbán Balázs vetette fel (Orbán Balázs i.m. I. 63.), melyet alátámaszt az a tény, hogy „....a templom védőszentje Szent György, 1689-ig, amíg visszafelé követni tudjuk az adatokat, a templom mindig az ő tiszteletére volt szentelve”. (Dávid 323.)
 35. Lásd a 18-as jegyzetet. Ezen azonosítás ellen szól még az a körülmény is, hogy az 1332-es évnél más Udvarhelyszéki vonatkozású bejegyzés nem szerepel.
 36. Orbán Balázs szerint „1333-ban a pápai dézsmák regestrumának 754-ik lapján Sakod néven mint önálló egyház-megye van bejegyezve, mikor neveztet évre Mátyás nevű papja 20 új dénárt fizetett.” (Orbán Balázs i.m. I. 155.) A Documente szerkesztői szerint *Sakod* a tordai esperesség 1335-ös összeírásánál szerepel (209 old.) egy, a kerület korábbi összeírásaiban is feltűnő Sarkad (1332 – Zarkad, Zargad) nevű, eltűnt középkori faluval azonosítva (vö. Documente 123, 143.).
 37. A báni dénárőről Györffy György a következőket írja: „Némi előzmények után 1255-ben Gutkeled István bán Szlavóniában elkezdte a 0,9773 súlyú friesachi dénárok mintájára a báni dénárok verését a friesachit megközelítő kiverési

- súlyokon. Ekkor 240 báni dénárt (8 pensát) vertek egy magyar márkából. IV. László, III. Endre és Károly Róbert korában a báni dénárook átlagsúlya 0,68 – 0,82 g között ingadozott, aminek 0,829 g-os kiverési súly felelt meg. E korban 200 báni dénárt ért egy nagyobb súlyú марка, és egy báni dénárt két királyi dénárral vetek egyenértékűnek. A pápai tizedszedők Erdélyben a régi dénárokból 10, 11, 12 latot (160, 176, 192 báni dénárt) számítottak egy márkára.” (Györfly György: *A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdése*hez. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. (Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik és Maksay Ferenc) Bp., 1984. [A továbbiakban: Györfly 1984] 145-146.)
38. A két átlag közti különbségre nem tudunk kétségbevonhatatlan magyarázattal szolgálni. Elképzelhető, hogy a kisebbik összeg, az 1334-es évi egy nem teljes év tizedét fedezi. A különbséghez hozzájárulhatott a régi és az új báni dénár eltérő értéke.
39. Györfly 1984. 156.
40. Az első szerző, aki a pápai tizedjegyzéket a román kontinuitás bizonyítéka-ként próbálta használni, Sabin Opreanu volt. Ő az 1333-34-es jegyzékben szereplő udvarhelyszéki (vagy annak vélt) falunévek sorából kiválasztott 14-et, melyek közül szerinte „legalább 10 [...] cáfolhatatlanul román”. (Mellesleg jegyezzük meg: a nyelvészek az általa kiszemelt falunévek közt egyet sem találtak román eredetűnek.) A havasalji Oláhfaló és a hozzá hasonló „tisztá román lakosságú falvak” (Opreanu szavai) szerinte azért maradtak ki a tizedjegyzékből, „mert ezek nem voltak katolikus plébániák”. E „felfedezés” birtokában Opreanu tovább kombinál: „Vegyünk ismét csupán tizedet ebből az utóbbi kategóriából, és már 20 román többségű falunk van. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a XIV. században Udvarhely[szék] népességének legalább 40%-a román volt”. (Sabin Opreanu: *Terra Siculorum. Contribuțiuni privitoare la românii din Ținutul Săcuiilor*. Cluj, 1925.) Hasonlóképpen vélekedett később – immár összerdélyi viszonylatban – Ștefan Pascu is: „A tizedjegyzék 950 parókiát jegyzett fel az egyházi tized fizetésére kötelezettek sorában, azaz ennyi faluból volt egyházközsége a katolikus lakosoknak, akik mellett ortodoxok is laktak. Csakhogy Erdélyben abban az időben majdnem 3000 település ismeretes, ami azt jelenti, hogy vagy 2000 helységben nem volt katolikus parókia, azaz nem laktak vagy nagyon kevesen laktak magyarok, szászok és székelyek, úgyhogy itt nem létesülhetett külön egyházközség, következésképpen tehát a 2000 helységben csak ortodoxok, azaz románok vagy szinte csak románok laktak. Ez pedig azt jelenti, hogy Erdély lakosságának több mint 65%-a ortodoxból állott, azaz románokból és igen csekély számú ruténból és alig 35%-ot tett ki a katolikusok (magyarok,

- székelyek és szászok) száma együttesen”. (Ştefan Pascu: *Mit jelent Erdély?* B., 1984. 60.) Ezen elmélet kritikáját Györffy György adta: „Ilyen módszerrel Lengyelország falvainak 60%-áról is azt lehetne állítani, görögkeletiek laktak benne! A kérdés alapja: Pascu nem vette figyelembe, hogy a középkori plébániahálózat egy püspökségen belül az egész területet felölelte. Egy plébános alá több falu tartozott, de a falvakon kívül eső, szórt telepek is. Pascu a szokványos román felfogást követve ott is románokat tételez fel, ahol adat nincs rájuk, olykor még a későbbi századokban sem, nem veszi tudomásul az egykorú források vallomásait, s később kialakult viszonyokat vetíti vissza a középkorba.” (Györffy 1984. 157.)
41. A tanulmány jelen alcím alatt szereplő része megjelent a szerző *Udvarhelyszék anyaszéki státusának XVIII. századi újjáéledése és a kései székely rendi nacionalizmus* című írásában (In: *Székelyföld* 1997 (I). 2. szám.), a 109-110 oldalakon.
 42. Jakab – Szádeczky 211.
 43. SzOkl. II. 81.
 44. Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. I. Debrecen, 1939. 120.
 45. Boga Alajos: *Székelyföld történetírója a XVII. században*. Kolozsvár. 1914. 69-70.
 46. Orbán Balázs: i.m. I. 42.
 47. Jakab – Szádeczky 244.
 48. Connert (1901) 7.
 49. Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In: *A magyarság keleti elemei*. Bp., 1990. (A továbbiakban: Györffy 1941/1991) 29. Hasonlóképpen telegdi székelyeknek tekintik Csík lakóit Kristó Gyula (Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988. 503.), illetve Makkai László is (*Erdély rövid története*. Bp., 1989. 162.)
 50. Néhány vélemény a különböző székely csoportok letelepedéséről: Györffy 1941/1990. 28-29, 38; Ferenczi Géza: *Néhány kora középkori falu keletkezési idejéről*. In: *Korunk*. XXXVII (1978). 11. sz. 949-952.; Makkai László: *A rendi társadalom kialakulása*. In: *Erdély rövid története*. Bp., 1989. 159-162.; Benkő Lóránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. In: *Új Erdélyi Múzeum* I (1990). 122.; Bóna István: *A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. In: *Korunk*. 1991/12.
 51. SzOkl. I. 20-21. Helyes datálására vonatkozóan lásd a 18. jegyzetet.
 52. F. D. 49-50.

53. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988. 503. A székelyek ispánja (comes Siculorum) a székely székek választott tisztviselőitől eltérően a központi hatalom képviselője volt. A király nevezte ki mint személyesét, előbb inkább magyarországi, majd az erdélyi főnemesek, de sohasem a székelyek közül. Hunyadi Jánostól kezdve az erdélyi vajdák hivatalból viselték e tisztséget is. Hatásköre katonai, közigazgatási, igazságszolgáltatási ügyekre terjedt ki: elrendelte a hadfelkelést, ellenőrizte a katonai szemléket, a széki, vagy az udvarhelyi fellebviteli törvényszék határozatai ellen hozzá lehetett fellebbezni. Minden székben évente, a szék vezetőivel és 12 esküdt bírójával együtt főtörvényszéket tartott Szent György napja és Pünkösöd között. Ő elnökölte a székely nemzetgyűléseket is. Hivatalba léptekor minden szék egy-egy lovat tartozott adni neki. Rendes székhelye Görgény vára, ő volt a várhoz tartozó uradalom haszonélvezője is. A fejedelemség korában az ispáni tisztség megszűnt, hatásköre – akárcsak a vajdái – a fejedelemre szállott. (Moldovan – Pál 42-43.)
54. Benkő Elek i.m. 32.
55. Pál-Antal Sándor: *Az erdélyi és partiumi vármegyék címeres pecsétjei*. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*. XI. (szerk. Dr. Nagy Ferenc) Nyíregyháza, 1995. (A továbbiakban: Pál-Antal Sándor 1995) 271-272. vö. Moldovan – Pál 39-40. E gondolat egy tágabb, összerdélyi keretbe foglalva, már 1901-ben felvetődött (Tagányi Károly – Dr. Réthy László – Pokoly József: *Szolnok–Doboka vármegye monográfiája*. I. Dész, 1901. 319-320.).
56. SzOkI. I. 64.
57. SzOkI. III. 138-145.
58. SzOkI. III. 82.
59. SzOkI. I. 306-308.
60. Pál-Antal Sándor 1995. 272.
61. SzOkI. 219-221.
62. Connert János: *A székelyek alkotmányának története*. Fordította Balásy Dénes. Székelyudvarhely, 1906. 241.

KÁPOLNÁSI ZSOLT

A kolozsvári mozihálózat kiépülése (1896-1918)

Mottó: *Sok a mozi Kolozsváron,
Eddig a szám éppen három,
Melyik a szebb, melyik a jobb,
Erről szólnak a plakátok. (...)
Elsőségre azé a juss:
Neve: Tudományos Uranus.*

(Ismeretlen szerző verse a korabeli kolozsvári sajtóból)

Az új találmány megjelenése Kolozsváron

A XIX. század végén és a XX. század elején a színház mellett a mozi volt a legnépszerűbb szórakozás, bár Kolozsváron a meghonosodása késői és nehézkes volt. A mozi történetének talán legérdekesebb korszakát veszi célba ez a tanulmány, még ha a korszak szereplői nem is voltak tudatában ennek. Elie Fauret idézve: *„Erzsébet uralkodása alatt ki gondolta volna, hogy a színház legnagyobb pillanatait éljük át. Mi megéltük, anélkül, hogy felfogtuk volna a mozi legnagyobb pillanatait”*.¹

A szórakozás lehetőségeinek az állandó keresése, a szenzációéhség nem új dolog, minden kornak megvoltak az ezt kielégítő eszközei. Az ember előnyben részesíti azokat a szórakozási módokat, amelyek nem állítanak fel vele szemben olyan komoly követelményeket, mint a művészetek. Egy Shakespeare dráma átéléséhez komolyabb energiabefektetés és intellektuális képesség szükségeltetik, mint egy cirkuszi mutatvány végignézéséhez. *„Panem et circenses”* kellett a népnek már 2000 évvel ezelőtt. A rómaiak cirkusza, a népiünnepélyek, a vásárok, a farsangok, a vándorkomédiások előadásai, a színházak mind a közönség szórakoztatására lettek kitalálva. A kísértetek, hazajáró lelkek, szellemek, ördögök funkciója tulajdonképpen az volt, hogy mulattassák vele egymást az emberek. Hasonlóképpen azoké a *„panorámáké”* melyek földrengéseket, vulkánkitöréseket vagy más katasztrófákat mutattak be. A

mozi is először sátorban és a vásártereken jelent meg, az egyéb mutatónyosok sátrai mellett. Fokozatosan szorította ki különböző vásári vetélytársait, a sátorból kőépületbe, palotába költözött. Párizsban a Gaumont-Palais moziban 6000 néző foglalhatott helyet.² A kezdeti időszakban a mozi megtartotta a vásári közönséget, de megszerezte az előkelőbb közönség támogatását is. Húsz év elteltével már művészi feladatok ellátására is képes lett, bár még sok külvárosi moziról lerítt a vásári rokonság. Nagy számban váltak mozilátogatóvá a ponyvairodalom kedvelői, de a közízlést a mozi nem tudta megváltoztatni. Az új szórakozás nem jelentett konkurenciát a valóban értékes olvasmányoknak.

Miért lett ilyen népszerű a mozi? A kolozsvári *Újság* 1915. február 26-án ezt írta: „*A ma embere hamar rájött arra, hogy a technika e csodálatos produkciója magában egyesíti a kultúrát, izlést, tanítást, világlátkört, s talán ez tette a mozit olyan rohamosan naggyá*”. Az egyszerű ember lelkében mindig volt egy természetes vágyakozás, hogy bizonyos élményeket ő is átélhessen. A mindennapi élet taposómalmában elfáradt embernek szüksége volt kalandokra, melyekben ő is részt vehetett volna, de a valóság sokkal sivárabb volt. Elie Faure szerint „*a mozi ténylegesen megmutatja mindazokat a társadalmi típusokat, amelyeket a középkori keresztény szerkezet jelentett a tömegek uniformizálásához képest [...], minden nézőhöz szól, nemtől, kortól és országtól függetlenül, hiszen nyelve egyetemes, azok a helyek pedig, ahol ugyanaz a film levetíthető, megszámlálhatatlanok. Csak az általános érzelmekre tud hatni, amelyek elég egyszerűek ahhoz, hogy megvalósulhasson a szellemek egyöntetűsége. Egy szép film hasonló egy istentisztelethez, mert egyetemes érzelmeket gerjeszt.*”³ A mozi népszerűségének másik oka az olcsósága. 1909-ben Kolozsváron a Nemzeti Színház jegyárai 1 korona 20 fillér és 12 korona között ingadoztak, a mozijegyek árai pedig 30 fillértől 1 koronáig terjedtek.⁴

A mozi térhódítása maga után vonta a színházak féltékenységet, amelyek csak a konkurenciát látták benne. A színház pénzügyileg is érintve volt, a mozi elvonta az operettek, könnyű darabok közönségét, de azt a közönséget is, amelyik csak időtöltés miatt járt színházba. De a mozi nem a színházba gyakran járók szórakozóhelye lett elsősorban, hisz az egyszerű emberek nem mentek el egy-egy nehezen érthető előadásra. Ha a

színházak a moziban a kultúrértéket is felismerik, akkor a mozi biztosította gazdasági előnyökből ők is profitálhattak volna.

Végére is a filmek szereplői a színpadokról kerültek ki. A színház viszont a művészet nevében szórt átkot a „*kultúra legnagyobb ellenségére*”. Több mint egy évtizeddel a mozi kolozsvári bemutatása után is lehetett hallani moziellenes hangokat. Felháborodott olvasói levelet közöl a *Kolozsvári Hírlap* 1911. január 1-i száma. Az olvasó azt nehezményezte, hogy az Apollo mozi színháznak merte nevezni magát, holott Budapesten tilos volt a moziknak a színház elnevezést viselniük. Mikor Janovics Jenő, a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója moziigazgató is lett, újból előtörték a féltő hangok. Összeférhetetlennek tartották a színházigazgatóságot a milliós mozivállalkozással, mondván, hogy a nagy anyagi érdekesség elvonja az igazgatót a színház irányába tartozó művészi köteleességteljesítéstől. „*Szomorúsággal és aggodalommal látjuk a kolozsvári Nemzeti Színházat a kolozsvári és más vidéki mozgószínházak mellékterméke gyanánt beállítva*” – írta a *Kolozsvári Hírlap*; 1915-ben A *Kolozsvári Tükör* azt rótta fel Janovicsnak, hogy túlreklámozza a mozielőadásokat a színházéihoz képest⁵. Ugyanebben az időben Erdélyi Miklós, a nagyváradi színház igazgatója beadványokkal ostromolta a város vezetőségét, kérve a mozik elszaporodásának megakadályozását és a meglévők megrendszabályozását.⁶

A mozi mégis megnyerte a csatát. A színházba a külvárosból bemenni többleterőfeszítést jelentett, mozi viszont mindig akadt a közelben. Megszerezte magának a színpadi nagyságokat is. A legismertebb színészek keltek a mozi védelmére: Asta Nielsen, Betty Nansen, Viban Gad, Sarah Bernard, Max Linder, stb. Sokan közülük a mozivásznon lettek igazi nagyságok. A kolozsvári Nemzeti Színház színészei is lelkesedéssel álltak a mozi rendelkezésére. A *Színházi Újság* így írt erről: „*Mondják, hogy a társulat tagjaiban annyi a mozisínész iránti hajlandóság, hogy a társulat legtöbb tagja arra kéri délből, reggel a jó Istent, hogy adna neki egy szerződést valamelyik mozifilmgyárba*”⁷. Így lett mozisínész Poór Lili, Janovics Jenő, Berky Lili, Szentgyörgyi István, stb. A közönség így sokkal olcsóbban láthatta kedvenceit, mintha színházjegyet váltott volna. A mozi sztárjaivá lett színészek sokszor már mintegy mellékfoglalkozásnak tekintették a színpadi munkát, ez zavaró volt a próba, a játérend számára. Maguk a mozivezetők is sokszor a színház szakem-

berei közül kerültek ki. Ilyen szerencsés eset volt a kolozsvári, ahol az elismert színházi szakteknitely, Janovics Jenő lett moziigazgató. Egy tapasztalattal rendelkező igazgató minőségi irányítást jelentett bármely mozi számára. A minőség fontos volt, hisz volt olyan időszak, amikor minden bukott vendéglős, kávézótulajdonos mozigép felállításával próbálta nyereségessé tenni vállalkozását. Ezekben az esetekben a művészi törekvés minimális volt, de fokozatosan javult a minőség.

Mielőtt rátérnénk a mozival kapcsolatos kolozsvári vállalkozások kezdeteinek bemutatására, lássuk milyen volt Kolozsvár a XIX. század végén, a XX. század elején. A sok iskolával és hivatallal rendelkező városnak az általunk vizsgált időszakban 30-35000 lakosa volt. Az iparososztály társadalmi tekintélye gyorsan növekedett. Békési Károly káros jelenséggént kezeli azt a tényt, hogy a hajdani „egyenletes színezettű társadalom” rang és foglalkozás szerint számos osztályra szakadt. Ennek megfelelően alakultak ki az egyes társadalmi rétegeknek egymástól különböző egyletei: az arisztokraták kaszinója, a hivatalnokok és a tanárok köre, az iparos egyesület, a hóstátiak olvasó egylete. A társadalmi rétegek közötti különbségeket a legszembetűnőbben az egymás közelében levő bankár- és mágnáspaloták, illetve a Fellegvár viskói tükrözték. A XIX. század végén sorra születtek meg azok a gazdasági elképzelések, melyek Kolozsvárt ki akarták emelni a provincializmusból. Napirendre került a Főtér rendezése, középületek emelése, vízvezeték és telefonhálózat kiépítése, a közművesítés, az utcák kövezése.⁸

A városi közlekedést az állomás és a Külső Monostori utca között közlekedő gőzvasút, a szállodák omnibuszai és a bérkocsik oldották meg. Működött a városban tudományos, közművelődési és művészeti egyesület, mezőgazdasági, kereskedelmi, ipari, ifjúsági és önszervezési egyesület. A tudományosság és értelmiségképzés szempontjából fontos volt az 1869-ben beinduló mezőgazdasági főiskola és különösen az 1872-ben alapított Tudományegyetem.⁹

A fentiek alapján megállapítható, hogy a szép és kellemes várost rendkívül tudatosan formálta a Városi Tanács, a Szépítő Egyesület, valamint a sajtó. Kolozsvárt ebben a korszakban joggal nevezhetők Erdély fővárosának. A XIX. és a XX. század fordulóján a városi embereknek meglehetősen sok szabad idejük volt. E szabadidő felhasználására különböző szórakozási lehetőségeket kerestek. A kolozsvári lakosság

szórakoztatását orfeumok, cirkuszok látták el, amelyek valósággal előzőnlötték a várost, főleg a nyári időszakokban. Ilyen körülmények között a mozi, a korszak szenzációs találmánya csak későn és nehezen honosodott meg a városban. Azokban a hónapokban, amikor a legelső nyilvános párizsi filmvetítés után, a mozi 1896 tavaszán elindult világhódító útjára, Magyarország lázasan készült ezeréves fennállásának a megünneplésére. Ezen ünnepségek mellett az egyéb események, köztük a mozi bemutatása eltörpültek. Magyar Bálint így ír erről a problémáról: „*Nálunk az első pillanatokban, a milléniumi kiállítás ragyogása mellett, természetesen, az új csoda nem lehetett sikeres.*”¹⁰ A fentebb említett kiállítás Budapest után a többi nagyvárosban is látható volt, így Kolozsváron is. A közönség az Edison pavilonban ismerkedhetett meg az új találmánnyal, de egyelőre nem mutatott különösebb érdeklődést iránta.¹¹

A *Kolozsvár* című újság 1896. május 4-én beszámolt arról, hogy a Helfy-ház emeletén Herb Ferenc felállított egy „*Photo plasztikumot*”. A híradás szerint a készülék „*üvegfényképeket*” mutatott be, amelyek stereoscopon keresztül nézve majdnem életre keltek. A stereoscop egyszerre csak egy személynek nyújthatott élményt, és Herb Ferenc fényképei állóképek voltak. A photo plasztikumban Párizsról, Petersburgról, Moszkváról és Konstantinápolyról voltak láthatóak képek.

Érdekes, hogy a mozgófényképek felfedezéséről a kolozsvári újságok még említést sem tettek. Annál több cikk jelent meg a korszak másik nagy invenciójáról, a röntgen fényképekről, amelyeket 1896 tavaszán fedeztek fel. 1896 júniusában megismerkedhetett Kolozsvár lakossága Edison másik találmányával, a fonográffal is. Így írt erről a *Kolozsvár*: „*Kolozsvárt van most az Angol Királyné egyik szobájában egy fonográf melyből – beléptidő mellett egész sereg csinos notát, szavalatot, katonazene által előadott indulókat s darabokat hallhat. Igen kellemes időtöltés Edison e találmányával megismerkedni.*”¹²

1896 júliusában újabb plasztikum érkezett Budapestről, az *Utolsó hét* – nemzetközi mechanikai plasztikum. E látványosság Reiner K. tulajdonában volt és a Trencsin téren lehetett megtekinteni 10 koronáért. Többek között látható volt egy tetovált hölgy, egy élő krokodilus, öt világgrész vadállatai, valamint a millenniumi kiállítás részletes felvételei¹³.

Az igazi mozgóképekkel a kolozsvári közönség 1897 elején ismerkedhetett meg. Az új találmányt „*Edison ideálja*”-ként hirdette a *Kolozsvár*

című lap: „A kinematográf és a gramaphon, Edisonnak e két nevezetes találmánya most Kolozsvárra is lekerült. Daczára azonban a mutatványok érdekességének, nagyon kevesen látogatják, aminek bizonyára abban rejlik az oka, hogy a közönség nincs tisztában e találmányok mibenlétében. A kinematográf egyes alakoknak, egyéneknek, vagy egy egész mozgó csoportnak képét és mozgását oly hűen teszi ismét láthatóvá minthogyha az csakugyan a valóságban megvolt.”¹⁴ Az első kolozsvári nyilvános filmvetítés tehát 1897. január másodikán volt. A következő vetítés 1897 áprilisában volt, de Vágó Bertalan akkor csak állóképeket mutatott be. Újdonságként szolgált, hogy az előadás alatt a nyitányt Antal Laji zenekara játszotta, a szünetek közben pedig a kolozsvári Dalkör énekelt.¹⁵

Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a kolozsvári közönség e kezdeti korszakban nagyon szórványos tájékoztatást kapott az újonnan feltalált mozirol. A többi erdélyi városhoz viszonyítva e tekintetben lemaradt. Gyulafehérváron, Kézdivásárhelyen, Balázsfalván és Erzsébetvárosban már az 1898. év folyamán rendszeres mozivetítések folytak¹⁶, míg Kolozsváron a vetítéseket hosszas kihagyásokkal rendezték meg. Magától értetődik a kérdés, hogy miért terjedtek el nehezebben Kolozsváron a mozielőadások, mint a jóval kisebb erdélyi városokban. A magyarázat a színház nagy tömegeket vonzó előadásaiban rejtőzhet, vagy az olyan orfeumok tevékenységében, mint a Biasini. Rengeteg cirkusz, különböző énekes csoportok és más szórakozási lehetőségek sora várta a lakosságot a színházi idény befejeztével is. Ezek mindenike sokkal gazdagabb és sokszínűbb szórakozást biztosított, mint az első tökéletlen filmvetítések. Ezen kívül Edison kinematográfjának sikertelenségéről a millenniumi kiállításon sok előadásszervező tudomást szerzett, náluk viszont az egyetlen cél a profitszerzés, a kifizetődő előadások szervezése volt. Ezért inkább elkerülték Kolozsvárt, és olyan kisebb városok felé orientálódtak, ahol a szórakozási lehetőségek jóval kisebbek voltak. Ebben a korszakban a mozi népszerűségének máshol is kampányjellege volt, az első pillanatok ámulata után az érdeklődés csökkent, rövidebb vagy hosszabb krízis állt be. A film főleg az elitek körében vált nehezen elfogadottá, őket másodszor már nem ejtette ámulatba, hanem inkább zavarta a képek kezdetlegessége és gyors váltakozása. Ezért inkább megmaradtak a hagyományos szórakozások mellett. Hátráltatta a kolozsvári vetítéseket

a villamos áram késői bevezetése is. Még a környező kisvárosokból is sokba, így Tordára, Dézsre és Hunyadra is hamarabb be volt vezetve az áram, mint Kolozsvárra. Ez a probléma csak 1905 végén oldódott meg.

A második valódi mozgóképvetítés 1899 nyarán zajlott le. Az *Újság*-ban olvashatjuk, hogy egy ügyes német vállalkozó, Narten György vászonsátrával bejárta egész Európát. Kolozsvárt 1899 nyarán jelent meg és rövid közbenjárás után megkapta a hatóság engedélyét, hogy három hétig előadásokat tarthasson. Nagyméretű sátra a mai Nemzeti Színház helyén volt felhúzva. A villanyt egy gőzgép szolgáltatta, a vetítőgépet egy olyan kolozsvári gépész kezelte, akit azelőtt Narten tanított be. Nem csapott nagy hírverést, de az első előadások alatt mégis olyan tolongás alakult ki, hogy a hivatalból kiküldött rendőrök számát meg kellett kétszerezni. Narten vetítései háromnegyed órát tartottak és a műsor egyfelvonásos darabokból állt össze. A közönségnek nagyon tetszettek az előadások, ezért Narten még három hétre kérte engedélye meghosszabbítását, ezt a hatóságok visszautasították. Narten György még kétszer járt Kolozsváron, 1903-ban és 1905-ben. A Narten Bioscop a vetítéseit akkor is a Hunyadi téren tartotta.¹⁷

1900 áprilisában egy Carmellini nevű illuzionista a budapesti Uránia Színháztól kölcsönzött képeket vetített, amelyek valószínűleg csak állóképek voltak, az előadásokról beszámoló tudósítások ugyanis nem említenek mozgóképeket. A vetítések valószínűleg kiegészítették a szokásos illuzionista mutatványokat. Íme az *Újság* tudósítása: „*Carmellini M. tegnap, a színház termében egy tanulságos és érdekes vetítő előadást tartott, amely főleg a tanuló diákságnak volt nagyon hasznos, mert a témák az asztrológia és a természettudományok köréből voltak választva. A közönségnek tetszettek a jól kiválasztott attrakciók, és nem egyszer olyan viharos tapsban tört ki, amelyet bármely primadonna megirigyelhetne.*”¹⁸ Ugyanez év nyarán nyílt meg a Szentegyház utcában a „*Világpanoráma*”, ahol üvegfényképeket mutattak be. A „*Világpanoráma*” működése folytonosabb volt, hetente cserélődő képei 1904-ig voltak láthatóak. Tulajdonosa 1902-ben vásárolt öt darab amerikai Mutoscop gépet, melyekkel mozgóképeket lehetett vetíteni. Ezeket a készülékeket kézi forgatással kellett üzemeltetni.¹⁹

Újabb filmvetítésre 1900. december 29-én került sor a New York szálloda emeleti dísztermében. A vetítés egy Párizsból hozott géppel történt, és az előadások fő témája a párizsi világkiállítás volt.²⁰

Jelentős szerepe volt az állandó mozik megjelenéséig a budapesti Uránia Tudományos Színház kolozsvári vendégszerepléseinek. Az említett színház vezetősége 1900 elején határozta el, hogy minden nagyobb vidéki városban turnékat fog szervezni. A kolozsvári fellépés problémás volt, ugyanis az igazgatóság pontosított, hogy csak azokat a városokat látogatják meg, ahol a villanyáram be van vezetve. A kolozsvári lakosság viszont elvárta, hogy az Uránia Kolozsvárt se hagyja ki turnéi során. Ennek a kérésnek adott hangot az *Újság*: „A kolozsvári színház jól tenné, ha Kolozsvárra is meghívná az Uránia színházat, hogy a kolozsvári közönség is megismerkedjen vele.”²¹

Így jött el végül 1901. január 22-én Kolozsvárra is az Uránia. Fellépésére a helyi színházban került sor. Bemutatták a *Spanyolország* című filmet, amely álló- és mozgóképek egyvelegéből állt, ezt egy konferencia követte. „A fellépés nagyon jól sikerült, – írta az *Újság* – a Bikaviadal ciklus kivételével, amikor a fényhatás nem volt a legtökéletesebb. E hiányosság oka a színház elektromos akkumulátorának a gyengesége volt, amely nem volt képes megfelelő erősségű áramot produkálni.”²² Az Uránia előadásain szép számú közönség vett részt, de mindössze három fellépés volt. A második előadás, a *Párizsi kiállítás*, leszállított helyárok mellett volt megtartva, tehát feltételezhetjük, hogy ezek az előadások nem voltak túl népszerűek. Talán ezért került el az Uránia Kolozsvárt több mint két évig. Az 1903-as turnéján, a *Megváltás* című filmet mindössze egyszer mutatta be Kolozsváron. Egy évvel később már négy előadást tartott. Először Ráth István *Az éjféle nap országa* című filmjét vetítették, amely 170 álló- és 20 mozgóképből tevődött össze. Norvégia természeti szépségeit, az erdőirtást, a fa szállítását és a téli sportokat mutatta be. Az *Újság* tudósítása szerint az előadás nem volt nagyon sikeres, mert a terem végében felállított elektromos vetítő többször leállt, a nézőtér pedig majdhogynem üres volt. A második film a Dömötör Németh Pál „rendezte” *Berlini élet* volt, amely bemutatta Vilmos császárt és családját, a német hadsereget, Berlin nevezetességeit. Ez már több nézőt vonzott, de így is sok szék üresen maradt.²³ A *Nemzeti Hírlap* szerint ennek az volt az oka, hogy a jegyek drágák voltak, megegyezett

az árúk a színházjegyek árával: „*Való igaz, az igazgatóság túlértékeli ezen előadások jelentőségét, mikor az ilyen képek ma már nem újdonságok, a közönség bárhol olcsón láthatja őket.*”²⁴ A legnépszerűbb Ráth István filmje, *A modern nő* volt, amely a nő szerepének alakulását mutatta be az idők során. Végül levetítették *A táncot*, az első magyar filmet is. Ez a Pekár Gyula által készített alkotás egy erdélyi mennyegzőt mutatott be, a film képei a kolozsvári színház színpadán lettek felvéve.

Egy bizonyos Benkő professzor tulajdonában levő Edison mozi 1903 októberében látogatott Kolozsvárra, vetítéseit a Redout halljában tartotta. „*A mesterséges ember nagy csodálatot okozott. A közönség hosszasan tapsolt Bella Rózsa kigyvózó táncánál.*” – írta az *Újság*.²⁵

Mai Hermann vállalkozó bioscopja a Hunyadi téren egy hónapig működött 1904 tavaszán. Ez a vándormozi saját áramfejlesztővel dicsekedhetett, és egy olyan vetítógéppel, amely az 1900-es párizsi világkiállításon Grand Prix díjat nyert.²⁶

A kolozsvári mozizás történetének legjelentősebb napja kétségkívül 1906. április 6-a volt. Ezen a napon nyílt meg ugyanis az első kolozsvári állandó filmszínház, az Apolló. Erdélyben az Apolló volt a második állandó mozi, az első Brassóban létesült 1901-ben. Magyarországon 1905-ig négy állandó mozi kezdte meg működését a brassóin kívül: a budapesti, a debreceni, a székesfehérvári és a hódmezővásárhelyi.²⁷ Ha tehát a mozizás meghonosításában Kolozsvár a sor végén kullog a magyarországi városok sorában, az állandó mozik alapításának tekintetében előkelő helyet foglal el. Az 1906-os gyors lépést az is lehetővé tette, hogy 1905-ben bevezették a városba a villanyáramot.

Az állandó mozi megjelenésével azonban a vándormozik nem szűntek be kolozsvári fellépéseiket. Egy ideig a mozizás e két változata párhuzamosan létezett a városban. Kettejük viszonya konfliktusokkal terhelt volt, mindkettő igyekezett a közönséget magához csalogatni. A sajtó az állandó mozik pártjára állt, mert ezek adózási kötelezettségeit a városi hatóságok könnyebben tudták ellenőrizni. A *Kolozsvári Hírlap* felháborodottan írta 1908-ban, hogy meghosszabbították egy vándormozi működési engedélyét több hétre, ennek folytán kevesebb lesz a két kolozsvári mozi jövedelme, pedig ők helységet béreltek, nagy adót fizettek, és sok kolozsvári embernek adtak kenyeret. A vándormozi, amely a Széchenyi téren állította fel sátrát, saját gépeivel fejlesztette az

áramot, a nagy lármával zavarta a helyi lakókat. A két helyi mozi fizette a 67%-os pótdadót és még jótékonyági akciókat is szervezett. A vándor-mozi még a helypénz csökkentését is kérte a helyi tanácstól, azzal indokolva a kérést, hogy veszteségesek a vetítések. „*Ővándormozisága családtekiül magas pénzeket igér, hogy Kolozsvárra bejöhessen, s amikor már távozóban van, szeretne olcsón szabadulni kötelezettségei alól.*” – írta a *Kolozsvári Hírlap*.²⁸

A Hunyadi téren működött az Elektro Bioscop 1906-ban, amely minden két napban új, 30 mozgóképéből álló műsort adott elő. Ugyanebben az évben volt látható a Lifka-féle „*villamos színház*”, amelynek a tulajdonosnője Lifka Ernesztin volt.²⁹ A Lifka név nem ismeretlen a mozi-történetben jártasak számára, Lifka Sándor volt az első magyar vándor-mozis, aki az ország legnagyobb utazó mozijával rendelkezett.

Az állandó mozi és a vándormozi csatájából csakis az előbbi kerülhetett ki győztesen. A felszerelések és a személyzet utaztatása olyan plusz terhet jelentett a vándormozik számára, amely megpecsételte sorsukat. Az utolsó vándormozi, amelynek kolozsvári vetítéseiről adatokat találtam, az Edler-féle mozi volt. Az utolsó vándormozi 1908 tavaszán tartózkodott Kolozsváron.³⁰

Az állandó filmszínházak megjelenése

Az első kolozsvári állandó filmszínház tehát 1906-ban nyílt meg. Erről az eseményről az *Ellenzék* című helyi lapban olvashatunk, egy olyan rovatban, amelynek tartalmáért a szerkesztőség nem vállalt felelősséget. Az Apolló mozi terme a Wesselényi Miklós utca (ma Dózsa György) 17 sz. alatt, a Mezei szálloda földszinti nagy éttermében volt berendezve.³¹ Az első előadások után a helyi lapok egymást túlcitálva dicsérték a vállalkozást. „*A közönség többnyire magyar gyártmányú filmekben gyönyörködik, szívesebben adja pénzét egy magyar vállalkozónak, aki ezzel is tisztán magyar érdekeket szolgál, mint ki tudja miféle Lifkának és más vásári bódés kinematográfusoknak, akik beharácsolják nagy lármával a szórakozni vágyó közönség pénzét és magukkal viszik anélkül, hogy abból itt adnának vissza.*” – írta az *Ellenzék*.³² Hasonló hangnemet ütött meg az *Újság* is: „*A világ leggyönyörűbb látványosságát látjuk magunk elé varázsolva, amely jóval felül mül holmi Lifka-féle mutatványokat.*”³³

A fentebb említett magyar vállalkozó a kolozsvári moziélet kiemelkedő személyisége lesz a továbbiakban is. Nagy Udvari András egy kocsigyártó műhely tulajdonosa volt a Radák utcában. Nemcsak mozitulajdonos volt, hanem úttörő a filmezésben is. 1908-ban filmfelvételeket készített a kolozsvári korzóról és a főtérről.³⁴

A megnyitó után alig pár héttel az Apolló már fellépett Marosvásárhelyen is. A négy napos turné során nagy sikert aratott. Az Udvari-féle színház jegyárai az első évben 20 fillértől egy koronáig terjedtek, de az iskoláknak és más intézményeknek mérsékelt helyáratat biztosítottak.³⁵ A magyar Szent Korona országainak vasutas szövetsége kezdte meg a kedvezményes jegyek kérését, amelyet a tulajdonos készséggel teljesített is. Hétköznaponként este három, egyenként egyórás vetítést tartottak, ünnep- és vasárnap délben is nyitva tartott a mozi. A műsort egy héten kétszer cserélték. A tudósítások szerint a terem zsúfolásig tele volt minden nap.

1906. december 3-án az *Ellenzék*ben Udvari mozija a Budapesti Uránia Tudományos Egyesület tagjaként hirdette műsorát. Udvari megpróbált kollaborálni az Urániával, áprilisban *A Hunyadiak kora* címmel, az Uránia képeiből tartott előadást. Ezt az együttműködést a később induló Uránus mozi folytatta.³⁶

Talán az újabb kolozsvári állandó mozi – az Uranus – konkurenciája készíthette Udvarit arra, hogy 1907-ben egy újabb mozit nyisson. A Wesselényi utcai mozi fiókszínháza a Hunyadi tér 5 sz. alatt kezdte meg működését, szintén Apolló néven. Itt olcsóbb belépti díj mellett lehetett megnézni azokat a filmeket, melyek már be voltak mutatva a Wesselényi utcában. Közben Udvarinak lehetősége nyílt felszerelésének a felújítására is, mert hirdetést tett közre 20 000 méter használt film, valamint egy teljes mozigép-felszerelés eladására.³⁷

Jelentős változás következett be az Apolló filmszínház történetében 1908 januárjában, amikor Udvari megvásárolta Gyurka Béla cukrászmestertől a kilenc hónapi működés után csődbement Párizsi Színházat. Ezzel egyidőben megszűntek a vetítések a Wesselényi utcában. Udvari nem ismerte el, hogy hiányosságai lettek volna a vetítőteremnek, de Bartha Gergely tűzoltóparancsnok állítása szerint a Wesselényi utcai mozit tűz- és közrendészeti hiányosságai miatt zárták be. A tűzoltótiszt állítása talán közelebb állt a valósághoz, hiszen abban az időben a mozik

éppen a tűzrendészeti problémákkal birkóztak meg a legnehezebben. Mindenesetre az új Apolló filmszínház február másodikától már a Mátyás király tér 26 sz. alatt működött. Íme az első műsor tartalma: *Spa-nyolország* (tanulságos), *Élet* (gyönyörű új kép), *Parasztfényképek*, *Ki nyerte el a díjat* (humoros), *Húsvéti tojások* (színesek), *Ördög fia* (20 jelenet), *Operett*. A helyjegyek árai itt már a hely kényelmétől függtek: az I. helyek egy koronába, a II. helyek 60 fillérbe, míg a III. helyek 30 fillérbe kerültek.³⁸

Udvari tevékenységét a Budapesten megjelenő *Mozgófénykép Híradó* is dicsérte. Ebben a mozis lapban találtam meg az Apolló egyik humoros reklámcéduláját:

Új gyógymód!
Szenved-e ön álmatlanságban?
Szenved-e gyomorhajban?
Sápadt-e ön?
Hull-e a haja?
Ideges-e ön?
Köszvényes-e ön?
Vannak-e ellenségei?
Van-e adóssága?
Pöröl-e sokat a feleségével?
Van-e tyúkszem-e?
Szeret-e inni?
Kikapós-e a férje?
Ha ezen bajok bármelyikében szenved,
akkor menjen el Mátyás király téren levő
Apolló Színházba, ahol egy rövidke óra alatt az előadáson:
Az agyműködés felfrissül,
A gyomorhaj elmúlik,
A sápadt arc kipirul,
A hajgyökér megerősödik,
Az idegesség megszűnik,
A köszvény a szomszédba költözik.
Az ellenségek kibékülnek,
Az adósságot elfelejti,
Az anyósa megszeliődül,

A felesége bereked
A tyúkszeme örömében kiugrik,
A szomjúság elmúlik,
A férj nem fog kimaradni.

Dr. Nevetneky³⁹

Kicsinek bizonyulhatott az Apolló mozi befogadóképessége, mert Udvari elkezdte keresni egy új mozi építésének lehetőségeit. Telket vásárolt a Ferenc József (ma Horea) út elején, azzal a céllal, hogy egy kőfilmszínházat építsen oda. Udvari tehát kérést nyújtott be a Városi Tanács közmunka-bizottságához, kérve egy új színház építésének az engedélyezését. Sok huzavona után a Városi Tanács 1908. szeptember 23-i általános közgyűlése elutasította a moziigazgató kérését. A közgyűlés a döntést azzal indokolta, hogy a Ferenc József úton csak emeletes házak építésére lehet engedélyt adni. Megengedte viszont, hogy kőszínház helyett egy mozisátrat állítson fel, és itt 60 napig tarthatott vetítéseket.⁴⁰ A vállalkozó 12000 koronáért vásárolt meg egy modern mozipavilont, amely fából és vászonból volt készítve. Az Új Apolló néven működő sátormozi szeptember 26-án nyílt meg a Ferenc József út elején. Nem sokáig szórakoztathatta a kolozsváriakat, mert október közepén Bartha Gergely tűzoltóparancsnok egy tűzrendészeti ellenőrzés után bezáratta. Azt rótták fel a tulajdonosnak, hogy a vetítőkamra vászonból volt, és közvetlenül a szomszédban volt egy kovácsműhely és egy szeszraktár is.⁴¹ Udvari a tevékenységét a főtéri moziban folytatta, de ott is problémák merültek fel. Az *Ellenzék* 1908. október 24-i számában olvashatjuk, hogy az első kolozsvári mozitulajdonos el kellett adja az Apollót. Udvari azzal indokolta döntését, hogy állandó zaklatásnak és kellemetlenségnek volt kitéve. Nemsokára az Uránia mozinál találjuk, mint igazgatót. Az Apolló új tulajdonosa Udvari sógora, Rózsa Sándor lett, aki építészeti vállalkozó volt. Ettől kezdve az Apolló moziról sokkal ritkábban kapunk információt a sajtóban, vélhetően azért, mert a mozi már megtalálta sajátos helyét a város kulturális életében, nem jelentett szenzációt egy-egy vele kapcsolatos híradás. 1911-ben nagyméretű bővítést eszközöltek az Apollóban, a nézőteret 50 férőhellyel bővítették, és kényelmes bőrfoteleket helyeztek el.⁴² Az általam tanulmányozott kor-

szakban az utolsó Apolló hirdetést 1908 márciusából találtam. A korszak helyi román nyelvű lapjaiban mindössze egy utalást találtam a kolozsvári mozik működésével kapcsolatban, ez az utalás éppen az Apolló mozit említette: „*Apollo primul teatru electric din Cluj. Cel ce vine in Cluj să nu se reîntoarcă acasă pînă nu a cercetat acest minunat teatru, unde se pot vedea toate întîmplările din lumea întregă în chipuri ce sã mișcă ca și cum ar fi vii sunt în mărime naturală.*”⁴³

Kolozsvár második állandó moziája az Uránia volt. 1907. január 24-én két kolozsvári fegyvermester, Klein Ferenc és Balogh József kérést nyújtott be a Városi Tanácshoz a Vigadó (Redout) hároméves bérletére. A két vállalkozó mozit szeretett volna nyitni az említett helységben, Uranus elnevezéssel, és 2400 koronát ajánlott fel egy évnyi bérnek. Szvacsina Géza polgármester egy bizottságot állított fel a helyiség megvizsgálására, amely elutasította a kérést. Ilyen előzmények után végül a városi park végében található Nagysétatér sarok „*Újvilág*” helyiségében nyílt meg az új mozi. Ez az épület ma már nem létezik. Az új moziban páholyból is lehetett élvezni az előadásokat, egy páholyülésre szóló jegy három koronába került. A megnyitó előadás 1907. május 8-án volt, a képek a budapesti Uránia színháztól érkeztek, és az új mozi a sajtóban is Kolozsvári Tudományos Uránus Színházként hirdette magát.⁴⁴ Így joggal feltételezhetjük, hogy az Uránus az Uránia Tudományos Egyesület vidéki fiók-mozgósínházaihoz hasonlóan kívánt működni. Ezeket a budapesti Uránia Tudományos Intézet hozta létre, és mozgófilm-vetítéseken kívül hetente egyszer-kétszer felolvasásokat, álló- és mozgóképeket bemutató előadásokat tartottak. Az ilyen előadások célja az ismeretterjesztés, a felvilágosítás volt. 1910-ben 27 ilyen intézmény volt szerte az országban.⁴⁵

1907. október 19-én megnyílt a Wesselényi utca 5 sz. alatt az Uránus téli helysége, az *Újvilág*-ban ezután csak nyáron tartottak vetítéseket. „*Az új terem nagyon izléesen van berendezve, kivételes komforttal, úgy, hogy a közönség csak örülhet ennek az intim színháznak a város központjában*” – írta az *Újság*.⁴⁶ Az új terem nem volt nagyon tágas, mindössze 165 ülőhellyel rendelkezett. A rendes műsor mellett minden kedden és csütörtökön tartottak ismeretterjesztő előadásokat. Ezek, akárcsak a rendes előadások, igen nagy népszerűségnek örvendtek, ezért némileg meglepő, hogy 1908-ban a kolozsvári Urániát eladásra kínálták a *Mozgófénykép*

Híradóban. A vevő Reimann Sándor lett, aki felkínálta a művezetői állást N. Udvari Andrásnak. A Reimann vezette mozi 1908. november 7-én Uránia név alatt nyílt meg, és a hirdetésekben „a budapesti Uránia színpada”-ként szerepelt. Bevezettek egy újítást is, az előadások alatt bármikor be lehetett menni a nézőtérre. Az 1909-es év folyamán a tudományos színház 20 ismeretterjesztő előadást tartott. Kritizálták viszont a sajtóban a reklámplakátjait. A *Kolozsvári Hírlap* cikkírója azt rótta fel az igazgatónak, hogy német nyelvű, sőt németországi plakátokat használt.⁴⁷

Udvari nem mondott le régi tervéről, hogy a Ferenc József úton egy mozinak otthont adó köépületet emeljen. A vasútállomást a városközponttal összekötő úton azonban szigorú feltételek mellett lehetett építkezni, csak emeletes ház építésére adtak engedélyt. Udvari ezért egy háromemeletes bérház építésébe kezdett, amelynek csak a földszinti részét foglalta volna el a mozi. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor készült el az épület, de 1910 októberében feljelentés érkezett a Városi Tanácshoz, melyben kérték, hogy az Uránia palota homlokzatáról a két meztelen férfialakot ábrázoló faldíszat távolítsák el.⁴⁸ Az új Uránia filmszínház felavatására 1910. december 10-én került sor. Az ünnepségre hivatalos volt Molnár Viktor, a budapesti Uránia Tudományos Színház elnöke. A vendégeket dr. Eszterházy László főjegyző üdvözölte, a munkásgimnázium nevében Lux Gyula tanár mondott beszédet. A fogadáson jelen volt Tarcsafalvi Pálffy László, az Egyetemi Kör elnöke is. A palotát Kappéter Géza budapesti és Stener József aradi műépítészek tervezték, az épületet díszítő reliefek a munkát és a tudományt szimbolizálják.⁴⁹ A palota építése abba az általános szépítő folyamatba illeszkedett, amelyen a Ferenc József út akkoriban keresztülment. Az épület földszinti része ma is mozinak, a Favoritnak ad otthont. A nézőtérre egy előcsarnokból lehetett bemenni, ahol látható volt Molnár Viktor szobra. Két oldalt egy-egy lépcső vezetett fel a páholyokhoz. Ott 60 személy foglalhatott helyet, a földszinti terem befogadóképessége 500 néző volt. A helyiség rendelkezett központi fűtéssel és szellőztető berendezéssel. A mozi igazgatója Udvari András volt, a titkári feladatokat Király Pál és Dávid Sándor látták el. A mozin kívül az Uránia palota helyet adott 17 úri lakásnak, egy drogériának, egy bútorüzletnek és egy húscsarnoknak.⁵⁰

1911-ben Khun Héderváry Károly gróf belügyminiszter a tudományos címet adományozta az Urániának. A nézők viszont kritikájuknak is hangot adtak: „*A színház új műsora nemcsak, hogy változatosabb nem lett, hanem ellenkezőleg, egyhangúbb lett. Oly sok régi felvételt kell minduntalan viszontlátnunk, hogy az újakat jóformán észre sem vesszük*” – írta a *Kolozsvári Hírlap* egyik olvasója.⁵¹ Ötéves fennállását ünnepelte az Uránia 1911. május 8-án. Egy hétig tartottak jubiláris előadásokat, amelyek keretében kiosztottak 100 darab ajándéktárgyat. 1911 nyarán a mozi Uránia Kolozsvári Tudományos Színház Részvény Társaság néven jelent meg a sajtóban. A társaság alaptőkéje 100000 korona volt, és rendelkezett részvényekkel is. Az igazgatóság tagjai a következők voltak: Fekete Nagy Béla helyettes polgármester, az U.R.T. elnöke, N. Udvari András ügyvezető-igazgató, Vikol Kálmán, Köntzey Imre, dr. Fenyő Béla.⁵² A *Színházi Újság* Udvarit egyenesen mozikirálynak titulálta, majd így méltatta tevékenységét: „*Ő teremtette meg ezelőtt hét évvel a mozgófilmszínházat. Eleinte igen kedves komédiának nézték, de ma már a gyermekcipőből kinőtt egy olyan alkotás, melynek egy világhatalom, a sajtó, a becsületes magyar sajtó a napokban is hatalmasan a védelmére kelt. Udvari a Magyar Kynematográfusok Országos Szövetségének egyik vidéki vezető embere.*” A vállalkozóból lett mozivezető azonban 1913 szeptemberében betegség miatt kénytelen volt lemondani. Utódja Faragó Rezső lett, aki azelőtt a szabadkai és a székesfehérvári színházak vezetője volt. Az új igazgató a moziprémieket művészibb köntösbe akarta öltöztetni, ezért bevezette a filmek „*művészi cenzúráját*”.⁵³

Az új rendszer első filmje az olasz *Pompej utolsó napjai* volt. A bemutatás előtt tartottak egy főpróbát a sajtó és a tanári kar jelenlétében, a nyilvános vetítés csak ezután következhetett. 1914 őszén felújították az Urániát, kicserélték a vetítő- és zenegépeket, valamint a ventilációs berendezést.⁵⁴ Újból cserélődött az igazgató is, hiszen a *Kolozsvári Tükör* 1915. július 14-i számában azt olvashatjuk, hogy dr. Janovics Jenőnek, a kolozsvári színház vezetőjének a tulajdonában van az Uránia, a Színkör-Mozgó és az Egyetem-Mozgó. Valószínű, hogy az Uránia 1914-es átalakításait már Janovics kezdeményezte. Az első világháború végéig már nem történt nagyobb változás sem az Uránia vezetésében, sem műsorpolitikájában.

A mai Állami Magyar Színház és Opera épületének helyén volt a századelőn a sétatéri Színkör. Egy modern nyári színház építésének a gondolata a Színkör helyébe már 1907-ben megfogalmazódott. Az új nyári színház, azaz a Nyári Színkör, végül 1910. július 18-án nyílt meg.⁵⁵ A Nemzeti Színház tartotta itt előadásait, és felmerült a kérdés, hogy mire használják a téli időszakban? A Városi Tanács a Színkör építésére úgy vállalt garanciát, ha a báli szezon idejére Janovics bálteremnek ad helyet, ez a nézőtér redukálásával járt. 1913-ban csak egy bált tartottak, és rengeteg kérés érkezett a nézők soraiból, hogy állítsák vissza a rendes nézőteret. A Nyári Színkör működése deficittel járt. Budapesti pénzemberek egy csoportja Sebestyén Gézát, a Magyar Színház művészt javasoltak egy – a Színkörben nyitott – mozi vezetésére. Sebestyén ajánlatot is tett Janovicsnak, hogy a téli időszakra, amikor nincsenek színházi előadások, adja bérbe a Nyári Színkört egy mozgósínház beindítására. Az 1912-es év folyamán megkezdődtek az átalakítások, melyeket a Gaumont cég budapesti fiókjától kiküldött Calussy vezetett. Az *Ellenzék* dicsérőleg írt a munkálatokról, a leendő mozit 1000 férőhellyel Európa legnagyobb mozgósínházaként harangozta be. Az új mozi 1912. október elsején nyílt meg Színkör-Mozgó néven.⁵⁶ A források nem jelzik egyértelműen, hogy az első hónapokban ki vezeti a mozit. Janovics, mint a színház igazgatója, már a kezdetektől implikálva volt a Színkör-Mozgó körüli eseményekben. A fentebb említett Sebestyén Gézáról nem esett többet szó. 1912. szeptember 16-án azt írta az *Ellenzék*, hogy Köröksi Endre, a Nemzeti Színház régi gazdája fogja a Színkört októbertől kibérelni, és mozivá alakítani. A *Kolozsvári Tükör* 1913. november 23-án, már egyértelműen Janovics Jenőt nevezte meg a Színkör-Mozgó igazgatójának. 1913-ban már a nyár idején is folytak a vetítések, a mozi megosztotta a Színkör termét a színházzal. Este fél nyolcig tartották a vetítéseket, nyolc órától kezdődtek a színházi előadások. Sok néző nem tartotta etikusnak ezt az eljárást, szerintük megengedhetetlen volt, hogy az ország második színháza és a mozgófénykép-előadások egymással konkuráljanak. Mások azt kifogásolták, hogy a színházi előadásra a levegő már elromlott.⁵⁷

A Színkör-Mozgó műsoros napilapot is adott ki *Mozgó-napilap* címen, amely tartalmazta a napi műsort, a filmek szövegét, a színészek életrajzát, arcképeit. A *Mozgó-napilap* már az első napokban 1000 példányon felül

fogyott.⁵⁸ Janovics mozijába még színészeinek is belépőjegyet kellett váltaniuk. De a jegyszedők az igazgatónak sokszor adtak okot fejfájásra: „Több panaszt hallottunk már, hogy a Színikör-Mozgó jegyszedői brutálisak és pokrócgorombák a publikumhoz. A közönség vegye a fáradságot és forduljon panaszával dr. Janovics Jenő igazgatóhoz.” – írta a *Kolozsvári Tükör*.⁵⁹ Később az *Újság* jelentette, hogy a „Színikör-Mozgó csalói” egyszerűen nem tépik el a jegyeket. 1914-ben Ferencz Ferenc, a mozi jegyszedője rágalmazás és becsületsértés miatt jelentette fel Sternt Vilmos és Mágai Zsigmond magánvállalkozókat. A vállalkozók tanúk előtt állították a mozi alkalmazottjáról, hogy pár fillérért engedett be egyeseket. Az ügyben a városi járásbíróság tett igazságot, a két vádlottat felmentették.⁶⁰ Az alább leírt jelenet 1916-ban történt: „Az egyik jegyszedő kifogásolta, hogy az egyik néző, M. A. iparossegéd szünet közben felállt a helyén s rövid, de izgalmas párbeszéd után kiröpítette a jámbor mozilátogatót, aki nagyszabású katonai szolgálata megkezdése céljából való utazása közben megállapodott Kolozsváron. Megelőzőleg a jegyszedő felesége még két csattanós pofont is lemért a mitsem sejtő fiatalembernek”.⁶¹ A Színikör-Mozgó a város egyik leglátogatottabb helye lett, ezért nagy gondot fordítottak a higiéniára is: „A Színikör-Mozgó igazgatósága fokozott szigorúsággal és kettőzött utánajárással ügyel a tisztaságra. Ezen kívül tekintetbe veszi azt, hogy a Színikör-Mozgó Kolozsvárnak legforgalmasabb és leglátogatottabb helyisége, azzal a kéreccsel fordult dr. Scheitz főorvoshoz, hogy a nézőteret időnként fertőtlenítsen. A Színikör-Mozgó ezúton is kéri a közönséget, a minden legcsekélyebb rendellenességet vagy tisztátlanságot a gondnokságnak értékre adni szíveskedjenek” – hirdette az igazgatóság a *Kolozsvári Hírlapban*.⁶² 1913-ban mendemondák terjedtek el a városban, hogy a Szamos megtámadta és alapjaiban veszélyezteteti a Színikört. Valóban volt tapasztalható egy kis süppedés a vizes talaj miatt, és elég sok repedés keletkezett a falakon. Szerencsére ez a jelenség nem okozott különösebb fennakadást a mozi és a színház működésében, mindkettő nyitva tartotta kapuit a tanulmányozott korszak végéig.⁶³

1913. október 30-án újabb kolozsvári mozi nyílt meg az Egyetem utcában, a neve ezért Egyetem-Mozgó lett. A nyugati mintára épült filmszínház nézőterén 400 ember foglalhatott helyet, de volt az épület előcsarnokában társalgó és büfé is. Az Egyetem-Mozgó első tulajdonosa

Betegh László volt, őt követte Tompa Kálmán, a Nemzeti Színház egykori színésze. Tompa egy németországi tanulmányút során látogatta végig a német mozikat, majd tapasztalatait itthon kamatoztatta. A sajtó bírálta az új mozi helyiségét, túl alacsonynak és szűknek találva, ahol kevés volt a levegő, a nézőtér közepén nem lehetett átmenni, és nem találták megfelelőnek tűzrendészetileg sem.⁶⁴ A *Kolozsvári Hírlap*ban megjelenő Egyetem-Mozgó hirdetésekben 1914. március 24-én nevezték meg utoljára Tompa Kálmánt igazgatóként, ezután a mozi hirdetési ugyanolyanok lettek, mint a Színkör-Mozgó hirdetési. Valószínű tehát, hogy Janovics ekkor vette át ennek a mozinak a vezetését is. Biztosat csak az 1915. július 14-e utáni időszakról állíthatunk, ekkor írta ugyanis a *Kolozsvári Tükör*, hogy Janovics Jenőnek három mozija van. Az 1915-1918 közötti korszak már egyértelműen Janovics nevéhez kötődik az Egyetem-Mozgó történetében is.

Az *Ellenzék* 1907. február 16-i számában olvashatjuk a következőket: „Új villanyszínházat építenek Gyurka Bélának, kik már az engedélyt is megkapták egyik főtéri hatalmas teremre”. Ez a terem a Mátyás király tér 26 sz. alatt volt. A fent említett új filmszínház a Párizsi mozi nevet kapta, az ünnepi megnyitót 1907. március 9-én tartották.⁶⁵ A már meglevő két kolozsvári mozi, az Apolló és az Uránia túl erős konkurenciának bizonyult, a Párizsi mozi kilenc hónap után csődbe ment. Gyurka Béla tulajdonos Udvari Andrásnak adta el a mozi helyiségét. A volt tulajdonos egészségét károsan befolyásolta vállalkozásának sikertelensége. Egy éjszaka észrevétlenül távozott el otthonról és egy építendő mozi részére felmérte az egész Széchenyi teret. Egy rendőrnek sikerült hazacsalni, majd a bolondok házába került a szerencsétlen cukrász.⁶⁶

Újabb mozi nyílt meg 1911-ben, a Wesselényi utcában, az 5 sz. alatt. Ebben a házban egy ideig az Uránia mozi téli helyisége működött. Nem kaptam pontos információt arra nézve, hogy ez a helyiség mikor alakult át Edison mozivá. Az Edison a Wesselényi utcában 1912 januárjáig működött, majd átköltözött a Mátyás király tér 20 sz. alá, a Püspöki-féle házba. Ekkor a tulajdonos már Sillay Lajos volt.⁶⁷ Az Edison helyén egy új mozi, a Vénusz-Mozgó rendezkedett be. A Vénusz-Mozgó nagyon rövid ideig működött, az utolsó Edison hirdetés pedig 1913. szeptember 24-én jelent meg.

Az 1912-es év végén nagy port kavart fel az a hír, hogy nemsokára megnyitják a város ötödik moziját a Deák Ferenc utcában található Bogdán-féle házban. Tiltakozó levelek sora jelent meg a sajtóban, ezek mind az újabb mozi létesítését kifogásolták. Az *Ellenzék* egyik olvasója szűknek és alacsonynak találta a leendő mozi helyiségét, majd annak a véleményének adott hangot, hogy már így is túl sok mozi létesült Kolozsváron és „*a mozik többet ártanak, mint használnak*”.⁶⁸ Udvari András is méltányosnak találta ezt az állásfoglalást egy, az *Ellenzék*ben megjelent levelében. Egy olvasó a Deák Ferenc utcából azt írta, hogy már az a tény is elegendő volna az engedély megtagadásához, hogy egy sütődét is fognak nyitni az udvaron, ami megnöveli a tűzveszélyt.⁶⁹ Mindezek ellenére január elsejétől már működött a mozi a Deák Ferenc utca 30. sz. alatt. Olimpia Tudományos Színházként hirdették, de nem beszélhetünk ebben az esetben egy Urániához hasonló moziról. Úgy tűnik, hogy az Olimpia kevésbé volt sikeres, mint a többi mozi, mert már február 21-től kénytelen volt leszállítani a jegyek árát, majd márciusban hirdetés jelent meg az *Újságban*, hogy vezetés hiánya miatt az Olimpia Tudományos Színház eladó vagy bérbeadó.⁷⁰ Hirdetése 1912. május 7-én jelent meg utoljára a helyi lapokban. Az Olimpia helyén Deák-Mozgó néven nyílt meg új mozi, a vetítések azonban itt sem tartottak sokáig.

Az eddig leírt moziktól abban különbözött a Dalkör-Mozgó, hogy csak hétvégeken tartottak vetítéseket benne. Ez a mozi a sétatér bejáratánál, a Szinkör mellett működött, a vezetője Steinwald Károly volt. Így írt róla a *Kolozsvári Tükör*: „*Jeltelen kis vállalat, nem reklámozza magát, nem fizet a lapoknak pansalét*”. Olcsók voltak a jegyárai, a páholyokban mindössze 70 fillérért lehetett helyet foglalni. Talán az olcsósága miatt tudta megtartani nézőit, a Dalkör-Mozgó még 1918-ban is működött.⁷¹

Ezek voltak a kolozsvári állandó mozik. Történtek még próbálkozások ezeken kívül is mozik létesítésére, de a hatóságok nem adták meg a szükséges engedélyeket. 1908-ban Prielle Kornél adott be kérést a Városi Tanácshoz egy háromemeletes mozi építésére. 1913-ban a budapesti Proiectograph R. T. nyújtott be kérést, hogy a város egy forgalmas helyén mozit nyithasson. Egyik folyamodvány sem kapta meg az engedélyeket. Nem tudott mozit nyitni Deák Károly sem a Király kávéház helyébe, a Jókai utcában. Elutasította a Tanács az egyik mozivállalkozó azon furcsa

kérését is, hogy a Mátyás király téren állíthasson fel egy nagy vásznat, amelyre egy szemközti ablakból képeket vetített volna.⁷²

Az állandó mozik helyiségein kívül szerveztek még vetítéseket más, ideiglenesen mozinak átalakított helyiségekben is. A kávézók, vendéglők tulajdonosai felismerték, hogy a mozivetítések bevezetésével megnövelhetik vendégeik számát. Kardos Simon a Royal vendéglőben ingyenes vetítéseket tartott. Nyisztor Gergely a Diána étkezőben vacsora alatt szórakoztatta a vendégeit mozielőadásokkal, de „étterem-mozit” nyitott Szilágyi Béla is a Deák Ferenc utcában. Vetítéseket tartott a baptisták egyesülete, ezek telt ház előtt zajlottak, valószínűleg az ingyenes belépés miatt is. Ingyenes vetítéseket szervezett még az Országos Közművelődési Tanács és az EMKE.⁷³

Így alakult ki Kolozsvár mozihálózata, és az első világháború végéig sikerült megtalálnia helyét a város társadalmi-kulturális életében. A Lumière testvérek találmányának teljes mértékű elfogadása azonban Kolozsváron sem ment könnyen. A mozi körül kialakult viták, társadalmi feszültségek nem kevés problémát okoztak a városban, de ezeknek érdemes külön tanulmányt szentelni.

JEGYZETEK

1. Körmeny Ékes Lajos: *A mozi*. Bp., 1915. 26.
2. Uo.
3. Uo. 28.
4. *Kolozsvári Hírlap*. (továbbiakban K. H.) 1909. aug. 12.
5. *Kolozsvári Tükör*. 1915. nov. 9.
6. *Mozi Világ*. 1912. 13.
7. *Színházi Újság* (továbbiakban Sz. U.) 1913. aug. 3.
8. Békési Károly: *Kolozsvár közigazgatási múltja és jelene*. Bp., 1889. 17.
9. *Istoria Clujului*. (szerk: Ștefan Pascu). Cluj. 1974. 312.
10. Magyar Bálint: *A magyar némafilm története. 1896-1898*. Bp., 1966. 37.
11. Uo. 51.
12. *Kolozsvár*. 1896. máj. 4.
13. *Kolozsvár*. 1896. júl. 11.
14. *Kolozsvár*. 1897. jan. 4.
15. *Kolozsvár*. 1897. máj. 3.
16. Magyar Bálint: im. 60.

17. *Újság*. 1899. aug. 15.
18. *Újság*. 1900. ápr. 7.
19. *Ellenzék*. 1904. febr. 23.
20. *Ellenzék*. 1900. dec. 29.
21. *Újság*. 1900. jún. 12.
22. *Újság*. 1901. jan. 23.
23. *Újság* 1904. jún. 9.
24. *Nemzeti Hírlap*. 1904. jún. 10.
25. *Újság*. 1903. okt. 18.
26. *Újság*. 1904. máj. 22.
27. Nemeskürty István: *A mozgóképtől a filmművészetig*. Bp., 1961. 26.
28. K. H. 1908. jún. 20.
29. *Ellenzék*. 1909. feb. 13.
30. K. H. 1908. máj. 16.
31. *Ellenzék*. 1906. ápr. 6.
32. *Ellenzék*. 1906. aug. 29.
33. *Újság*. 1906. szept. 8.
34. *Újság*. 1908. jan. 9.
35. *Újság*. 1906. szept. 18.
36. *Újság*. 1907. ápr. 24.
37. *Újság*. 1907. máj. 22.
38. *Újság*. 1908. feb. 24.-25.
39. *Mozgófénykép Híradó*. 1908. máj. 15.
40. *Kolozsvári Városi Tanács Közgyűlésének jegyzőkönyve*. 1908. szep. 23.
41. *Ellenzék*. 1908. okt. 26-28, *Újság* 1908. okt. 23-24.
42. *Ellenzék*. 1911. szept. 2.
43. *Závodul*. 1908. márc. 1.
44. *Ellenzék*. 1907. márc. 27.
45. Sz. U. 1910. ápr. 16.
46. *Újság*. 1907. okt. 19.
47. K. H. 1909. jan. 6., 26.
48. K. H. 1910. okt. 29.
49. SZ. U. 1910. nov. 26., K. H. 1910 dec. 10., *Ellenzék*. 1910. aug. 1.
50. *Kolozsvári Városi Tanács Közgyűlésének jegyzőkönyve* 1908. szept. 23.,
Ellenzék. 1911. szept. 2.
51. K. H. 1910. dec. 28.
52. *Ellenzék*. 1911. szept. 2.
53. Sz. U. 1912. márc. 30.

54. K. H. 1913. szept. 19., K. H. 1914. nov. 25.
55. *Ellenzék*. 1910. júl. 18.
56. *Ellenzék*. 1912. jan. 10., okt. 1.
57. K. H. 1913. jún. 8.
58. K. H. 1913. febr. 6.
59. *Kolozsvári Tükör*. 1913. nov. 2.
60. *Ellenzék*. 1914. nov. 20.
61. *Újság*. 1916. márc. 12.
62. K. H. 1915. márc. 24.
63. K. H. 1913. aug. 1.
64. *Újság*. 1913. okt. 28.
65. *Kolozsvári Friss Újság*. 1907. márc. 3.
66. *Ellenzék*. 1908. okt. 23.
67. K. H. 1912. szept. 8.
68. *Ellenzék*. 1912. nov. 20-25.
69. *Ellenzék*. 1912. nov. 30.
70. *Újság*. 1913. márc. 27.
71. *Kolozsvári Tükör*. 1918. jún. 14., K. H. 1915. jan. 20.
72. *Ellenzék*. 1913. máj. 20., *Kolozsvári Tükör*. 1918. jún. 14.
73. *Ellenzék*. 1912. szept. 20., *Újság*. 1913. dec. 25.

KELEMEN ALBERT

A Székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola fennmaradt művészeti emlékeiről

Székelyudvarhely történetében kiemelkedő helyet foglal el az 1893-ban alapított Állami Kő és Agyagipari Szakiskola tevékenysége. Az intézményt gyakorlati célok hívták létre, ugyanis a Monarchia keretén belül Magyarország a XIX- és XX. század fordulóján erőfeszítéseket tesz a felzárkózásra, egy komolyabb ipar megteremtésére. Ebben a célkitűzésében igyekszik a helyi hagyományokra támaszkodni, a már meglevő helyi kisiparra építeni. Az iskola székelyföldi létrehozásának közvetlen célja a helyi fölös munkaerő foglalkoztatása, a kivándorlás megfékezése, képzett mesteremberek, szakmunkások nevelése.

Hogy mennyire segítette, léte során, a helyi gazdasági fejlődést, arról lehet vitatkozni, de a kibocsátott szakemberei mellett a sok fennmaradt, az iskola oktatói és diákjai által készített tárgyi (mű)emlék, művelődéstörténeti szempontból mindenképpen fontos, szerintünk ugyanis feltétlenül hozzájárult Székelyudvarhely és más települések közízlésének alakításához, befolyásolásához.

Jelen tanulmányban ezeket a munkákat próbáltuk feltérképezni, összegezni és értékelni.

Az iskola történetét nyomon követhetjük az iskola által évente kiadott iskolai értesítők, valamint a tantestületi gyűléseken felvett jegyzőkönyvek alapján. Ezek néhol tartalmaznak szűkszavú utalásokat a készülő munkákról is. A helyi sajtó rendszeresen beszámol az intézménnyel kapcsolatos eseményekről, a kiállításokról, néha rövid leírásokat ad a munkákról is.

Az iskola a XIX. század második felében kibontakozó iparoktatási mozgalom eredményeként jött létre. A város és a vármegye kedvezőtlen anyagi helyzete folytán, az alapításnak és fenntartásnak összes költségei az államra hárultak. Az intézet alapításának szervezési munkálatai, szervezeti szabályzatának és tantervének megállapítása, a tanerők alkalmá-

zása, a tanulók felvétele, az e célra létrehozott felügyelő bizottság hatáskörébe tartozott.

Az állami pártfogás mellett az iskola megkapta a Dávid Antal Mózes Alapítvány egy részének haszonélvezeti jogát. Tevékenységét támogatta a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara, az EMKE, az Udvarhely megyei Takarékpénztár, a Székelyegyleti Takarékpénztár, a helybeli iparos önképzőkör, valamint a város lakossága.

A várostól kapott telken, a mai Petőfi utca 24 szám alatt mind a mai napig fennmaradt, egyemeletes épületet emeltek és ezt az idők folyamán bővítették.

A megnyitóra 1893. október 8-án került sor. Az 1894-1895-ös tanévtől 1920 novemberéig az iskola a Magyar Kereskedelemügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó ipariskolák és tanműhelyek számára kidolgozott egységes szervezet, tanterv és fegyelmi szabályzat szerint működött, agyagipari és a kőipari szakkal. Az első helyi kiállításra 1895. júniusában került sor, és az idők folyamán hagyományossá váltak a tanév végét jelző, önmagukban is vizsga jelleggel bíró kiállítások.

Az idők folyamán az udvarhelyi szakiskola számos kiállításon vett részt, köztük rangos nemzetközi kiállításokon, amelyeken gyakran díjazták is. Az 1901-es torinói nemzetközi iparművészeti kiállításon egy sorozat festett engobe edényt mutatott be, készítőjét, Pillich Lajos tanárt „Diploma di merito”-val jutalmazták. Az 1906-os milánói kiállításon ismét dícséretes igyekezettel, mintegy tíz ládányi tárggyal képviselte magát. A tárgyakat Hargita Nándor igazgató és Petrányi Miklós rajztanár tervezték. A kiállított tárgyakért az iskolát „Grand Prix” nagydíjjal, Hargita Nándort és Petrányi Miklóst aranyéremmel, Pillich Lajos, Maráth József, Garbovitz Kornél és Petrányi Miklós tanárokat ezüstéremmel tüntette ki a nemzetközi zsűri.

Leszámítva a helyiség körüli gondokat, az iskola tevékenysége az első világháborúig zavartalanul folyt. A háborús események miatt az intézmény az 1916-1917-es iskolai évre Budapestre menekült.

1918 végétől, Erdélynek megváltozott államhatárok közé kerülésével, új szakasz kezdődött a szakiskola történetében. A kőipari tagozatot 1922. szeptember 1-ével Zalatnára helyezték át, a következő tanévtől faipari szak nyílt, faipari asztalos és fafaragó osztályokkal.

1940 őszével, a bécsi döntéssel az intézmény ismét gazdát cserélt. Az 1941-1942-es tanévben a szakiskolát három évfolyamúvá szervezték át: asztalos (épület, bútor, mintaasztalos, mintakészítő), sokszorosító (faszobrász, fametsző, faesztergályos), fazekas, cserépkályha készítő.

Az 1943-1944-es tanévvel az iskola villamosipari tagozattal bővült s ezzel egyidőben megszűnt az asztalosipari szak.

1945 után az udvarhelyi szakiskola tovább működött különböző megnevezésekkel, kezdetben három iparág, fa-, fém- és agyagipari szakosztályokkal, időközben újakkal egészült ki.

A munka mindvégig jól megszervezett keretek között folyt. A tanulók kezdetben mintadarabokon dolgoztak, hogy később bekapcsolódhassanak a megrendelt munkák elkészítésébe. A műhelyekben többnyire megrendelésre dolgoztak, általában a művezető tanárok saját tervei alapján, igyekeztek kerülni a sablonos rutinmunkát.

Az agyagiparosok lépésről lépésre haladtak az agyagelőkészítés, minta, majd minta és rajz utáni korongozás, formázás, égetés, színes agyagpeppel való öntés, az edényre való festés, a több részből álló edények összeállításában.

A kőiparosok a különböző típusú kövekből készítenő, egyszerűbb idomok faragásától haladtak a bonyolultabb és nagyobb méretű épületdíszek kifaragásáig. Megtanulták a kövek összeépítését, a csomagolást, a végleges munka felállítását, köcsíszolást, aranyozást.

*

Ma Székelyudvarhelyen az iskola egyik legszembeötlőbb munkája az egykori Római Katolikus (ma „Tamási Áron”) Gimnázium színes csempe (majolika) díszítése. A majolika ónmázzal borított és tűzálló színekkel festett csempe. Festése a még rá nem égetett, a színeket azonnal magába szívó alaplámpán történik.

A Római Katolikus Gimnázium ezen új épülete 1910-ben készült el, Pápai Sándor, a kolozsvári Római Katolikus Státus műszaki tanácsosának tervei alapján, a Király és Spáda kolozsvári építési vállalkozók kivitelezésében.

Az épület négyszintes, a főépületet igazgatói lakás és tornaterem fogja közre. Az épület megjelenésében, akárcsak a vele szinte egyidős csiksze-

redai Római Katolikus Főgimnáziumnál, érvényesül a századfordulón megjelenő szecessziós stílus.

A főépület tagolása inkább vertikális mint horizontális, a szakiskola által elkészített majolika díszítések szervesen illeszkednek az épület vakolatból kialakított ornamentikájához. Sárga-zöld és zöld-kék kombinációjúak, a népi díszítés motívumaira emlékeztető elemekkel díszítettek. A leggazdagabb a főépület főhomlokzata. Ezen láthatjuk a főbejárat pártázatán levő négy, kerek, kis sárga-zöld kombinációjú cikkelt rozettát. A földszinten találhatók a szintén sárga-zöld kombinációjú, kisebbik élükre állított téglalap alakú minták. Az első emeleti ablakok könyöklői alatt kis, kék liliom formájú díszek találhatók. Az első és második emeleti ablaksorok között találhatók a legdíszesebb minták. Ezek gazdag zöld-kék kombinációjú ornamensek. A főépület közepén és két szélén enyhén kiugró rizalitok vannak, ezeket párták koronázzák. A párták kiképzése igen gazdag. A központi párta alatt sűrű sárga-zöld majolikadísz fut végig, ehhez hasonló a főépület oldalain levő kis párták alatti sordísz is.

A főépület oldalán és hátán szintén találunk majolikadíszeket. Igen szép az épület központi részén található, kissé kiemelkedő tetőrész díszítése. Ez zöld kupás cserepekből van kialakítva, a két oldalon egy-egy kosfejvet láthatunk.

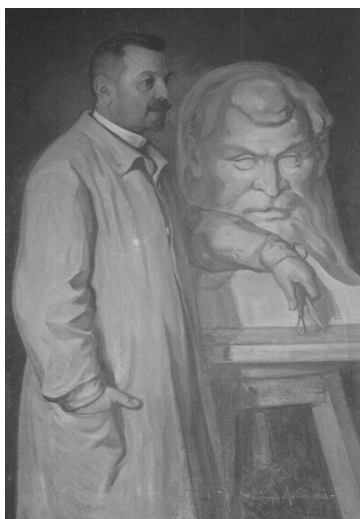
A melléképületeken szintén vannak majolikadíszek, a bal oldali épület díszítése nem teljesen azonos a jobb oldaliéval. Ez utóbbin, amelyben ma tornaterem van, érdekes, kipattanó rügyekre emlékeztető kampószerű díszeket láthatunk. A tetőkön mindkét épületen kakasszerű, felcsavarodó zöld majolika díszek vannak.

Pápai Sándor, a gimnázium építője felhasználja az ekkorra már európa-szerte jelentkező szecessziós irányzat motívumait. Az épület szerkezete a barokkra emlékeztet, a díszítés viszont határozottan szecessziós.

Az épület homlokzata leginkább a Lechner Ödön által Budapesten emelt Postatakarék épületére emlékeztet. Lechner volt az, aki felismerte a majolikának, mint épületburkolati anyagnak a lehetőségeit. A magyar népi díszítőművészet motívumainak alkalmazásával magyar nemzeti építészeti stílust szeretett volna kialakítani. A Huszka József néprajztudós által gyűjtött ornamentika-elemekből indult ki. Ezeknek alkalmazását nem csupán esztétikai, hanem ideológiai okok is indokolták: a hun-magyar rokonság elmélete, kultúránk időben messzire visszanyúló gyökerei, a magyar kultúrfölény, az államalkotásra való történelmi jog hirdetése. Az udvarhelyi gimnázium sátortetejének oromvégződése stilizált kosfejet tartalmaz. A szakiskola által készített többi ornamens is híven követi a Lechner által megszabott irányt.

Az iskola munkáinak külön csoportját képezik a köztéri emlékművek. Ezek közül kétségtelenül az egyik legimpozánsabb az 1901-ben, a kereszténység 900 éves fennállásának évfordulójára emelt úgynevezett „Katolikus emlék”. A szobrot Harmath Ödön szakiskolai tanár készítette, aki 1896 és 1902 között tanított mintázást a szakiskolában. A szobrot kezdetben a római katolikus plébániatemplom udvarán szándékoztak felállítani, majd módosult a helyszín, a felső piactérre (mai Márton Áron tér) került. Az 540 cm magas munkából az arhitektonikus rész három méter, míg a rajta levő Krisztus-szobor két méter magas. A talapzat fehér-barnás trachytból készült, a szoboralak termésköböl. A talapzat lent a legszélesebb, majd hornyoltan keskenyedik felfele. A földig érő lepelben ábrázolt, klasszikus portréjú Jézus alakja egy darabban van kifaragva a háta mögött levő kereszttel, haja kettéválasztva omlik vállára. Áldást osztó jobb karját felemelve tartja. Mozdulata statikus, jobb lába mintha lépne, kissé előbb van. A talapzat elég gazdag díszítésű, rajta a „Cristus Jesus Homo Deus/ Vivit, Regnat, Imperat/ MCM” feliratot láthatjuk. Az alkotás művészi értékét többnyire éppen maga a talapzat adja.

Egy másik emlékmű, amely egykor Székelyudvarhely főterét díszítette, az úgynevezett „Ezredéves emlékoszlop”. A korabeli fényképek tanúsága szerint az emlékmű Székelyudvarhely főterén emelkedett, ott,

ahol a Kossuth Lajos utca a térbe torkollik. Az emlékmű már nem létezik, csak a rajta levő két címer darabjait láthatjuk az udvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban, a város történetét bemutató kiállítás anyagában. (Székelyudvarhely városának címere csaknem teljesen épen, illetve Udvarhely vármegye címerének kettétört darabja.) Az emlékoszlopról tudjuk, hogy Hargita Nándor igazgató alkotása, ezt az 1899-es Magyar Iparművészetben megjelent címereket bemutató fénykép tanúsítja. Az emlékmű előkészítésének és felállításának fő szervezője Emberi Árpád, római katolikus gimnáziumi tanár volt.

Daniel Gábor, Udvarhely vármegye egykori főispánja szerint 1897. június 26-án avatták fel az új megyeházát, és leplezték le a székely emlékoszlopot. A csupán fényképek, meg az említett töredékek alapján rekonstruálható obeliszk-szerű építmény 840 cm magas volt. Két oldalán két oroszlán helyezkedett el, az oszlophoz három lépcsőfokon lehetett feljutni, rajta hatsoros felirat, ez alatt az ezeréves Magyarország címere, a másik oldalon Székelyudvarhely városának címere és Udvarhely vármegye címere volt.

Ezzel egyidőben készíthette, szintén Hargita Nándor azt az emléktáblát, amely az új vármegyeházában nyert elhelyezést. A vármegyeház építése 1895-ben indult, Stehlo Ottó építész tervei alapján. Itt helyezik el az emléktáblát, nem tudjuk pontosan, hogy hol. Az emléktábláról szintén az 1898-as Magyar Iparművészetben megjelenő fénykép alapján alkothatunk fogalmat. Gazdag faragású székelykapura emlékeztető keretben márványtáblát láthatunk. Belső záródású félköríves, a közepén Udvarhely vármegye címerét láthatjuk, két oldalán a két címeralakkal, jobb oldalt lófőszékely, bal oldalt közsékely. A keret két oldalán gazdag, a helyi székelykapuk faragványaiából stilizált motívumok futnak fel,

palmettákban végződve. Fenn galambbúgos faragott gerenda, az emléktábla teteje szegmensíves végződésű.

Hargita Nándor érdekesen illeszti be a helyi jellegzetességnek számító székeykapuk motívumait az emléktáblába. Hargita ezen munkája is a magyaros szecesszió fő célkitűzését tükrözi, melynek szándéka egy önálló nemzeti stílus megteremtése a népművészet formakincseinek felhasználásával. Munkáira egyébként jellemzőek az egyetemes szecesszió formaelemei is, így érdekesen komponálja be a szecessziós kígyóvonalakat az aklább leírt, Kossuth utca 18. szám alatti házhoz levő címerbe.

A szakiskola a környező falvak számára is készített emlékműveket. 1903-ban avatták fel Homoród-Karácsonyfalván az úgynevezett „Erzsébet-emlékművet”. Az emlékmű ma is megtalálható a faluban, a templom mellett.

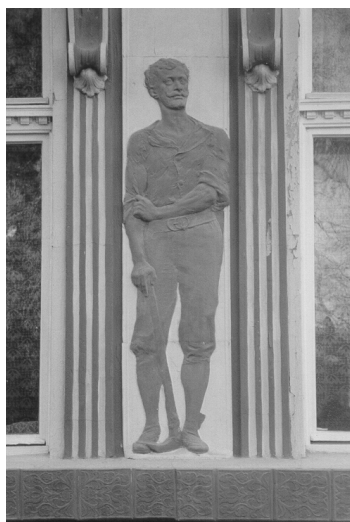
Szintén Erzsébet királyné emlékére, Hargita Nándor igazgató tervezésében és a Huber Antal vezette tanulók kivitelezésében, rendelésre készült 1899-ben az azóta már elpusztított, tulipánokkal körülvett, székey stílusjegyeket hordozó márványtábla, amelyet a homoródmási cseppkőbarlang második szakaszában lepleztek le.

1906-ban Hargita Nándor Erzsébet királyné emlékére szobrot készített, Halmágy község számára. A kellemes benyomást keltő emlékmű, összességében emlékeztet a szakiskola által készített többi ilyen jellegű alkotásra. Egy architektonikus alapból és egy figurális részből tevődik össze. Az architektonikus alap szintén több darabból áll, az alja szélesebb, felfele hornyoltan elkeskenyedő. Faragása igen érdekes. Két oldalán nagy pálmalevélszerű faragványt láthatunk, ezt egy pánt választja el a következő résztől, amelyből a kinövő, szecessziós stílusú liliomszir-

mok körbe fogják a mellszobrot tartó alapot. A szemközti oldalán félkörívesen elhelyezett „Erzsébet” felirat látható, a párkány alatt három foggal. Erre a talapzatra helyezte el a művész Erzsébet királyné mellszobrát. A szobor realista felfogásban készült, jól visszaadja a királyné arcvonásait, személyiségét. Korhűen van elkészítve fejdísz, hajviselete, nyakéke.

A szakiskola tanárai az elkészített emlékműveknél többnyire a klasszikus formákat és szabályokat követték. Ezek érvényesülnek az ezredéves emlékoszlop, a katolikus emlék, a homoródkarácsonyfalvi Erzsébet emlékmű és a halmágyi Erzsébet szobor esetében is.

*

Szintén a szakiskola oktatóinak és diákjainak munkáját dicséri néhány udvarhelyi épület homlokzati ornamentikája. Ezek között figurális mintázások, lapos vagy magasabb domborművek is előfordulnak. Pontosan keltezni nem tudjuk őket, szerzőjük kilétében sem lehetünk mindig biztosak. Egy ilyen díszítményt a mai Kossuth Lajos utca 18. szám alatt levő ház falán láthatunk. A rajta levő aláírásból tudjuk, hogy Hargita Nándor igazgató alkotása. Egy címer egy négyzetes alakú keretbe van helyezve. Csücskös talpú pajzsot láthatunk, benne címerkép, felöltözött lépő alak, jobb lába kissé behajlítva. Öltözete az Udvar-

hely vármegye címerének bal oldalán látható figura öltözetére emlékeztet, jobb kezében kardot, bal kezében a címerpajzs mezejéből kilógó hatalmas lándzsaszerű fegyvert tart. A címerpajzs közepére szembenéző rostélysisak támaszkodik, rajta háromgyöngyös sisakkorona. A sisakkoronán növekvő alak, öltözete hasonló a címerpajzsban található alakéval. Jobb kezében mérleg, melynek jobb tányérja kissé lennebb van. A sisak

nyaki részének magasságából címerpalást borul a pajzsra, mindkét oldalon S alakban hajló levéldísz. A címer felett az „Isten segedelmével” feliratot olvashatjuk szalagminták között, lent, a baloldalon a G.B. kezdőbetűket, alól az 1900-as évszámot, jobb oldalt az FKR kezdőbetűket láthatjuk.

Egy másik gazdag homlokzati díszítés az Attila (a közelmúlt román névadása szerint: Cloșca) utca 7. szám alatt látható. A földszintes ház falán a gazdag ornamentika mellett egy férfi (kubikos) és egy női (fonó) alak is látható. A férfi fejét kissé jobb fele fordítja, jobb karját kinyújtva egy csákány végén nyugtatja. Beállítása kontrapóz, bal karját behajlítja, jobb karja ingujját tűri fel. Inget, térdnadrágot, széles övet, lábszárvédőt és bakancsot visel. A női alaknak, az őt teljesen beborító ruha redői alól kissé kilátszanak lábfejei. Fejét jobbra fordítja, beállítása szintén kontrapóz. Jobb karját kinyújtva tartja, egy átlósan beállított hosszú guzsalyon, bal karját felemeli, behajlítja a rúd felé nyúl. A női figura jobb lábfeje felett az S.B. monogram látható. A nagyméretű plakettek mintázását Strohofer Bélának tulajdoníthatjuk. Strohofer Béla 1898 és 1905 között szobrászatot tanított a szakiskolában.

A szakiskola épületére készített díszek közül mind a mai napig fennmaradt a kapualjban található dombormű. Egy korabeli fényképen Hargita Nándor igazgatót láthatjuk, a dombormű mintázása közben. Anyaga terrakotta, rombusz alakba írható be, közepén három gyerekfejet láthatunk. Hargita Nándor a domborművet saját gyerekeiről mintázta. A gyerekfejek csökkenő sorrendben vannak elhelyezve balról jobbra. Az első gyerekfej jobb felé, kissé felfele néz, a második szemből van ábrázolva, a harmadik teljesen profilból, fején babérkoszorú-szerű dísz. A gyerekfejek egy a barokkos (vagy inkább rokokót idéző?), gazdag, lendületes növényi ornamentikával, kagylóval és hatyúval díszített keretből tekintenek ránk.

Az iskola épületében egy másik, máig fennmaradt épületdísz a kis márvány csengettyűtartó. Barna márványból készült egyszerű pillér, közepén kartusban címer lehetett, ma már csak egy tojás alakú domborulatot láthatunk címer nélkül. Az iskola belterületén elhelyezett, feltehetően az oktatók és diákok által faragott tárgyak sorából még egy kőpad állotta ki az idő próbáját.

Egy másik díszes homlokzat, amelyet valószínűleg a szakiskola készített, a mai Orbán Balázs utca (a korban Szombatfalvi utca) 19. szám alatt látható. Az ornamentika erősen emlékeztet az Attila (Crișan) utcában levő ház homlokzatára. Az ablakokat posztamensekre támaszkodó díszes pilaszterek választják el egymástól. Fent korintoszi oszlopfejezeteket hordoznak, és a koronázó párkányt tartják. Az ablakok lent széles könyöklőkre támaszkodnak, fent párkányos oromszerű díszítést hordoznak. Az ormok végződése ablakonként más és más, akantuszlevelek, obeliszkyszerű kis díszek és galambok ékesítik. A kapu feletti falmezőben középen záró kőszerű mintát, jobb és bal oldalon egy-egy kettős portrét láthatunk. A portrék kör alakú keretbe vannak mintázva. A bal oldalon egy női alakot láthatunk, kinek vállára hajlik egy kislány, jobb oldalon egy férfi portréja, vállára hajló kisfiúval. Feltehetőleg a megrendelőt és családját ábrázolja. Az ablakok feletti orommezőkben két kis szalagminitával díszített téglalapot láthatunk, valamint kör alakú domborműveket. A kör alakú domborművek átmérője megegyezik a kettős portrék átmérőjével, közéjükön kis szárnyas puttókat láthatunk.

Külön fejezetet szentelhetünk a szakiskola által készített síremléknek. Ezeket az iskola alapításától kezdve megrendelésre készítették. Ezeket többségükben a tanárok tervezték és a tanulók kiviteleztek, a műhelyfőnök irányítása mellett. A szakiskola által készített síremlékek szép számmal fellelhetők, mind a székelyudvarhelyi római katolikus, mind a református temetőben. Az iskola által készített síremlékeket a lábazataikon levő „Helybeli szakiskola” feliratok, valamint stílusjegyeik alapján azonosíthatjuk.

A római katolikus temetőben az egyik ilyen impozáns emlék az 513-as számot viselő, „Venczel család” feliratot hordozó fehér márvány sírkő. Nagyjából párhuzamos hasábra írható bele, szélein kis hornyokkal, elől és két oldalán csúcsívben végződik. Frontális és két oldalsó felén keresztet láthatunk, amelyeken székely népi faragásokra emlékeztető motívumok vannak. A keresztet körül rózsafaág fut körbe. A sírkövön ma a legrégebbi felirat a hátoldalon levő pánton olvasható: „Nik Pál MÁV ellenőr 1861-1911”, a többi felirat későbbi keltezésű.

Igencsak érdekes a 421-es számú síremlék is: anyaga fehér-szürke erezetű márvány, összetett, több darabból álló munka, a sírkő anyagából készült alacsony kerítés veszi körül a sírt. A síremlék maga is több részből

tevődik össze, középen található a tulajdonképpeni sírkő, amely trapéz alakú hasáb, ami hatalmas volutában végződik. A voluta két spirálját fűzérdísz köti össze, a sírkő közepén latin kereszt, alatta egy korong. A sírkő tetején örökmécses. A síremlék központi felirata: „Dr. Soó Rezső 1873-1907”. A sírkő két nagy hornyos márványlappal kapcsolódik a két szélen látható pillérekhez, amelyeknek végződése egy-egy szakállas fej. A fejek robusztusan stilizálva vannak kifaragva, arccal a sírkő tetején található mécses felé fordulnak. A Bányai János Műszaki Kollégiumba megőrzésre elhelyezett nagy méretű festményen Petrányi Miklós festőművész Hargita Nándor igazgatót, az egyik ilyen fej mintázása közben örökítette meg.

A szakiskola által készített többi sírkő között megtalálható Csánki József sírköve, aki a szakiskola tanára volt, ugyancsak itt van eltemetve az 1913-ban elhunyt Hargita Nándor igazgató, kinek síremlékét a szakiskola növendékei készítették.

Nem messze Hargita Nándor sírjától láthatjuk a 109-es számú sírkövet, melyet a művész elhunyt feleségének és kisfiának emlékére készített. Termésköböl készült, több darabból illesztve, de egységes képnek kifaragva. A sírkő felfele lassan keskenyedik, fent félköríves végződésű, két oldalán pilaszterek alakjait véljük felfedezni, rajtuk növényindák gazdag mintázata. A sírkő aljánál középen egy gyökerestől kirántott mákvirágot láthatunk, amely gazdag díszítéssel tekeredik felfele. Felette egy kis kehely látható, valamint a „Fiat Voluntas Tua” („A te akaratodból”) feliratot olvashatjuk. Fent a félköríves részben a művész feleségének portréját fedezhetjük fel, a sírfeliratok a sírkő hátoldalára készültek.

Nem szokványos a temető 209-es számú sírköve sem. Anyaga műkö, meglehetősen alacsony, három megcsavart, összenyalábolt szalaggal átkötött oszlopot ábrázol, közöttük rózsákkal. Felirata a szalagon olvasható „Bartók Gyula”, valamint az 1855-ös és 1900-as évszám, a születés és a halálozás éve látható.

Székyudvarhelyen a református temetőben szintén megtalálhatunk jó néhány, a szakiskola által készített sírkövet. Ezek közül az egyik legimpozánsabb a ravatalozó közelében található Koncz síremlék. Ennek fényképe megjelent az 1897-1898-as iskolai értesítő mellékletei között, a talapzat alján olvasható: „Tervezte és készítette a helybeli szakiskola 1895-ben”. Feltehetőleg egyike lehetett az első nagyobb megrendelések-

nek, amellyel a további megrendeléseket is serkenteni próbálták. A sírkő anyaga terméskő, impozáns méretű, mintegy négy méter magas, obeliszk alakzat. Terméskő talapzaton áll, több darabból van összeillesztve. Az alsó része négyzetes hasáb alakú, szemközti oldalán egy olajágkoszorút láthatunk, valamint négy rózsaaalakúra faragott szegfejet. A négyzetes hasábot egy hornyolt profilú rész követi, akantuszlevelekkel díszítve, ez után következik egy obeliszk. Az obeliszk csúcsánál kezdődnek a feliratok: „Nagysolymosi Koncz András síremléke”, alatta egy kis bevéssett fűzfagallyat láthatunk, alatta „Emelték hálás neje és gyermekei 1895-ben”. Ez alatt egy éremszerűen mintázott portrét, Koncz András portréját láthatjuk. A jobb oldalon az éremben a „Scheffler 1895” aláírás olvasható. Ebből tudhatjuk, hogy Hargita Nándor igazgató alkotása, ki időközben magyarosította Schefflerről Hargitára nevét. Hargita Nándor budapesti születésű, itt folytatott iparművészeti tanulmányokat, külföldi tanulmányútjai után a budapesti közép-ipariskolában lesz óraadó tanár. 1893-ban bízzák meg a székelyudvarhelyi szakiskola megszervezésével.

A Koncz sírkő közelében láthatunk még néhány, a szakiskola által készített sírkövet, ezek közül kiemelhetjük a Dr. Kassay Albert jó állapotban fennmaradt síremlékét. Anyaga vörös erezetű márvány. Egy egyiptomi szfinxalakat ábrázol, alapja hasábos téglatest, rajta hatalmas mancsokkal, és erőteljes lábakkal faragott oroszlántestű, emberfejű figura. Érdekessége, hogy szárnyakat is visel. A figura felett egy obeliszk alakú részt hordoz, rajta a felirat: „Dr. Kassay Albert városi tisztiorvos családi temetkezőhelye”.

A református temető szakiskola által készített sírkövei közül kiemelkedő impozáns méretei és egyedi alakja miatt az Érszalacsi Kováts Lajos joghallgató emlékére emelt sírkő. Alakja felfele szélesedő örök mécsesben végződő oszlop.

Szintén a református temetőben található Sebők Ignác szakiskolai tanár nyughelye, aki vegytant tanított az iskolában, és a növendékek készítik el síremlékét.

A síremlékek esetében szintén a klasszikus forma találkozik a formateremtő kezdeményezésekkel, gyakran egyazon emlékmű esetében. A mai Venczel sírkő faragványai székely motívumokra emlékeztetnek, a Soó Rezső síremlék szakállas fejei a görög archaikus művészetet juttatják eszünkbe. Szintén a formabontó próbálkozások közé sorolhatnánk a Dr.

Kassay Albert síremléket, mely romantikusan egyszerre ragadja meg a két legjellegzetesebb egyiptomi motívumot, a szfinxet és az obeliszket.

*

Az idők folyamán a szakiskola több oltár elkészítésére kap megbízást. Ezek közül három márvány oltár megtalálható a zetelaki templomban, egy márvány és két majolika oltár a máréfalvi templomban, valamint két mellék és egy főoltár a székelyudvarhelyi plébániatemplomban. Az 1914. február 3-i tantestületi gyűlésen felvett jegyzőkönyvben olvashatjuk a köipari műhelyfőnök jelentése alapján, hogy a köipari műhelyben a zetelaki oltár munkálatai vannak folyamatban. Ez a jegyzőkönyv némi bepillantást nyújt a munkamódszerbe is, e szerint az I. és II. évfolyam diákjai a sima részeken és párkányos lépcsőkön dolgoztak, a III. és IV. évfolyambeliek pedig a bonyolultabb szerkezeti részeken és oszlopokon.

A zetelaki templomban egy fő és két azonos mellékoltár, valamint egy keresztelő medence őrzi az udvarhelyi szakiskola névjegyét. Az oltárok fehér-szürke érezetű márványból készültek, klasszicizáló elemekkel díszítve. Zömök kocka és kompozit fejezetű kis oszlopok tartják a menzákat, megjelenésük romanikát idézi. A főoltáron igen érdekes „Isten szeme” motívumot láthatunk.

A máréfalvi főoltár némiképp hasonló a zetelakihoz. A fehér-szürke érezetű márvány mellett itt vörös márványt is használtak, kivitelezésében egyszerűbb, klasszikusabb formát követ. A két majolika mellékoltár azonos, megjelenésükben egyedülállóak. Mindkettő színes csempéből van felépítve, érdekességük, hogy formájuk és mintázatuk a helyi faragott székelykapuk motívumaira emlékeztet.

*

Feltehetően a szakiskola agyagipari részlege igen nagyszámú kerámia-tárgyat készített, azonban mára ezekből kevés maradt.

Említettük az 1901-es torinói nemzetközi iparművészeti kiállításon díjazott festett engobe edényeket. A pécsi zsolnai kerámiák engobe technikája az udvarhelyi iskolában is kedvelt eljárás volt. A szakiskola által készített edényekről némi fogalmat alkothatunk az 1900-as *Magyar Iparművészet*-ben megjelenő fénykép alapján (130. old.). Az edényeket

Horti Pál iparművész, a szecessziós stílus képviselője tervezte, s az udvarhelyi szakiskola kivitelezte.

Az 1906-os *Magyar Iparművészet*-ben Petrányi Miklós, a szakiskola rajztanára által tervezett edényeket láthatunk (246. old.). Petrányi Miklós tevékenysége szerteágazó volt. 1903-1912 között ábrázoló mértant és szabadkézi rajzot tanított a szakiskolában, a tanítás mellett festett és tervezett, női festőtanfolyamot szervezett a városban. A helyi sajtóból az 1907- és 1911-es kiállításairól értesülünk. Képei közül fennmaradt az utódiskola titkárságán a már említett Hargita Nándort ábrázoló kép. Egyszerű kompozíció, a szobrászművész jobb kezét köpenye zsebében nyugtatja, baljával a Soó síremléken található fej mintázat alapjára támaszkodik. Bal kezében egy szobrászgyűrűt és egy mintázófát tart. A fej készen áll, alatta jól látható a mintázó állvány.

Az állami kezdeményezésre létrejövő szakiskola meghatározó szerepet játszott a város kulturális életében, ugyanis Udvarhely képzőművészeti élete meglehetősen sivár ebben az időszakban.

Az iskola tanárai többségükben nem helyi születésűek, mégis lelkesen vállalják az úttörő szerepet. Az intézet mindent megtesz, hogy buzdítólag hasson környezetére, ennek ellenére kevés az érdeklődés iránta. A helyi sajtó meg is jegyzi, hogy mostohagyermek a székelységnek, az iskola beiskoláztatási gondokkal küszködik, még az ösztöndíjas helyekre sem akadnak növendékek.

Bár az iskola csak részben váltotta be a hozzáfűzött reményeket, az elvárásoknak mindvégig igyekezett megfelelni. Hatása kimutathatóan érvényesült a környékbeli fazekasiparban, ugyanakkor munkái rányomták bélyegüket a település hangulatára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Albert Dávid: *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*. Székelyudvarhely, 1994.

A székelyudvarhelyi Állami Kő és Agyagipari Szakiskola értesítői. Székelyudvarhely, 1894 -1922.

A székelyudvarhelyi Magyar Királyi Állami Kő és Agyagipari szakiskola évkönyvei. Székelyudvarhely, 1940 -1944.

Székelyudvarhelyi Állami Kő és Agyagipari Szakiskola Levéltárának anyakönyvei.

Felügyelő bizottsági jegyzőkönyvei (1893 -1899), Személyzettel kapcsolatos levelezések, Tanári tanácsulések jegyzőkönyvei. Bányai János Műszaki Kolégium Lvt.

Barabás Endre: *Udvarhely- vármegye közgazdasági leírása*. Bp., 1904.

Bertényi Iván: *Új magyar címertan*. Bp., 1998.

Háromszék- megyei Emlékkönyv. Sepsiszentgyörgy, 1899.

Hegedűs Sándor: *Hazai agyagipar újratereztése*. In: Magyar Művészet, 1902, 23.

Hoppál Dezső: *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei*. Bp., 2000.

Istoria învățământului din România. B., 1971.

Istoria României între anii 1918-1981. B., 1981,

Kolozsvári név és lakásjegyzék. Kolozsvár, 1914.

Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848-1914*. Bp., 1982.,

Matelkovich Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. II. Bp., 1898.

Magyar Iparművészet.

Magyar Üveg és Agyagújtság.

Magyar Művészet 1890-1919. I. (Szerk. Németh Lajos) Bp., 1981.

Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*. Bp., 1971.

Rév Ilona: *Építészet és enteriőr a magyar századfordulón*. Bp., 1983.

Róth Edith: *Száz éves az Állami Kő és Agyagipari szakiskola. Fejezetek Székelyudvarhely ipari szakoktatásának múltjából*. [Székelyudvarhely], 1993.

Székely-Közelet.

Székely-Udvarhely.

Víg Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta*. Bp., 1932.

Volkori György: *Székelyudvarhelyi Várostörténet képekben*. Második bővített kiadás. Kolozsvár, 1998.

Udvarhelyi Híradó.

Udvarhelyi Népknevelés.

MIHÁLY JÁNOS

Egy dokumentum az 1809. évi engedetlenségi mozgalom történetének előzményeihez¹

A napoleoni háborúk (1799-1815) alatt, a Habsburg birodalom területi épségét veszélyeztető francia haderő támadásainak kivédésére, a bécsi udvar, a magyarországi és erdélyi császárhű rendek körében, több alkalommal (1801, 1805, 1809) felmerült a *nemesi felkelés* (generalis exercitus, insurectio) lehetősége a birodalom, az ország katonai erejének növelése érdekében.

E középkori intézmény azonban – melynek lényege az, hogy a nemesek *kiváltságai* (adómentességük) ellenében kötelesek voltak egyetemlegesen hadba vonulni, ha ellenség tört az országra, s uralkodójukat fegyverrel megvédeni – a Habsburg császárok oltalma alá került Magyarországon és Erdélyben, a XVII.–XVIII. század folyamán végbement mélyreható társadalmi, politikai és nem utolsósorban gazdasági változások² eredményeképp elveszítette aktualitását, azaz „idejét múltá” vált. Ugyanis a nemesség nagy részét kitevő kispapok, az ún. *egyházhelyi nemesek* (nobilis unius sessionis) és a szabadrendű székelyek, a *lófők* (primipili) és a *gyalogpuskások* (pikidari) katonai szolgáltatásaira – 1711 évi szatmári béke után – a bécsi udvar már nem tartott igényt s ezzel e társadalmi rétegek elveszítették privilégiumaik alapját, ellenben 1714-ben végrehajtott adószabályozás következtében adó alá vonattak. Az érintettek ezt magukra nézve sérelmesnek tartották s az adófizetés alól „sok utakon és módokon” és ürügy alatt menekülni próbáltak.³

Ilyen előzmények után érthető – mint az a székely határőrezredek szervezésekor, 1762-1764-ben meg is történt⁴ – hogy a hadfelkelés, a katonáskodás módja, ha szóba került – annélkül, hogy az adómentesítés kérdése tisztázva lett volna – minden alkalommal társadalmi feszültségekhez, megmozdulásokhoz vezetett a Székelyföldön, melynek szabadrendű lakói soha nem mulasztották el hangoztatni, hogy addig nem katonáskodnak „... míg az adó alól ki nem vétetnek, és régi törvényes jussaikba és szabadságaikba vissza nem állítanak.”⁵

1808-ban, a harmadik franciaellenes koalícióban vereséget szenvedő Ausztria – legyőzése után, alig néhány évvel – újabb Napoleon-elleni háborúra készülődött. A készülődés során ismét felmerült a nemesi hadfelekezés ügye, melynek híre Erdély minden sarkába, így a Székelyföldre is eljutott, nyugtalanságot okozva elsősorban az udvarhelyi-, marosszéki és aranyosszéki szabadszékelyek és kisnemesek körében.⁶

A székely anyaszék szabadrendű lakói is feszült figyelemmel kísérték a nemesi hadfelkelők megszervezését, az összeírásokra irányuló intézkedéseket, előkészületeket. Az ún. *lustra*, vagyis katonai szemle tartását, a hadkötelesek összeírását elrendelő 1808. október 9-i kormányzói körlevél tartalmát hamar megismerte Udvarhelyszék adózó szabadszékely rendje is, akik a hadfelkelés ügyét közgyűlésen is megtárgyalták. Minekutána beadványt terjesztettek elő (1808. december 16-án) a főkirálybíróhoz és a szék tisztjeihez, melyben előadva régi sérelmeiket, nyomatékosan tiltakoztak a rájuk hozott újabb teher – a mustra és a lustra – ellen, hangsúlyozva, hogy csak akkor engedik magukat összeíratni, ha az uralkodó, I. Ferenc (1792-1835) leiratában „a terhes adófizetés s ahhoz kötött egyéb terhektől mentekké téssen”⁷. Egyszerűen régi törvényes állapotuk visszaállítását kérve, a kettős teherviselést – az adófizetést és katonáskodást – „végső pusztulásra” hivatkozva megtagadták. A közgyűlés után tartott mustráról, a szabadrendűek nagy része távol is maradt, félve attól, hogy „határszéli katonai sorsra” juthatnak, vagyis a határőrezredek székely katonáihoz hasonlóan, háborúk esetén, távol családjuktól kell, hogy katonáskodjanak.⁸

Az alábbiakban egy, a kor- és az 1809-es év eseményeihez szorosan kapcsolódó, a fent említett beadvány egyes mondatrészeire szinte rárimmelő, de tartalmában mégis egészen más, dokumentumot⁹ közlünk, melyet a korabeli Udvarhelyszék egyik „renitens” községének számító szabadrendű székely lakói fogalmaztattak meg 1809 „forró nyarának” koratavaszán. A dokumentum értéke azonban nemcsak azért jelentős, mert a szóban forgó nemesi hadfelkelés alkalmával kibontakozó engedtlenségi mozgalom „előtörténetéhez” szolgáltat adatot, hanem azért is, mert egy, a XIX. század elején sajátos gazdasági- és társadalmi átalakulás állapotában levő település életében is széleskörű betekintést nyújt.

1809 márciusa

Lövéte szabadrendű lakóinak beadványa a főkormányzó tanácshoz melyben előterjesztik, hogy szűk, hegyek közé szorult határukon kevés a jó termést hozó szántóföld, ezért szerte az országban szekerességgel, faanyag árusítással, valamint bánya- és hátori munkával keresik meg mindennapi kenyerük. Az efféle munkára azonban erős férfikéz szükséges, ezért kéri, hogy fegyverviselésre, katonáskodásra – a határvidéki székelyekhez hasonlóan – ne kényszeríttessenek, mert amúgy is kevés jövedelmet hozó gazdaságaik – férfi munkaerő nélkül, a családfő távollétében – tönkremennének s ez családjuk teljes elszegényedéséhez vezetne. Kéri a főkormányzó tanácsot, hogy a lustra alól mentse fel, s hagyja meg őket székely szabadságukban, valamint addigi adófizető állapotukban.

Felséges Császári, és Királyi Fő Kormányzo Tanács

mind fejenként nekünk Nagy érdemű Kegyelmes Patronus Uraink !¹⁰

Mélységes alázatossággal járulunk a' Felséges Császári és Királyi Kormányzo Tanácshoz mint minden tudatlanságba habozok bölcs oktatójához mint minden tudatlanságba, és szegény gyámoltalanságra jutottaknak Istenesen Könyörülni Szokott Segítőjühöz, és mint minden romlott állapotra hanyatlok hathatos Oltalmához, Mű igen Szegény tudatlan, és egész romlott állapotra hanyatlo Homorod Lövétei Székely Szabadsággal elő lakosok le borulván a' Felséges Császári, és Királyi Fő Kormányzo Tanács Szine előtt, minden reménkedő buzgo Könyörgéssel azon esedezünk, hogy műnket a' mostani csak hírüls érdekeltő Környül állásokban nagy Bölcseségével utasítani, rajtunk pártfogo Oltalmával Istenesen segíteni, és egész romlott alapotra hanyatlott sorsunkhoz képest irgalmazó Kegyességével vigasztalni Meltoztassék; mert ugyanis, noha sok mindenfelé szorongatások, és Keserves Szűkölködések Közi Szorittatva Légyünk is a' már hosszszasabban uralkodó szerfelett valo drágaság mián el annyira, hogy nagyobb része lakosinknak az utolsó szükségnek kétségbe esésével küsködni láttassék, de minthogy ez, a' mű helységünkbeli vad, és igen mostoha földünk mivolta szerint eleitől fogva Közönséges inség mi rajtunk; napról napra Kedvünk ellenis Kételenitetünk viselni; de ami még eztis a' környül állások szerint hírül

hallatik érdekelni, és ínséges jelen valo sorsunkot még effelett láztik terhesen fenyegetni, attol igen nagyon meg félemléttünk, és igen Kétséges szorongatások Kőzi e' miatt helyhezttünk; ez pedig nem más, hanem az hogy a mű Nemő[e]s Székünk Tiszteitől, Előljároitól Lustralni Kénszerítetünk, mi légyen ennek a' Következése ezt mű ugyan nem tudgyuk, hanem a' Felséges Császári, és Királyi Kormányozo Tanács bölcs itéletire hadgyuk; hanem ha a' volna ugyan csak a' Kovetkezése, hogy mű is Közönségesen fegyverrel szolgállyunk: Az a mű helységünk lakföldünk mivolta szerint töllünk közönségesen kitelhetetlen, és el viselhetetlen; mert ugyanis.

Először:) Az egész Országbéli lakosok előtt nyilván tudva vagyon, hogy a mű lakhelyünk, és Kősziklás földünk a' mostoha Havasok allya Környékiben helyeztetve légyen; minek okáért ha valami mezei vete-ményt a mű Kősziklás hegyes Völgyes erdős, és igen meredekes oldalas Szánto földünkbe egy némely része lakosinknak, 's, ugy mondhatni csak a' dézmája, téssen is annak terméséhez ritkán van szerencséje, még akkor is, mikor más boldogabb helységekből Közönségesen jo termés szokott lenni; A' nálunk lévő gabonaterméshez Kevés reménysége lehet, mert azt, vagy a' hoszszasabban tarto tél, vagy a felettébb valo nagy, és későre meg mozdulo ho meg szokta emészteni vagy ha szalmájában terem is a' szemzés idejében, a' mostoha üdők Környül állása a' szemzéstől meg szokta fosztani ugy annyira, hogy a' Homorod Lővétői Mezőben a mi Kevés gabona néha néha terem is a' Lakosok száma szerint nem hogy elégséges volna, hanem majd csak kovásznak valo volna annális inkább, hogy ahol alkalmasabatska volna; és job'. jobb a' mezei vetemény termésére az is a' Possessor Urak birtokában vagyon és ugyan azért

Másodszor:) Mű az egész Homorod Lővétői minden lakosok a' Kiknek iga vono barmok vagyon /: Ezek pedig helységünkbeli lakosoknakcsak a' két részit tészik:/ Széllyel az országban szekeren kereskedéssel deszkával, 's több minden épületre Szükséges materialekkal magunk élelmünköt keressük, Cselédeinket táplályuk házunk állapottyát tarttyuk, a' Királyi Contributiot fizessük; sőt ami még több a' Szekereskedésre valo portékákat felettébb kénos munkával kaphattyyuk mert részszerint más falu határán arendalt fenyőből vágjuk hozzuk, és vágattyyuk; más részit /: Akik a deszka vágásra is eppen tehetetlen elégtelenek:/ másoktól pénzen vesszűik, de amit a' magunk határán efféle munkára fel találha-

tunk is sok sanyaruságot hoszszu üdö töltést, és erős, ép férfiaknak munkáját kívánja, mint szintén a' fegyver viselés; e' mellett ha /: Kitől Isten Ő Felsege mindent Kegyelmesen mentsen meg:/ valaholott tűz támadna; mint ez előtt már keservesen sok jo Felebaratinkon szerencsétlenül történt; mingyárt itt a' Kész Segedelem, de e' mellett is minden renden lévő Emberek[ne]k Udvarok[na]k épületére csak nem elkerülhetetlen szükség ezen fa portékabéli segítség. Más része nyomorult falus felűnknek Banyából Vas Hámorbol keresi minden napi kinyerit, a' mely a' mű határunkon is taláztatik, ezeket pedig mint a deszka vagást, és hordozást, mind a Bányát, és Hámorozást, gyermek, öreg, és Aszszony Ember nem dolgozhattya, ezek nélkül pedig senki is meg nem élhet itten a' mi határunkon, ha pedig a Lustrára, vagy fegyver gyakorlásra huzatik ferfiainknak erősse így Országbéli felekezetűnknek is Kárára lenne mivel:

Harmadszor:) A' mi Sovány Hegyektől Köszikláktól egybe Szoritatott Helységűnknek mivolta csak ebből is Ki tettzik, hogy ennek előtte qvartélyház építetett vala, de a mű földűnknek szigoru volta mián ennek előtte is militia tartásra szolgálatra, és gyakorlásra eppen, és telyességesen alkalmatlannak ítiltetvén, mind a Militaris, mind a' Provincialis Statusoktól a' qvartély ház circiter Harmintz Esztendőkkal Cassaltatott is.

Negyedszer:) Egy szoval akár életűnk, és élelműnk keresése, akár Helységűnk állása, akár minden részről valo állapottya, és nyomorult boldogtalan sorsa Tekéntetbe vetessék olyan bizonyára, ámbátor mű Székely Szabadsággal élő lakosok legyűnk is, a' mű nyomorult helységűnkbe, ha a' mostani el intezett Lustrának a' lenne a' Következése, hogy mű is fegyverrel szolgálni kételenitetnénk, a' mű minden részről terhes, és sérelmes Környűl állásainkoz képest töllűnk telyességesen kitelhetetlen, és elviselhetetlen lenne ez.

Melyek szerint Melységes alázatosságal leborulva esedezűnk a' Felseges Császári, és Királyi Kormányozó Tanácsnak, hogy mivel mű Székely Szabadsággal élő lakosok vagyunk, de a' mű állapotunk szerint, tudatlanok, sok inségek, és keserves szűkölködések alá vettette, igen nyomorult, és romlott állapotra hanyatlott egész sorsunk, tudván, és tökéletesen meg győződve lévén az iránt, hogy a' Felseges Császári és Királyi Kormányozo Tanács minden tudatlanok[nak] bölcsen

Kormányozo, 's, oktato Attya légyen, minden gyámoltalanok[nak] és romlott állapotra hanyatlottaknak oltalom Attya légyen; Méltoztassék, Nagy bölcsesége szerint nekünk utat nyitani, 's mutatni hogy mi tévőők légyünk? hogy a' magunk Székely Szabadságunkba is meg maradhasunk, életünk, 's elelmünk modgya keresésétől is el ne szakadgyunk; de netalámtám meg a' terhesebb réánk jövőndő inségtől is meg menekdhessünk, és ha a' mostani el intézett Lustráltatásnak a' volna a' következése, hogy fegyverrel Közönségesen szolgállyunk, a' mely a mű szigoru helységünkben az élelem modgya, 's állapottya szerint éppen utolso romlásunk, és posztulásunk volna; azon mostani Lustrálástol Kegyelmesen fel oldani, és hathatos hatalma szerint menteké tenni meltoztassék, és e' mostani nyomorult állapotunkba Székely Szabadságunkba meg hagyni Készek lévén az eddig valo állapotunk szerint annak idejében réánk Kivetendő Császári, és Királyi Contributiót meg fizetni, és Szekely Szabadságunk mellett edig viselt minden terheket tehetségünk szerint viselni, a' miért telyes remenkedő bizadalommal a' Felséges Császári és Királyi Fő Kormányozo Tanácsnak buzgon esedezvén Melységes Tisztelettel maradtunk.

A Felséges Császári, és Királyi Fő Kormányozo Tanácsnak

Meltatlan Szegény Szolgái
Homorod Lövétéi Székely Szabadsággal élő
Közönség

(kívvül): A Felséges Császári, és Királyi Fő Kormányozo Tanácsnak
Nékünk Kegyelmes Nagy Patronus Urainknak mélységes tisztelettel.

(Beiktatás) Praesentata. 18. mart. 809

2366. relat 6. aprilis 809

(Határozat, rendelet) Resolutio Sedi Udvarhelyy

2366

Resolutio

Minden helységekre Közönségesen Ki rendelt Lustrának nem az a tzéllya, hogy ez által a Lustrálóknak, valamint a Szélybéli fel állított Katonaságnak, a Szüntelen valo Katonáskodás Köteleségévé tétessék, hanem mivel minden nemessi szabadsággal biro Személly és minden

Hazafi maga Hazajanak, ha a szükség úgy hozza, oltalmára fegyverrel is tartozik, tehát békesség idején is, az Aprobatalis Constitutio 3dik része 20dik Titulussának 1so articulussa értelme tellyesítésére, a fegyverbeni valo gyakorlás arra a végre rendeltetett minden helységekre, hogy ez által minden Hazafi magának elégséges gyakorlást és tudományt a Fegyverrel valo Bánásban szerezvén, ha hirtelen a Környül állás szükségképpen az Haza Védelmét meg kívánná, ennek hívséges, és előmeneteles oltalmában jövevény ne légyen.

Mellyre nézve a Könyörgők sem vétethetnek ki a közönségesen meg határozott, és ki rendelt Lustra alol, annyival inkább, hogy ha szükség adná magát elő, az Hazának Oltalmára a Könyörgők is mind a Haza Törvényének meg határozasabol, mint pedig a természet Törvényeinek utmutatásából, melly mellett ki ki magának, Familiájának, Hazának, Szülőinek, Hitvessének, Gyermekeinek, Jovainak védelmezésére belső indulatbol is vezéreltetik, Köteleztetnek. Azt azon kívül is Hazafi társaitol semmi képpen nem kívánhatván, hogy midőn ezek a fenn említett Haza, és Természet Törvénye szavára Hazájoknak, Familiajoknak, Jovainak Közönségesen valo meg tartásában vérek ontásáig fáradoznak, a Könyörgők minden mozdulás nélkül távol nézzék. – Minden ezen tekintetekre nézve tehát a Könyörgők Kéréseknek elég nem tetethetik, hanem tartsák magukat a Felsőbbek által ki adando Rendelésekhez. – E Regio M: Principatus Tran(silva)niae Gubernio Claudiopoli die 6 a Aprilis [1]809

Extradata per
Stephanum de Hasmenheim

(kívül): Die 14 a May [1]809 nondum expedita, Die 22 a ejusden apprehensa est haec Resolutio per Stephanum Tókos

JEGYZETEK

1. Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszéken (Az Udvarhelyszéki szabad székelyek és kismesek 1809 évi engedetlenségi mozgalma)*. Székelyudvarhely 1995. (A továbbiakban Pál Antal – Szabó 1995) ; Pál-Antal-Sándor – dr.Szabó Miklós: *A marosszéki szabad székelyek mozgalma 1809-ben*. In: A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok.

- Marosvásárhely 1997. 77-98. A témához kapcsolódó szakirodalmat lásd e két tanulmány 1. 2. sz. jegyzetei alatt.
2. Trócsányi Zsolt: *Gazdaság és társadalom a szatmári béke után*; uő. *Gazdaság és társadalom*. In: Erdély története II. 1606-1830. Bp., 1988. 975-1004, 1039-1065.
 3. Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 317-332, 346-356.
 4. Dr. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése és a madéfalvi veszedelem*. In: Századok. 1900. 197-220, 326-348.
 5. Állami Lvt. Marosvásárhely, Marosszék lvt. Főkirálybírói iratok 92, 103/1808.
 6. Pál Antal – Szabó 1995. 6-7. Alexandru Pál-Antal: *Mărturii documentare privind mișcări țărănești din anul 1809 în unele ținuturi secuiești*. In: Marisia. VIII. Tg- Mureș, 1978. 127-145.
 7. Uo.137.
 8. Állami Lvt. Kolozsvár, Udvarhelyszék lvt, Elnöki rendeletek, 361 cs. 68 sz; Pál- Antal – Szabó. 1995 uo.
 9. Az itt közlendő dokumentum – több más XVII–XIX. századi irattal együtt – a lövétei római katolikus templom orgonájából került elő, az 1976. évi felújításkor. A legőszintébb köszönetünket tolmácsoljuk Silye Bélának, falustársunknak, azért, hogy a dokumentumokat megőrizte és 1993. márciusában tanulmányozás céljából a szerző rendelkezésére bocsátotta.
 10. Betűhű forrásközlés (M. J.)

SZÓ- ÉS KIFEJEZÉSJEGYZÉK

Arendal – bérbe vett, bérelt

Cassal – töröl

Circiter – mintegy

Contributio – adófizetés, közzadó

Dézma – tized, adófajta

főkormányzó tanács – az osztrák uralom alatti Erdélyi fejedelemség főkormányzati szerve 1690-1848 között

hámor – kohászati és kezdetlegesen vasfeldolgozási munkát végző üzem

kovács – a teljes lisztmennyiség egy részéből kevert erjesztett tészta a kenyér és más kelt tészták készítésénél

lustra – a hadfelkelésre alkalmasok összeírás

materiale – faanyag

militia – katonaság

militaris – katonai

patronus – kegyúr, itt védelmező

portéka – áru

possesor urak – a községben birtokkal rendelkező, de nem lövétei nemesek

provincialis status – helyhatóság

quartelyház – katonai beszállásolásra szolgáló épület

PAKOT LEVENTE

Halálozás és halandóság Szentegyházsfalván (1776-1895)

A történeti demográfiai szakirodalomban ma már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a halandóság vizsgálata viszonylagosan lemaradt más területekhez képest, s ennek okaként a források, a temetési (halotti) anyakönyvek hiányosságait, illetve a családrekonstrukciós módszer sajátosságait szokták említeni. A magyarországi kutatásokat némiképp összegezve, nemrégiben Benda Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyarországi halandóság jellemzőit, hosszú távú alakulását alig ismerjük.¹

Az alábbi tanulmányban elsősorban arra törekedtünk, hogy bemutassuk a szentegyházsfalvi halandóság alakulását 1776 és 1895 között, megvizsgáljuk a halottak korösszetételét, a válságos évek halálozási szezonálisitását, ezt követően a csecsemő- és gyermekhalandóság, majd a felnőttek halandóságának kérdését érintjük. Végül, Benda Gyula tanulmányának ismeretében, alaposabban foglalkozunk a demográfiai válságok kérdésével.

Már a helység legkorábbi – 1727-1728-ban megkezdett – nyolcadrét ívű, nagyjából kétharmadát kereszteléseket tartalmazó anyakönyvében is találunk András Mihály plébános által bejegyzett, az 1726, 1727, 1729-es évekre vonatkozó halálozási adatokat.² Egy nagyobb megszakítás után, 1766-1769 között Kovács István plébános ún. annales formában, vagyis minden egyes bejegyzést rövid mondatba foglalva folytatja a bejegyzéseket. Újabb rövid megszakítás után lényeges változást a halálozási anyakönyvek vezetésében az új plébános, Bodor János megérkezése jelentett 1775 októberében. Ő kezdi el a halálozási adatok vezetésének táblázatos formáját, amely alapján külön rovatba kerül a temetés dátuma, a temetési ceremóniát végrehajtó személy neve, a halott neve, szentségeken való részesülése, életkora és lakhelye. A későbbi bejegyzésekben újabb rovatok kerültek felvételre, így 1820-tól feltüntetik a halálozás időpontját a temetés dátuma mellett, 1821-től megnevezik a halál okát, és a halott

vallási és társadalmi állapota adatainak is külön rovatot szerkesztenek. A halálozási anyakönyv vizsgálata során kiderült, hogy az 1822-es halálozási adatok teljesen hiányoznak. A külső, formai ellenőrzés azt mutatja, hogy ez a hiány az anyakönyv utólagos rongálódásának köszönhető. A fentebb jelzett hiányosságok miatt az 1775-1776. évet fogadjuk el tehát kiindulási pontként a halálozási adatok feldolgozására.

A formai ellenőrzést követően az első és legfontosabb szempont az anyakönyvezés minősítésénél a teljesség vizsgálata, amelynek legelfogadottabb próbája a csecsemő halottak anyakönyvezése. A XVIII–XIX. századi halálozási viszonyok között az egy évesnél fiatalabb halottak aránya törvénytörően magas, ha nem ér el bizonyos szintet, akkor feltehetően sokan kimaradtak az anyakönyvezésből.³

Az egy éven aluli halottak aránya az összes halott között (1776-1895)

Év	Az egy éven aluli halottak aránya, %
1776-1779	14,5
1780-1789	17,3
1790-1799	27,6
1800-1809	22,8
1810-1819	25,2
1820-1829	28,7
1830-1839	26
1840-1849	27,4
1850-1859	28,6
1860-1869	39,1
1870-1879	36,7
1880-1889	23,3
1890-1894	33,4

A fenti adatok alapján látható, hogy míg az anyakönyvezések első két évtizedében meglehetősen alacsony a csecsemőhalandóság aránya, ami természetesen az anyakönyvezés hiányosságára utal, addig az 1790-es évektől az egy évesnél fiatalabbak aránya egyre növekedik, és ezzel együtt az anyakönyvezés pontosabbá válik. Erre utal az is, hogy ettől az időtől kezdve egyre gyakrabban szerepelnek az egy-két napot élt újszülöttek. Az 1880-as évek alacsony csecsemőhalandósági aránya némiképp

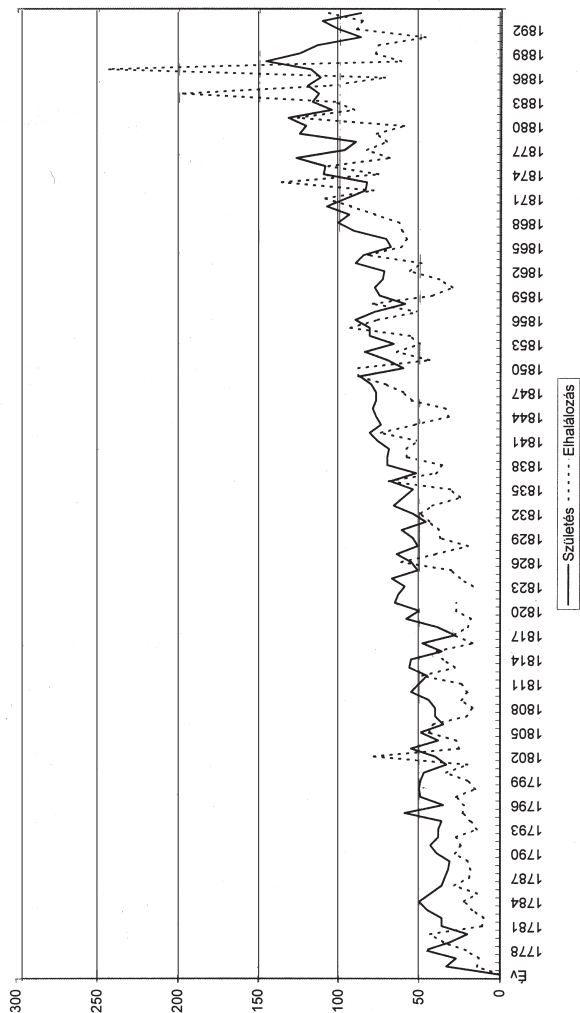
meglepő, de a halálozások kor szerinti összetételénél majd látni fogjuk, hogy ez a szám az 1-4 éves korúak „javára” tolódott el.

Az alulregisztráció egyértelműen arra mutat, hogy a halottak egy részét a plébános nem jegyezte fel. Másik magyarázatként elfogadhatjuk azt is, hogy az udvarhelyi ferencesek is segítettek a plébánosnak a papi teendők elvégzésében. Mivel az 1770-1780-as évekből néhány alkalommal ob-szerváns ferences szerzetesek neveivel találkozhatunk (Kulcsár Benedek, Madár József, Balázs Berárd) feltehető, hogy ezek nem minden halálesetet anyakönyveztek. Annál is inkább, mert a segédlelkészek (Török József, Molnos Gergely) jelenlétével egy időben megnő a halottak évenkénti száma a plébánia anyakönyvében, tehát a regisztráció pontosabbá válik.

A halálozások száma, természetes népmozgalom, halálozási arányszám

1776 és 1895 között évenként vizsgálhatjuk a halálozások alakulását. Ha összevetjük a halálozási adatainkat a születésekével, megállapítható a természetes szaporodás vagy fogyás mértéke is. A halandósági grafikon (I. ábra), akárcsak a születéseké évről évre erős, ún. fűrészfogas emelkedő formájú ingadozásokat mutat. A természetes szaporodás egészen a XIX. század második feléig emelkedő tendenciát mutat, ritka a természetes fogyást hozó év. Az 1850-es évektől kezdve a halálozások száma megnő, főként az 5-6. és 9. évtizedekben gyakrabban találkozunk negatív szaporulatot hozó évekkkel.

Szentgyházásfalu népmozgalma 1776-1895

Születések és halálozások száma és az ezekből kiszámított természetes szaporodás (1780-1895)

Évtized	Születések	Halálozások	Természetes szaporodás
1780-1789	363	202	161
1790-1799	436	217	219
1800-1809	421	311	110
1810-1819	470	277	193
1820-1829	579	285	294
1830-1839	600	434	166
1840-1849	767	580	187
1850-1859	744	643	101
1860-1869	823	577	246
1870-1879	1029	900	129
1880-1889	1209	1143	66
1890-1895	611	490	121

Egyed Ákos évtizedenként elemezve a természetes szaporodás 1851-1910 közötti arányait Erdélyben, rámutatott, hogy a legkritikusabb arányt 1871-1880 között érzékelték (0,1 ezreléket), a legnagyobbat pedig (10 ezreléket) 1881-1890 között érte el a népességnövekedés.⁴ Szentegyházasfalván tehát – eltérően az erdélyi adatoktól – az 1880-as évek jelentik a demográfiai mélypontot. Pál Judit a XIX. század második felében végrehajtott népszámlálások eredményeire támaszkodva kimutatta, hogy az 1870-es, 1880-as években a városi rangjukat elvesztett települések (köztük Szentegyházasfalva is) növekedési mutatói az erdélyi átlag alatt maradnak. 1880-ban, ezekben a helységekben, az 1870-ben összeírt lakosságnak csupán 84,24%-át találjuk a 99,16%-os erdélyi

átlaggal szemben. A nyolcadik évtizedben rangjukban lefokozott településeken 6,97%-os lassú növekedés tapasztalható, de így is alatta marad a 8,02%-os erdélyi növekedési átlagnak.⁵

I. A halottak kor szerinti megoszlása

A halálozási anyakönyvben, néhány kivételtől eltekintve, már elejétől kezdve feljegyezték a halottak életkorát, ennek köszönhetően jól vizsgálható az elhunytak korösszetétele. Az alábbi táblázatban arra törekszünk, hogy évtizedenként kor szerinti elemzéseket végezzünk. Eszerint – a demográfiában alkalmazott módszereket követve – elkülönítettük a csecsemőket, az 1-4 éves kisgyermeket és az 5-19 éveseket, a felnőtteket pedig tízéves korcsoportokra osztottuk.

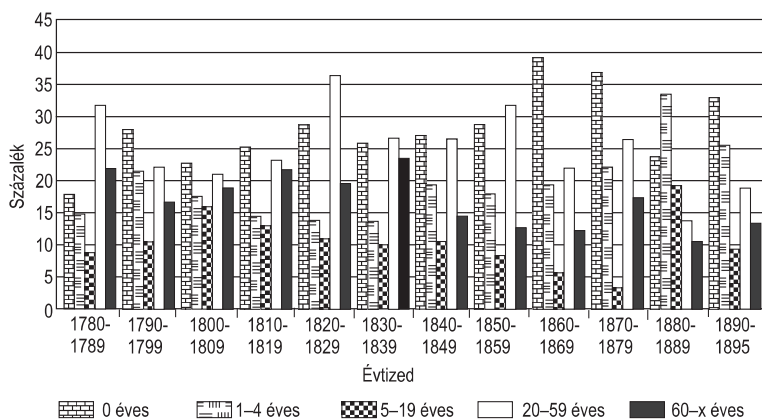
A halottak korösszetétele Szentegyhászfalván 1776-1895 (%)

Korcsoport	1776-1779	1780-1789	1790-1799	1800-1809	1810-1819	1820-1829	1830-1839
0 éves	14,5	17,3	27,6	22,8	25,2	28,7	26
1-4 éves	12,1	14,8	21,7	18,3	14,4	14,1	14
5-19 éves	7,4	8,5	10,6	16,1	12,6	11,1	10,1
20-29	7,4	5	6	3,5	4	3,8	4
30-39	9,7	10,4	4,1	4,5	4,7	4,2	5
40-49	6,1	7,4	5,1	5,5	5,7	7,3	7,6
50-59	14,4	9,4	6,9	7,7	8,6	7,6	10,2
60-69	10,8	14,8	8,8	9,6	13,7	13,4	13,8
70-	14,5	6,9	7,8	9	7,6	6,3	9,1
	96,9	94,5	98,6	97	96,5	96,5	99,8

Korcsoport	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1895
0 éves	27,4	28,6	39,1	36,7	23,3	33,4
1-4 éves	19,4	17,1	19,5	21,3	33,6	25,2
5-19 éves	10,6	8,1	6,2	3,7	19,3	8,9

20-29	5,2	5,1	3,3	5,2	2,8	2,8
30-39	4	7,6	3,8	4,7	2,8	5,1
40-49	10,1	9,3	9	7,2	3,7	5,1
50-59	7,5	9,6	5,5	8,8	4,2	6,1
60-69	8,7	8,2	6,5	8,3	6	6,3
70-	5,8	4,9	5,3	4,1	4,3	7,1
	98,7	98,5	98,2	1 00	100	100

A halottak nagy része, a XIX. század második felétől általában kétharmada, 19 éves vagy annál fiatalabb, ezen belül is magas az egy éven aluliak aránya (körülbelül az összes halott egyharmada). Ezek a mutatók meglehetősen állandóak, az 1880-as években még a kétharmadot is meghaladja a 19 éven aluliak halálozási aránya. Ekkor a csecsemő-halottak aránya lényeges csökkenést mutat az előző és az utána következő évtizedekhez viszonyítva, de ugyanakkor az 1-19 év közöttiek halálozási arányai meghaladják a korábbi évtizedek szintjét. Ezt megerősíti az is, hogy a legfiatalabbak közül az egyévesek aránya lényegesen magasabb számot mutat, mint az előző évtizedekben. Előfordulhatott, hogy az első életév felé meghaltak életkorát a halálozási anyakönyvben egyévesként tüntették fel.

II. A halottak kor szerinti megoszlása

Az 5-19 év közöttiek halálozási arányai fokozatos csökkenést mutatnak az 1870-es évekig, aztán az 1880-as években ismét megemelkednek. Ez, amint később látni fogjuk néhány járványos betegség hatására következett be, amelyek megtizedelték a fiatal lakosságot. A 20-59 év közöttiek halálozási arányai mindvégig nagyon magasak, bizonyos fokú csökkenés csak az 1860-as és az 1880-as években érzékelhető. A 60 évnél idősebbek halálozási arányai a 19. század végéig nem változnak, tehát a felnőttek átlagéletkorának csupán lassú növekedését jelezhetjük tendenciaként.

Halálozások szezonálitása

A következőkben megvizsgáljuk a válságos évek szezonális görbéit, annak ábrázolására, hogy milyen hónapokban figyelhető meg a halálesetek számának növekedése. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a halálesetek valószínűsége erős szezonálitást mutat. Leginkább a nyár végike őszi hónapokban, augusztusban, szeptemberben, októberben, és a tél végi hónapokban növekedik a halálozás. Ezzel szemben nyáron, júniusban és júliusban csökken a mutató értéke. Ezek a megállapítások általában a többi évekre is érvényesek.

A válságos évek halálozási szezonálitása

Év	Január	Február	Március	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December
1782	8	10	4	7	4	2	2	2	–	–	–	–
1802	4	4	1	1	3	2	5	23	14	1	4	5
1812	7	6	12	4	6	4	6	2	1	5	2	1
1826	3	3	7	6	2	5	4	3	10	11	6	3
1833	1	4	4	1	3	4	3	10	6	2	3	–
1836	–	2	5	2	2	2	7	–	2	15	3	3
1839	1	2	7	6	4	3	4	9	5	3	9	5
1842	3	15	24	7	6	5	2	4	3	3	2	2
1848	6	6	4	4	2	1	5	6	4	25	8	–

1849	9	6	6	2	4	3	3	2	8	12	13	20
1850	19	12	12	13	11	10	4	7	6	6	4	3
1855	8	6	12	5	7	2	10	5	8	9	8	13
1864	5	3	4	5	6	5	9	10	7	11	12	3
1870	7	5	8	10	6	9	9	10	10	5	6	6
1871	9	3	3	5	6	16	16	16	14	5	6	3
1873	10	5	2	7	5	4	8	26	60	14	11	6
1881	11	11	6	3	2	5	10	12	19	15	22	10
1883	8	5	17	9	9	6	9	3	18	3	7	5
1884	5	18	13	13	5	5	18	22	17	42	19	17
1887	7	2	6	5	7	34	89	56	16	12	4	4

Csecsemő- és gyermekhalandóság

A csecsemőhalandóságot – a demográfiai módszertant pontosan követve – úgy számítottuk ki, hogy az adott évi egy éven aluli halottak számát osztottuk az adott évi születések számával. Az adatok elemzéséből a több mint száz éves perióduson keresztül nem következtethetünk semmilyen változó tendenciára. Azt mondhatjuk, hogy a XIX. század végéig az újszülöttek negyede nagy valószínűséggel meghalt egyéves kora előtt.

A csecsemőhalandóság Szentegyházasfalván (1776-1895)

Évtized	Egy éven aluli halottak	Születések száma	Ezer születésre jutó halott
1776-1779	12	138	86
1780-1789	35	363	96
1790-1799	60	436	137
1800-1809	71	421	168
1810-1819	70	470	148
1820-1829	76	579	131

1830-1839	103	600	171
1840-1849	159	767	207
1850-1859	184	744	247
1860-1869	226	823	274
1870-1879	331	1029	321
1880-1889	267	1209	220
1890-1895	164	611	268

Azt a problémát, hogy a 10-11 éves halottakat esetleg egyévesként jegyezték be, azzal próbáltuk megkerülni, hogy kiszámítottuk, hány 0-10 éves haláleset jut az adott évben születettekre, így mintegy összevont csecsemő- és gyermekhalandósági mutatót számítottunk. E két arányszám arra enged következtetni, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság Szentegyházásfalván a XIX. század végéig nem javult, és igen magas volt. Sőt a legnagyobb számot éppen a század nyolcadik évtizedében érte el.

Gyermekehalandóság Szentegyházásfalván (1776-1895)

Év	0-10 év közötti halottak száma	Születések száma	Ezer születésre jutó halottak száma
1776-1779	25	138	181
1780-1789	78	363	214
1790-1799	126	436	288
1800-1809	169	421	401
1810-1819	134	470	285
1820-1829	126	579	217
1830-1839	211	600	351
1840-1849	316	767	411
1850-1859	323	744	434

1860-1869	361	823	438
1870-1879	481	1029	467
1880-1889	831	1209	687
1890-1895	222	611	363

A felnőttkori halandóság

A felnőttkori halandóság kérdéskörét vizsgálva, elsősorban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy életkoronként milyen különbség van a felnőtt férfiak és nők halálozási száma között. Ehhez azonban meg kellett vizsgálnunk, hogy valóban a tényleges életkort jegyezték-e be a halálozási anyakönyvbe. A családlapok összeállítása közben megállapíthattuk, hogy nagyon gyakran egy-két éves eltérés tapasztalható a bejegyzett és a tényleges (számított) kor között. Benda Gyula megállapítása szerint, a XVIII-XIX. század emberei inkább korévben gondolkodhattak, nem pedig megélt életkorban.⁶ Ezt figyelembe véve, készítettük el az alábbi táblázatot, amelyben két nagy korcsoportot különítettünk el.

Adatai azt mutatják, hogy a 20-49 éves korcsoportban a nők halálózása gyakoribb a férfiakénál. A férfiaknak a nőkénél kedvezőbb halandósága csak igen elmaradott körülmények között szokott előfordulni és elsődleges oka az, hogy a felnőtt nőknek a szülés körüli halandósága igen rossz. A szülés okozta halálozások jelen vannak egészen a XIX. század végéig. Következtetésünk tehát az, hogy a rossz egészségügyi körülmények különösen veszélyeztették az anyákat.

Felnőtt férfiak és nők korcsoportonkénti halálozási száma

Év	20-49 év közötti halottak száma		50 év fölötti halottak száma	
	férfi	nő	férfi	nő
1776-1779	10	9	20	14
1780-1789	15	32	33	30
1790-1799	15	18	28	24

1800-1809	18	24	37	45
1810-1819	22	18	38	46
1820-1829	23	17	38	32
1830-1839	30	45	73	74
1840-1849	47	57	62	73
1850-1859	59	84	75	71
1860-1869	44	49	56	44
1870-1879	69	85	108	90
1880-1889	45	61	89	70
1890-1895	31	30	57	42

Demográfiai válságok

A magyar történeti irodalomban Benda Gyula hívta fel először a figyelmet a francia történeti demográfusok által kidolgozott új fogalomra, a halandósági vagy demográfiai válságra. Ez a kora újkori nyugat-európai népesedés egyik meghatározó jelensége, amelyet a halálozások periodikusan visszatérő magas szintje jellemez. Ez kiváltja a születések (fogamzások) időszakos visszaesését, ugyanakkor felborítja a házasságkötések megszokott rendjét is, először a lakodalmak elhalasztásával, majd a válság elmúltával az újraházasodások okozta házassodási láz révén.⁷

A népesedési válság egyik alapvető ismérve a halálozások számának erős, legalább kétszeres, de még inkább négy-ötszörös megemelkedése. Az emelkedést viszonyíthatjuk az előző tíz év átlagához, annak modulusához vagy egyszerűen a nem válságos évek „átlagos” halálesszámához.

Az alábbi táblázatban a halottak évenkénti száma után x-el megjelöltük azokat az éveket, amelyekben kiugróan magas a halálozás. Ahogy a halálozások száma növekszik, úgy az is változik, hogy mit tekintünk abszolút „magas” értéknek.

*Magas halálozású évek, népesedési válságok Szentegyházasfalván
(1776-1895)*

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képest felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1776	14				
1777	13				
1778	21				
1779	35		x		
1780	43	x		x	v2
1781	11				
1782	10				
1783	17				
1784	22				
1785	14				
1786	28				
1787	19				
1788	18				
1789	20				
1790	28				
1791	24				
1792	27				
1793	14				
1794	18				
1795	23				
1796	22				

Év	A halottak magas száma	Magas halandóságú évek	Az előző évekhez képest felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1797	27				
1798	15				
1799	20				
1800	33	x	x	x	v2
1801	20				
1802	78	xx	x	x	v4
1803	25				
1804	27				
1805	44	x	x		
1806	41	x			
1807	21				
1808	17				
1809	24				
1810	20				
1811	24				
1812	48	x	x	x	v2
1813	28				
1814	35				
1815	39	x		x	
1816	17				
1817	28				
1818	20				

Év	A halottak magas száma	Magas halandóságú évek	Az előző évekhez képest felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1819	18				
1820	27				
1821	27				
1822					
1823	17				
1824	4				
1825	30				
1826	61	x	x	x	v3
1827	40				
1828	20				
1829	37				
1830	38				
1831	44				
1832	49	x			
1833	42				
1834	25				
1835	31				
1836	69	x	x	x	v2
1837	40				
1838	36				
1839	58	x		x	v1
1840	58	x			
1841	51				

Év	A halottak magas száma	Magas halandóságú évek	Az előző évekhez képest felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1842	74	x	x	x	v1
1843	53				
1844	32				
1845	34				
1846	55				
1847	60				
1848	71	x		x	v1
1849	88	x		x	v2
1850	88	x		x	v1
1851	44				
1852	64				
1853	50				
1854	56				
1855	93	x	x	x	v1
1856	76				
1857	51				
1858	79	x	x		
1859	42				
1860	30				
1861	38				
1862	56				
1863	49				

Év	A halottak magas száma	Magas halandóságú évek	Az előző évekhez képest felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1864	82	x	x	x	v1
1865	62				
1866	58				
1867	61				
1868	63				
1869	78	x			
1870	93	x		x	v2
1871	109	x	x	x	v2
1872	79				
1873	136	x	xx	x	v2
1874	76				
1875	107	x	xx		
1876	69				
1877	83				
1878	71				
1879	77				
1880	60				
1881	126	x	xx	x	v1
1882	91				
1883	103	x			
1884	198	x	xx	x	v3
1885	106	x			
1886	72				

Év	A halottak magas száma	Magas halandóságú évek	Az előző évekhez képest felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1887	247	x	xx	x	v2
1888	62				
1889	78				
1890	76				
1891	47				
1892	90				
1893	86				
1894	107	x	x		
1895	84				

v1, v2 és v4 = a Dupâquier-féle számítás alapján a válság fokozatait jelöli.

A fentiekben 28 évet választottunk ki, azaz a 120 évből majdnem minden negyediket, amelyek azonban igen eltérően sűrűsödnek. Magas halálozási csúcsok az 1800-as évek elején tapasztalhatók, majd a következő évtizedben, 1812-ben és 1815-ben. Ezt követik az 1826-os és 1832-es, és az 1830-as évtized közepétől az 1840-es évek elejéig erős koncentrálódást mutató magas halandóságú évek. 1848-1852 között egymást követik a kiugróan magas temetkezési számok, de 1855-ben és 1858-ban is halálozási csúcsokat regisztrálhatunk. Nagy méreteket ölt a halálozás az 1860-as évek végétől az 1870-es évek közepéig, majd az 1880-as években, hogy 1887-ben elérje a vizsgált időszak alatti legmagasabb halandóságot.

Nem változik a kép akkor sem, ha objektívabb méréssel próbálkozunk. Ha az előző évhez viszonyított változást nézzük, olyan évek is vannak, amelyekben a halálesetek megháromszorozódnak. Két ilyen évet találunk, és az érdekes, hogy ez a két év némiképp határköve is a XIX. századnak. 1802-ben 390, 1887-ben pedig 343 százalékkal növekedtek a halálesetek az előző évhez viszonyítva. Négy további évet jegyezhe-

tünk fel, amikor a halálesetek megkétszereződnek, éspedig 1812-ben, 1826-ban, 1836-ban és 1881-ben. Azonban a többi évtizedekben is előfordultak olyan évek, amikor a halálesetek száma megközelítette az előző években elhalálozottak számának kétszeresét.

A válságos évek kiemelésére és osztályozására van még egy másik módszer, amelyet Jacques Dupâquier francia történész dolgozott ki, és amelyet Benda Gyula is használ a keszthelyi halandóság vizsgálatakor. Dupâquier az éves adatokat a megelőző évek átlagával és azok szórásával veti össze, ha az így nyert mutató értéke egy alatti, nincs válság, ha 1 és 2 közötti, gyenge válságnak minősíti, ha 2 és 4 közötti, akkor átlagos válságértéknek tekinti.⁸ Dupâquier módszerét használva Szentegyhászfalván összesen hét évben állapíthattunk meg gyenge válságot, 12 évben átlagosat. Ez utóbbiak közül 1826-ban és 1884-ben három fölé, 1802-ben pedig négy fölé emelkedik a mutató.

Az, hogy a halandóság egészen a XIX. század végéig folyamatosan romlott, egyértelműen a demográfiai válságok továbbélését bizonyítja. A válságok megjelenésének és súlyosabbá válásának okai lehetnek a járványos betegségek. Az anyakönyvekben a halálozások okainak a bejegyzése az 1821. évtől kezdődik. Az alábbi táblázatban azokat az éveket tüntettük fel, amelyekben a halálesetek száma az évtized átlagánál másfélszer több volt. Megjelöltük mellette az anyakönyvben az adott évben megjelenő járványos betegséget és az abban meghaltak számát.

Halálozási válságok Szentegyhászfalván

Év	Az összes halálesetek száma		Az évben előforduló járványos betegségek és a miatta meghaltak
	Szám szerint	az évtized átlagos halálozási számához viszonyítva, százalék	
1780	43	252	Ismeretlen
1802	78	243	Ismeretlen
1826	61	195	Himlő 31
1836	69	151	Kolera 65

1849	88	154	Patécs 16 Himlő 11
1873	136	152	Kolera 62 Himlő 9
1884	198	166	Toroklob 125
1887	247	200	Vérhas 74 Kanyaró 70

A táblázatban feltüntetett éveken kívül az anyakönyv szerint nagyobb járványok voltak még a következőkben: 1827-ben himlő (17 halálest), 1833-ban vérhas (10), 1848-ban kolera (2) és epemirigy (24), 1837-ben himlő (9), 1842-ben himlő (45), 1885-ben toroklob (52), 1893-ban himlő (13).

Tehát, a járványos betegségek okozta halálozási válságok súlyossága nem csökkent Szentegyházassalván a vizsgált perióduson keresztül.

A fent említett járványok általi halálozások azonban nem egyformán érintik az egész népességet. Amint látjuk, a járványos betegségek közül a himlő az, amelyik nagy rendszerességgel jelen volt, és néhány évben veszélyeztette az immunológiai védtelen gyermekek életét. Andorka Rudolf hívta fel a figyelmet a himlőnek azon sajátosságára, hogy nagyon sokszor okozott egy-két halálestet, de nagyobb járványcsúcsok csak ritkán fordultak elő. Egy-egy efféle járvány azonban mégsem okozott népességekatasztrófát, hiszen a gyermekek másik része túlélte a betegséget, a következő években született csecsemők pedig pótolták a veszteséget. Emiatt a himlő nem keltett akkora félelmet, s nem járt olyan súlyos társadalmi következményekkel, mint a pestis és a kolera. Ez utóbbiak ugyanis sokkal inkább a felnőtt lakosság közül szedték áldozataikat.

Az Erdélyre vonatkozó, a XVIII. század első felének demográfiai viszonyait ismertető leírások nagy teret szentelnek az 1708-1711, majd az 1717-1719-es pestisjárványoknak. Cserei Mihály Erdély történetében jegyzi fel az 1710-es évről, hogy „mindenek felett a pestis grassála az egész országban. Elsőben a lovak, marhák, disznók, kutyák kezdenek döglenni. Segesvárott, minekutána harmadfél ezeren, és Marosvásárhelyen is annyin megholtanak volna pestisben, Udvarhelyszéken tizen-nolcezeren, Marosszéken szintén annyin.”⁹

Szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis Szentegyházasfalu esetében az 1717-1719-es évekbeli pusztításokról pontos adataink vannak. A járvány által leginkább sújtott csíkszéki falvakról kimutatás készült és ezek között megemlítődött Szentegyházasfalu is. Eszerint „szárazság, éhség és pestis miatt” a falu lakosságának mintegy negyede elpusztult (Oláfalu mortui: 344, vivi: 617).¹⁰ Ezt követően 1825-ig a halálozások okainak megítélésére az anyakönyvi adatok hiányosságai miatt nem vállalkozhatunk.

A kolera először 1836-ban éri el Szentegyházasfalut, amikor áldozatainak száma 32, 1848-ban pedig két haláleset okaként van feljegyezve (a kolerára gyanakodhatunk annak a 24 személynek az esetében is, akiknél az epemirigy van feltüntetve a halál okaként). Az 1872-1873-as utolsó és egyben legsúlyosabb kolerajárvány 1873 augusztusában érte el ezt a hegyvidéki települést és október közepéig tartott. Baráczy Albert plébános megdöbbenéssel írta le a történeteket: „Azonban vajmi nehéz napok voltak számunkra fenntartva, ugyanis a mindenfelé dühöngő kolera-járvány augusztus 11-én plébániámban is kiütött. Elképzelhetni, hogy minő ijedtség szállta meg híveimet, mert roppant keményen folyt a halálozás. Október 15-én a hatvanadik halt meg a kolerában. Valóban! Az Úr haragja ránk volt nehezülve...”¹¹

A halandóság nem egyformán sújtotta az egész népességet. Mint utaltunk rá az előzőkben, legvédtelenebbek a járványokkal szemben a kisgyermekek voltak. A 19 válságos évből 16-17-re ez jellemző. Azonban a felnőttek halálozása is nagyon sokszor megközelíti a gyermekek mutatóit. Válságoszerű halálozásuk 1780-ban, 1836-ban és 1873-ban mutatható ki. Míg az előbbi az országos tifuszbajjárvánnyal, az utóbbi kettő a kolerával hozható kapcsolatba.

A gyermekeket a leginkább sújtó és egyben nagy megdöbbenést keltő járványok az 1880-as években tizedelték meg a fiatalabb népességet. Ebben az időben ugyanis a legtöbb haláleset okaként a toroklob (difteritisz), a kanyaró és a vérhas szerepel bejegyezve a halálozási anyakönyvbe. 1884-ben annyira nagymértékű a gyermekhalandóság, hogy az 1885. május 4-én tartott udvarhelyszéki rendkívüli közgyűlés fontos napirendi pontként tárgyalja meg a történeteket: „Az alispáni jelentés szerint Oláhfaluban 127 gyermek halt el toroklobban. Megdöbbségteljes jelenség, mi nyomozat tárgyát képezi, kiderítendő az ily nagyméretű halálozásnak

okát, melynek nagy részét a hanyag ellenőrzés és fertőtlenítés okozhatta.”¹² A toroklobban elhunytak nagy része tíz éven aluli, legidősebb is csak 15 éves. Vencel József öt oltmenti székely község (Szentdomokos, Csíkszenttamás, Jenőfalva, Karcfalva és Dánfalva) népmozgalmát elemezve, nagyméretű halálozást ugyancsak az 1882-1883. évi difteritisz-járvány alkalmával állapít meg.¹³

Amint azt Benda Gyula is megállapította: „a felnőtteket is sújtó halálozási válságok ideje alatt egyrészt terhes asszonyok, potenciális nemzők, termékeny nők halnak meg, másrészt a magas halandósággal járó élelmezési válságok, járványok csökkentik a teherbe esés valószínűségét. A házasságkötések elhalasztása, majd a válságot követő házassági láz szintén kihat a születések számára.”¹⁴ Szentegyházasfalu esetében Benda megállapításait igazolja az 1873-1875. évi demográfiai válságot (az utolsó nagy kolerajárvány) és az azt követő két évet ábrázoló grafikonunk, amelyből nyilvánvalóan kiderül, hogy a válság idején magas a felnőtt halandóság és a házasságkötések is megszakadnak. Az ezt követő időszak házasságkötési és fogantatási mutatói, ha nem is látványos, de fokozatos emelkedést mutatnak.

III. Az 1873-1875. évi demográfiai válság

A szentegyházaskfalvi halandóság vizsgálata során rámutattunk egyrészt az anyakönyvezés kezdeti hiányosságaira, másrészt ennek időszakos ingadozására is. Több mint száz éves időszak alatt a halandóság alakulása a demográfiai átmenet¹⁵ előtti képet mutatja. A csecsemő és gyermekhalandóság magas szintje mellett nem látható tendencia a felnőtt lakosság halandósági mutatóinak csökkenésére sem. Ez a havasalji település ilyen szempontból is peremvidék. Egyrészt sajátos földrajzi-gazdasági helyzete, másrészt az egészségügyi normák nagyon lassú elterjedése áll mindezek hátterében.

JEGYZETEK

1. Benda Gyula: *A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747-1849*. In: Történeti demográfiai évkönyv 2000, Faragó Tamás, Öri Péter (szerk.) Bp. 2000. 122.
2. Az 1727-től megőrzött szentegyházaskfalvi anyakönyvek első hat kötete a helyi katolikus plébánia levéltárában (Szentegyházaskfalvi Plébánia Levéltára. Egyházi anyakönyvek. I-VI. kötet) található, a Csíkszeredai Állami Levéltár az 1857-től kezdődő nyomtatott formátumú anyakönyveket őrzi (Csíkszeredai Állami Levéltár. Egyházi anyakönyvek, F 47. 727, 728, 729).
3. Uo. 126.
4. Egyed Ákos: *Népesség és népesedés Erdélyben a XIX. század második felében és a XX. század elején*. In: A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVII-XIX. század történetéből, II. köt., Csíkszereda. 1997. 125.
5. Pál Judit: *Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1999. 107.
6. Benda Gyula: *i. m.* 143.
7. Benda Gyula: *i. m.* 145.
8. Dupâquier, Jaques módszerét lásd részletesen: Benda Gyula: *i. m.* 153. A képlet: ahol D = a vizsgált év halottainak száma; M = a halálozások átlaga a megelőző tíz évben; S = a halálozások szórása a megelőző tíz évben.
9. Cserei Mihály: *Erdély története* (1661-1711). Sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre. Bp. 1983. 443.
10. *Székelly Oklevéltár VII. köt.* (Szerk. Szádeczky Lajos) Kolozsvárt. 1898. 233.
11. *Domus Historia*. 55. (Szentegyházaskfalvi Plébánia Levéltára)

12. Daniel Gábor: *Udvarhely megyei események az 1875-ik évtől kezdve az 1898. év végéig*. Emlékiratok. II. 228. Kézirat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum dokumentumtárában. Lt. sz. 2438/2.
13. Venczel József: *Öt oltmenti székely község népmozgalma*, In: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Bukarest, 1980. 106-118.
14. Benda Gyula: *i. m.* 153.
15. Ez azt a sok évtizedes, esetleg több mint egy évszázados folyamatot jelenti, amelynek során a halálozási és születési arányszám a korábbi évszázadokban általános magas szintről lesüllyed egy alacsonyabb szintre.

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Adalékok egy gazdasági iskola történetéhez*

(„Szabó József féle, tordai kisebb
magyar gazdasági iskola”)

Motto: *Szabó József ... földi maradványait a tordai köztemetőből átszállították a gazdasági iskola főépülete előtt ásott új sírba és ezen nyughely fölé a hálás utókor egy szoborművet állított. A művészi alkotás Torda város szülötte, Abt Sándor szobrász-tanár műterméből került ki. A szép mű faekével szántó székelő fiút ábrázol és inti a szemlélőt a szorgalmas munkára s a hálás anyaföld lelkiismeretes művelésére.*

Újsághír: *Udvarhelyi Híradó. (1910. október 9.)*

Érsek Elek királyi közjegyző 1885. augusztus 28-án, Tordán, okiratba foglalta *Szabó József* helybeli birtokos végrendeletét, amelyben – „a hazai kisebb magyar gazdák fejlődésére, gazdasági téren való fejlődésekre s ily módon a gazdaságnak ezen közbeni emelésére hatással-befolyással akarván lenni” – elhalálozása esetére úgy végintézkedett, hogy „Tordán felállítandó egy kisebb gazdasági magyar iskola” részére hagyományozza javait: különböző pénzügyi intézetekben elhelyezett betéteit kamataikkal együtt, az Ó-tordai „szeszfőző *Szabó Sámuel* és a timártársulat házas telke által körülvett”, belső házas telkét, valamint közel

* Jelen tanulmány anyagának felkutatása az Illyés Közalapítvány anyagi támogatásával történt.

80 holdat kitevő ingatlanait. A hagyaték kezelésével a mindenkori köz-igazgatási első tisztviselőt – a polgármestert –, mint igazgatótanácsi elnököt, a Tordán székelő m. kir. tanfelügyelőt, az iskola megnyitása után annak igazgatóját, a városi tanács egy választott tanácsosát, a képviselő-testület még két tagját és két külső tagot hatalmazott fel. Az igazgatótanácsot egy jegyző és Torda-Aranyos megye fennállásáig a főispán, mint tiszteletbeli elnök egészítette ki.

A végrendelet szerint az igazgatótanácsra a képviselőten és a hagyaték kezelésén túl, az iskola esetleges beindítása után, annak „szükséges kellékekkel való ellátása, a működő személyzet megválasztása, fizetésének meghatározása” is hárult. A személyzetet az igazgatótanácsnak „minden más befolyástól függetlenül” szavazattöbbséggel kellett megválasztania. Az igazgatótanács üléseit nyilvánosaknak szerette volna tudni. Addig is a hagyaték kezelése, a tőke gyarapítása volt a feladata „míg ... ezen iskolát felállítani, berendezni, megindítani s fenntartani lehet.” A törzsvagyon apasztását megtiltotta.

Eldőntötte az iskola nevét is: „Szabó József kisebb gazdasági magyar iskola”. A folyamat elindítására is volt gondja, ugyanis meghatározta, hogy elhalálózása után az igazgatótanács azonnal alakuljon meg, hozza nyilvánosságra a végrendeletet, s annak másolatát terjessze fel az Oktatásügyi Minisztériumhoz. Ez utóbbi, mint alapítványi főhatóság az igazgatótanácsra nézve kötelező érvennyel intézkedhetett. Szerette volna, ha a tagosítás még életében megvalósul, hogy egy tagban, a városhoz közel lehessen egyben kiszakítani az iskola működéséhez szükséges területeket¹. Amennyiben az nem valósulhatott volna meg, a telkek eladását is megengedte, hogy a „bejövő pénzzel, más helyen célszerű földterület vásároltassék, vagy pedig cserébe, földet földért adva eszközölhessék”, azzal a kikötéssel, hogy ehhez az Oktatásügyi Minisztérium jóváhagyása szükséges. Végrendeletét Isten áldásában bízva zárta: „... a lehető eshetőségekre nézve nézetemet, akaratomat nyilvánítottam – az igazgatótanácsot a teendőkre feljogosítottam, s hogy ha az igazgatótanácsot emberbaráti szeretet, magyar hazafias érzés, intézkedésem célja hatja át, úgy munkáján Isten áldása lesz, mi kellő sikerben fog nyilvánulni, mit hiszek és remélek is.”

Szabó József szűrszabó-mester, aki „egyszerű polgári családból való származásának, szívjószág, hazafiság és életbölcsség dolgában, méltó kortársa volt ... Kun Kocsárdnak (...) az eke szarva mellett jött rá arra, hogy a magyar gazda nagyon el van maradva s ... hogy ... fejleszteni kell a földművelő népben a gazdasági tudást”. 1898-ban bekövetkezett halálakor az igazgatótanács megalakult és megkezdte több éves előkészítő munkáját. Mivel a rendelkezésre álló alapítványi összeg nem volt elegendő az iskola megteremtéséhez, 1904-ben – a közismert királyi tanfelügyelő – Téglás István arról ír, hogy „Torda városban, az az általános óhaj, hogy miután Tordán már állami szőlőtelep, állami bikatelep, állami kertészet és kertmunkás iskola is létezik, és azoknak mind megfelelő terjedelmű ingatlan áll rendelkezésükre, ezen Szabó József féle alapítvány hozzácsatolásával szerveztessék a sokféle intézetekből egy gazdasági iskola.”² Tallián Béla földművelésügyi miniszter (1903. november 3. – 1905. június 18.), erdélyi körútja során jut arra az elhatározásra, hogy Tordán részben az ott kezelt alapítványi összeg felhasználásával olyan „tisztán gyakorlati alapon” működő cseléd és gazdasági munkásképző iskolát fog létesíteni, mint amilyen az alsóvereckei, amelyben az erdélyrészi gazdasági viszonyokhoz való gazdasági előmunkásokat képeztek.³

A Torda-Aranyos vármegyei gazdasági egyesület is üdvözölte az iskolanyitási szándékot, hangot adva az erdélyrészi középbirtokosok igényeinek. Arra hivatkozott, hogy mivel ezek jövedelme nem engedi meg „a magasabb qualificatioval bíró s így nagyobb igényű gazdatisztek alkalmazását”, nagyon érződik a szerényebb igényű, „de a mindennapi gazdasági munkákban teljes gyakorlati jártassággal bíró”, úgynevezett munkavezető felügyelők, béresbírók, pajtagazdák, stb. hiánya. A földművesiskolákból kikerülő tanulók helyett, akiknek „derogál” ilyen állást elfoglalni, kénytelenek a gazdák egy-egy jobb magaviseletű, de hiányos szakismeretekkel rendelkező bérest megbízni az ilyen természetű teendőkkel. Az állami gazdasággal egybekapcsolt „gazdasági munkásképző” létrehozásával ennek kiküszöbölését látták megvalósulni.⁴

Az iskola megszervezése érdekében tanulmányozták más, ilyen jellegű tanintézmények működését is. Az előzményekről annyit, hogy 1874-től a kétéves tanítási idejű állami földművesiskolák működtetését, a közép és alsó fokú mezőgazdasági szakoktatást szabályozó intézkedések már

léteztek.⁵ Szeben vármegye, *Schuster Gyula* által vezetett földművelési tangazdaságának belső – *Matlekovics Sándor* földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár által elfogadott –, 1888-as rendszabályzatát⁶ és több évi (1888-1904 közti) költségvetését vizsgálták meg ahhoz, hogy elkészíthessék a minisztérium által igényelt, saját tervezetüket. Az ezek alapján készített iskolai szervezeti-, rend- és fegyelmi szabályzat meghatározta az iskola célját: „*megfelelő helyes gazdálkodás ismereteit terjeszteni, kisczadákat saját birtokukon való önálló gazdálkodásra minden irányban megtanítani, továbbá az ottani nagyobb gazdaságok számára megbízható s kellő gyakorlattal bíró előmunkásokat, béresgazdákat, tehenes számadókat*” képezni. A felterjesztést a minisztérium kiadta az oktatási szakosztályának és további személyeknek véleményezésre, illetve javaslatlételre. Mivel a Szabó József féle birtokok körül felmerült némi jogi vita – ugyanis a végrendeletet az unokaöcs, *Szabó Albert* megtámadta, arra hivatkozva, hogy Szabó József beteges és beszámíthatatlan volt végrendelete rögzítése idején –, a Földművelésügyi Minisztérium úgy látta jónak, ha a tordai ménesgazdaság keretében tervezi az iskola felállítását, még akkor is ha a minisztériumon belül is voltak olyanok, akik kifogásokat találtak ezzel kapcsolatosan.⁷ A pert végül is elvesztette a rokon. Az Ó-tordai Piac-főter 26 szám alatti ingatlan eladásra került, legalábbis arra utal az *Aranyosvidék* 1905. november 11-i számában megjelent árverési hirdetmény.⁸ Az iskola megnevezése körül is nézeteltérésre került sor. Az igazgatótanács szigorúan ragaszkodott a hagyományozó által megjelölt és az örökösök által is igényelt elnevezéshez – a minisztériummal ellentétben, amely *Fischer Ödön* munkácsi gazdasági intéző javaslatára, a „gazdasági munkásképző” megnevezés mellett döntött. Akkoriban még ezt a titulust volt használatos, de ezt nem fogadta el az igazgatótanács.

Fischer, akit felkértek javaslatlételre és a költségvetési előirányzat elkészítésére, a tordai körülmények alapos, mindenre kiterjedő, aprólékos és szakszerű elemzését végezte el. Jelentésében az iskola meghirdetett célját tartva szem előtt, gazdasági helyzetfelmérést, szervezési elgondolásokat és megoldásokat, üzemeltetési újításokra vonatkozó javaslatokat és didaktikai és pedagógiai ötleteket nyújtott. Amellett, hogy a körülbelüli költségvetési számításokat is elvégezte, a helyiségek tervrajzát, a szükséges felszerelések leltárát is mellékelte. Jelentéséhez hét, – a

tanulók elhelyezésére, a tejfeldolgozó helyiségek átalakítására, azok berendezésére, az iskolai irodák kiképzésére, az ételmezési vállalkozó felszerelési leltárára, a szükséges gazdasági eszközök és gépek kimutására és a világítási berendezésekre vonatkozó – mellékletet fűzött.

A megfogalmazott cél az volt, hogy „... egy részről az erdélyrészi gazdasági viszonyoknak megfelelő és szigorú gyakorlati kiképzéssel bíró gazdasági előmunkások (béres és majoros gazdák, magtárkezelők, tehenes számadók, stb.) neveltessenek, és hogy ezáltal az ottani nagyobb gazdaságok megfelelő praktikus és nem csak teoretikusan kiképzett felügyelőket nyerhessenek, – másrésztől azonban felvétetnének oly tehetősebb kispapok fiai is, akik az okoskodó gazdálkodás gyakorlati ismereteit saját kisgazdaságukban való értékesítés céljából óhajtják elsajátítani”⁹

Fischer is úgy látta a tordai gazdaság helyzetének elemzése során, hogy az iskola felállítása a tordai gazdaság keretén belül a legcélszerűbb. Ennek során megfontolásait a következőkben fejtette ki:

„A tordai ménésgazdaság az erdélyi un. mezősegi gazdaságok átlagának megfelel – bár azoknál külterjesebb vagy helyesebben mondván egyoldalúbb gazdálkodás űzetik rajta, – tekintettel azon körülményre, hogy szántóföldje aránylag kevés, a vele kapcsolatos boósi¹⁰ gazdaság pedig állandó legelő és füvelőnek használtatik a magyar gulya eltartása szempontjából, mely ezen gazdaságban az állattenyésztés egyedüli ágát képviseli.

A gazdaság Torda-Aranyos vármegye Torda r. t. városa határának északkeleti részén levő magaslaton fekszik, közvetlenül a város szomszédságában, minél fogva posta, távírda és telefon összeköttetéssel bír.

A birtok talaja igen kötött, felette televény dús agyag, sárga márgás, át nem eresztő altalajjal, melyben minden kultúrnövény sikerrel termelhető

Éghajlata enyhe, – június és július hónapokban tartós esőzésekkel, melyek a természetes füvelők kitűnő hozamát biztosítják, – az év többi részében a hó dús telet kivéve inkább szárazságra hajlónak mondható.”

A szóban forgó gazdaság művelési ágak szerinti megoszlása a következő volt:

Szántóföld	397 ha	566 négyszögöl
Rét		75 négyszögöl
Legelő	202 ha	827 négyszögöl

Kert	4 ha	
Mocsár	48 ha	
Terméketlen	38 ha	
Összesen	764 ha	1393 négyszögöl

A szántóföld 13 éves fordulóba (zabos bükköny, búza herével, lóhere, lóhere, árpa, kapás, árpa, kapás, zab, zabos bükköny, búza, kapás, zab) volt beosztva. E szerint a gabonaneműek uralkodtak túlnyomó részben. Ehhez képest a sok természetes legelő a gazdálkodásnak határozottan külterjes színezetet kölcsönzött, ami a gazdálkodás célirányának megfelelt. A rezszi szükségleteket fedezte, és a nagyszámú magyar gulya eltartásához is hozzájárulhatott.

„A tordai gazdaság terméseredménye ma még nem mondható kielégítőnek – írta a jelentéstevő –, de remélhető, hogy ily kitűnő talajon rendszeresen folytatott okszerű és lelkiismeretes talajművelés mellett a maximumra fog fokozódni, mint ezt a vele kapcsolatos és teljes azonos viszonyokat bíró kolozsi gazdaság kitűnő terméshozama szembetűnőleg demonstrálja.

A tordai gazdaság igáserő állománya 4 db ló és 40 db ökörből áll, – egy ökörre esik tehát 22,80 kat. hold szántóföld és 48,50 kat. hold mezőgazdasági birtok, – a magyar gulya állománya jelenleg 221 db”¹¹

Ez képezte tehát azt a hátteret, amelyre indulásból számíthatott az új iskola.

A növendékek tanítását „egy erélyes és képzett ösztöndíjas segédre bízta” volna, aki „az elkerülhetetlenül szükséges elméleti oktatásban” részesíthette volna őket, „a végzett munkák okszerűségéről kellő felvilágosítással és magyarázattal szolgálva”. Fischer jelentésénél érdemes elidőznünk még. Ő ugyanis úgy tesz eleget megbízatásának, hogy az iskola beindításához szükséges feltételrendszert egy szélesebb, az erdélyi gazdaság fejlesztésébe beilleszkedő keretbe ágyazza. Ezt teszi akkor, amikor az anyagi erőket mérlegelve, a tordai ménesgazdaságot összehasonlítja a mezősegi gazdaságokkal, illetve amikor a képzést olyan helyekre tenné át, ahol a növendékek más irányzatokkal és gazdasági ágazatokkal is találkozhatnak. Az állattenyésztés terén például célszerűnek tartotta, ha időszakonként, oly speciális esetekben, mint például sertésfiaztatás, juhnyírás stb. a tanulók átmennének a kolozsi gazdaságba, sőt azt is kivitelezhetőnek tartotta, hogy a tanév utolsó másfél

hónapjában a tanulókat „*az egyes majorokban lévő gazdák mellé, mint kisegítő felügyelő személyek osztatnának be, így nemcsak magát a munkát, de egyszersmind az arra való felügyeletet is elsajátítanák*”. Abból indult ki, hogy például a mangalica sertésatenyésztés, a cigája juhászat vagy a félvér angol ménés csak itt a kolozsi gazdaságban található meg. Kiemelte a tejgazdaság és a tejfeldolgozás szakszerű bemutatásának fontosságát, és a már meglévő tordai kis tejgazdaság korszerű gazdasági felszereléssel történő bővítését javasolta, elkészítve annak tervét is. Figyelmeztetett, a fejéstechnika és a borjútenyésztés megváltoztatására, arra, hogy a tejfeldolgozás minőségén és mennyiségén javítani kell. Hivatkozott a meglehetősen élénk kolozsvári teavaj keresletre, illetve az elavult [borjúval szoptatni ki a tejet] állattáplálási módszerekkel szemben az új [a marhák lefölözött tejjel történő etetése] eljárásokban rejlő lehetőségekre. Ráérezett a kor szarvasmarha tenyésztésének irányvonalára, a magyar gulya apasztására történő kísérletekre, úgy hogy javasolta egy 10 db. tehénből és egy bikából álló (pinzgau, vagy siemmenthali) tehenészet felállítását. Az iskola saját konyhakertészetének beállítására is gondolt egy kisebb területen, figyelembe véve Torda város ilyen irányú fogyasztását. Oktatási szempontból kedvezőnek ítélte a távolabbi kertmunkás iskola létét, ahová a kertészeti munkálatok fő ideje alatt (szemés, oltás, csemeteszállítás, stb.) néhányszor az iskola növendékei vezetőjükkel együtt „*esetről-esetre, demonstráció szempontjából megjelenésnek*” Ugyanezt ajánlotta a szőlészeti teleppel kapcsolatosan is mert nem tartotta lehetségesnek „*egy év leforgása alatt a növendékekből okos, gazdát, jó tejmunkást, de egyszersmind képzett kertészt és jó szőlőmunkást is nevelni*.”

Fischer a szükséges átalakításokat feltüntető, a meglévő épületek tervrajzát, a kijavítandó régi és a beszerzendő új eszközök, 1232 koronára rugó költségvetését is tartalmazó tervvázlatát augusztus közepén terjeszti fel Munkácsról, az iskola szervezésére vonatkozó javaslataival egyetemben.¹² Levéltári kutatásaink során – sajnos – az említett hét közül csak néhány tervvázlatra bukkantunk. A tejgazdasági leltárt¹³, mely a korabeli ilyesfajta felszerelés szemléltetésére alkalmas, jegyzetben adjuk közre.¹⁴

A ménésgazdaság leltárának kiegészítésére kívánatosnak tartotta egy darab Kühne féle, *mosonyi Drill* típusú 15 soros vetőgép, két darab 3 tagú sima, hegyvidékre való fahenger, négy darab három tagú, nehéz fogas

borona, négy darab *Planet junior* kapáló gép, egy kézi tengeri morzsoló, egy szelelővel ellátott triór (magtisztító és osztályozó) és két rétbورونا beszerzését is. De még javasolta „*ha a ménsgazdaság nem csak a demonstráció, de a gazdaság érdekében is*” szeretne valamit tenni, akkor egy 4 LE benzinmotoros cséplőgépet, egy darálógépet és arankatisztító rostát is szerezzen be.¹⁵ Mindazok ellenére, hogy a háziipari munkák oktatását „*az iskola vezetésével megbízandó egyén képességeivel és hajlamaival*” hozta összefüggésbe, és ezért nem is tett ilyen irányba külön javaslatot, a költségvetésében mégis előirányzott erre a célra egy 100 koronás tételt, tetszésszerű felhasználás céljára. Egy saját erőből, házilag felállítandó méhes berendezésre pedig 150 koronát különített el. Szerinte az összes beruházás – amely magába foglalta a tejfeldolgozó helyiség, a bennlakás, a konyha átalakítására, az ételmezősvállalkozói lakás, a kerítések és árnyékszék emelésére, udvarrendezésre, belső berendezési leltárra, a világítási berendezésre, a gazdasági leltár kiegészítésére és előre nem látható költségekre előirányzott kiadásokat – 6200 korona összegre emelkedtek. Ezzel szemben az évi rendes kiadások összege 9000 koronát tett ki, míg az alapítványi bér- és kamatjövedelmekből, illetve a ménsgazdaság által megtérítendő munkadíjválságból származó összegek csak 5940 koronára rúgtak. Az első év ezen számítások szerint 9260 korona fedezetiánnyal indult volna. Ezt kellett az 1902-ben elindított székely akció hitele terhére a Földművelésügyi Minisztérium IX. főosztályának elvállalnia.

A költségvetést és a szervezeti szabályzatot 1905. októberében bírálták felül.

Koós Mihály, a Földművelésügyi Minisztérium Székelyföldi Kirendeltségének vezetője egy hónap leforgása alatt két ízben is felterjeszti Marosvásárhelyről a szabályzattal kapcsolatos javaslatait a minisztériumba: 1905. október 16-án, majd november elsején.¹⁶ Az iskola megnevezésénél [*Szabó József fõle tordai kisebb magyar gazdasági iskola*] figyelembe vette a hagyományozó és örökösei, valamint az igazgatótanács véleményét. Ezen utóbbinak adott hangot, amikor ő is javasolta az iskolázási idő két évre való kiterjesztését, mondván: „*az első évben felveendő 12 tanulónak alkalom adassék bővebb gyakorlati kiképeztetésre s különösen ama mind nagyobb fontosságú gazdasági gépek megismerésére, mi a dolog természeténél fogva hosszabb időt és gyakorlatot*

igényel”¹⁷ Koós ekkor már harmadik éve irányítja a kirendeltség bokros teendőit s az itt nyert tapasztalatait ezen a téren is kamatoztatta. Javasolta, hogy az iskola igazgatói teendőit a tordai állami birtok kezelőjére bízzák, míg az oktatást a minisztérium által kirendelt szakközegek lássák el. Koós tisztában volt, hogy egy új intézmény megteremtése milyen gondokkal jár, s így helyesnek találta, ha azt, a már létező és működő tordai gazdasághoz köti: „*az iskolának nem lévén gyakorlati térre külön gazdasága, teljesen a tordai gazdaságra van utalva. Az iskola és gazdaság közötti ama szoros kapcsolat pedig csak úgy érvényesülhet az iskolára nézve sikeresen, ha az iskola nem mint kívül álló szervezet állíttatik fel a gazdaság mellett, hanem annak keretébe bizonyos tekintetben beolvasztatik s az iskola vezetésében a gazdaság vezetőségének meghatározott szerep biztosíttatik.*”¹⁸

A szabályzattal kapcsolatosan a Földművelésügyi Minisztérium tanügyi szakosztályának a véleménye is az volt 1905-ben, hogy az iskolázásba a gazdák gyerekeit kellene bevonni, s ennek biztosítására kellene határozott kikötéseket tenni. Így javasolta, hogy a gazdasági ismétlő iskolák végzésével bíró egyéneket előnybe részesítsék a felvételi során. A szükséges fizikai erőnlét igazolására a személyes jelenlétet igénylő felvételi kérelem elbírálásának szükségességét hangsúlyozták. „*Az előmunkások, béresgazdák, tehenes számadók stb. képzése csak akkor lehet eredményes, ha éppen az az elem kerül az iskolába, amely gazdaságban foglalkozott eddig, s amely cseléd illetve szegődményes minőségben munkához szokott, fegyelmezett, s amelynek a két év végzése után a béres bírói állás igen nagy előlépés.*”¹⁹ „*A földműves iskolánál ugyanis az a tapasztalat, hogy a gazdaember a neki segíteni képes munkabíró fiát egyáltalán nem szívesen adja iskolába. Munkaerő veszteség ez nála. Különösen nem hajlandó fizetni érte, ha már iskolába adásra rá szánta is magát. A családtag munkaveszteségén kívül a helyette alkalmazott munkáserő költségeit sokallja, amelyben a fiáért fizetendő évi 300 K is járul. S ha a Királyhágón inneni részeken ez a tapasztalat, alig lehet elképzelni, hogy a Királyhágón túl magasabb szempontból tekintene a kis birtokos parasztember a fia szakképzését.*” Az alapítványi helyekre csak gazda vagy mezőgazda cseléd emberek gyerekeit vagy maguk a mezőgazdasági cselédek pályázhattak.

A fentebbi célkitűzéshez idomították az elméleti és gyakorlati oktatás irányát is, de főleg a gyakorlati oktatásra fektették a hangsúlyt. Amint azt meghatározták „*az oktatás a célnak megfelelően első sorban és kiválóképpen gyakorlati.*” A tanügyi szakosztály javaslata alapján a gyakorlatot támogató elméleti oktatást mind a két év folyamára kiterjesztették. Az elméleti oktatás színvonalát a „*nagyobb gazdaságokban alkalmazott előmunkásoktól megkövetelhető tudás*”-szintjéhez szabták. Ezek szerint az olyan elemi ismeretek elsajátítása mellett²⁰, mint az írás, olvasás, számolás a négy alpművelettel és törtekkel valóban a gazdasági ismeretek elsajátítására terelődött a hangsúly. A szervezeti szabályzat alább felsorolt további pontjai ezt igazolják:

- b) *Gazdasági számadás, bevétel, kiadás, a gazdaságban termelt, fogyasztott, eladott termények értékelése, haszon kiszámítása, a gazdaságban szükséges feljegyzések.*
- c) *Különböző gazdasági ágaknak a természeti talaj és éghajlati értékesítési viszonyok szerint való megválasztása ezek egymáshoz való aránya.*
- d) *Növénytermelés, a termőföld sajátosságai, táperő a talajban, táperő visszapótlás, a trágyázás céljának magyarázata, a növények élet és fejlődési feltételei. Ugar, vetésforgó.*
- e) *Állattenyésztés, az állatok egészséges fejlődésének feltételei, víz, levegő, táplálék, legeltetés, takarmányozás, istállózás. Állattartás tenyésztésre s különféle hasznosításokra, ehhez képest a kiválasztás, táplálás, felnevelés stb. szempontjai.*
- f) *Legelő, rét, mesterséges takarmány szerepe a gazdaságban.*
- g) *Emberi, állati munka értéke, gazdasági gépek jelentősége.*
- h) *Kisebb gazdasági ágak, mint szőlőművelés, kereskedelmi növények termelése, baromfitenyésztés, gyümölcstermelés, zöldségtermelés, méhészet stb. méltatása.*
- i) *Közigazgatási hatóságok és közigazgatási eljárás ismerete különös tekintettel a mezőgazdasági közigazgatásra.*
- j) *Szociális szempontok: az emberi és vagyoni különbségek magyarázata, társadalmi rend, az erősebb jogai és kötelességei, munkás és munkaadó viszonya, szövetkezeti dolgok ismertetése. Takarékoság, a föld szeretete, az otthon megbecsülése. Hazafiasság.*

Ezek is tulajdonképpen a gyakorlati oktatás megalapozását jelentették. A gyakorlati oktatás tárgyai azon gazdálkodási ágakat ölelték fel, amelyekre „*egy értelmes kisgazdának vagy egy belterjesen vezetett gazdaságban alkalmazott előmunkásnak szüksége*” lehetett. Az ily irányú oktatás természetesen függött a gyakorlati oktatásnak teret adó állami gazdaság, a m. kir. kertmunkás iskola, az állami szőlőtelep, illetve valamely közeli gazdaság által kínált feltételektől, lehetőségektől. A tanügyi osztály is javasolta, hogy az elméleti oktatást mindkét évre terjesszék ki. Az indoklás szerint „*annyi a tudni való, hogy a heti 6 óra, azok egy éven át való megtanulására nem elegendő*”.²¹ Javaslatai ugyancsak kiterjedtek az „*aznap végzett munkákról tett jelentések*” megtételére, az osztályozásra, a higiéniai normák betartására is.²²

Mindezeket figyelembe véve jelenhetett meg az a 15 oldalas, 4 fejezetre osztott, pontokba szedett szervezeti-, rend- és fegyelmi szabályzat, amelyet Darányi Ignác miniszter kézírásával látott el 1906. szeptember 7-én, és amely az iskola működésének alapjául szolgált.²³ Az első fejezet (az iskola szervezete) az iskola célját, felügyeletét és vezetését, a növendékek számát, azok felvételét és a felvétel feltételeit, a tanfolyam időtartamát és a tandíjakat határozta meg.²⁴ A második fejezet az oktatással foglalkozott 7 pontba foglalva az elméleti és gyakorlati oktatás célját, időtartamát, a kétirányú oktatás tárgyait, a gyakorlati oktatás módját és beosztását, valamint a vizsgálatokat és az osztályzati fokozatokat. A harmadik – rövid – fejezet a tanulók ellátására és ételmezésére vonatkozott. Ebből derül ki, hogy a növendékek bentlakással rendelkeztek, hálótermük és egyben közös étkező termük is volt. Az iskola ellátása mellett, minden növendék magának kellett biztosítania a törülközőket (legalább 3), a fehérneműt (2 pár), két, monogrammal ellátott kötényt a fejéshez és a kellő felsőruhát, „*valamint egy ünnepi öltözetet, amely a vidék népies viseletének megfelelő egyszerű magyar ruha*” kellett legyen. Az állami helyekre felvett növendékek szorgalmuk függvényében havi 6–10 korona ruházati segélyt is kaptak. A negyedik fejezet a fegyelmi szabályokat foglalta magába. A 28 pontból itt csak egy párat emelünk ki: a 3. pont kimondta, hogy „*minden növendék tartozik magát azon tanszerekkel és eszközökkel belépés után azonnal ellátni, melyek a házi szabályokon körül írva vannak vagy amelyekre szóbeli utasítást nyert.*” Több pont a magatartási normákra terjedt ki (a szeszfogyasztás, a dohányzás,

a trágár beszéd, a fényűzés, a „kisgazdához nem illő ruha” hordásának tiltása). Különösen érdemes kiemelni a 19. pontot, mely szerint „a növendékek kötelesek az állatokkal emberhez és különösen gazdához illően jól bánni, az állatokkal való durva bánás vagy azok túlhajtása vagy bármennemű kínzása vagy sanyargatása a legszigorúbb büntetést vonja maga után”. Ezekkel együtt a többi szabály is – rendeletek, intézkedések, munkafegyelem, erkölcsi szabályok betartása; pontosság, szorgalom, vallásos türelem, könyvtárhasználat; gazdasági leltár karbantartása, tűzrendészeti normák betartása, rend és a tisztaság felvigyázása, halaszthatatlan munkáknak akár ünnepnapokon való elvégzése²⁵ – úgy volt megalkotva, hogy azok a gazdaszellemet erősítették.

A gyakorlati oktatást az alábbi tárgyak képezték:

- a) Trágyakezelés, kihordás, teregetés;
- b) A talajművelés összes módozatai géppel, kézi és fogatos erővel;
- c) Vetés kézzel és géppel, különös tekintettel a vetőgép beállítására, vetőmag előkészítésére;
- d) A növények művelése a tenyészidő alatt kézzel és géppel, aratás sarlóval, kaszával és arató géppel, behordás, asztag és kazalrakás, tengeri törés, répaszedés stb.;
- f) Kaszálás kézi erővel és kaszálógéppel, szénakészítés, szénagyűjtés kézi és ígás erővel, a széna eltartása, téli takarmányok készítése;
- g) Cséplés, morzsolás, magtári teendők, rostálás, triőrözés, gabonaforgatás;
- h) Az istálló rend fantartása, itatás, etetés, takarmány adagolás, kitrágyázás, állatok tisztogatása és ápolása, beteg állatokkal való elbánás;
- i) Állatok pároztatása, ellés közbeni eljárás, esetleges segélynyújtás, fejés, borjú szoptatása és itatása;
- j) Legeltetés és velejáró teendők;
- k) Tejvizsgálat, tej hűtése, eltartása, lefelezése, vajkészítés, sajt készítés, a lefölözött tej és a tejgazdasági melléktermékek értékesítésének módjai, tejgazdasági naplók vezetése;
- l) Szőlőtelepítés és a szőlőművelés körüli munkálatok;
- m) A gyümölcsstermelés összes munkái, különös tekintettel a gyümölcs eltartására és csomagolására, továbbá a zöldségstermelés kertben és gazdasági területeken;

- n) Gazdasági gépekkel való bánás és azok konzerválása;
- o) Részes és napszám munkások szerzése, azok felügyelete, napszám jegyzék vezetése;
- p) Földtábláknak mérő láncsal, rudakkal való felmérése, felrajzolása és szétosztása;
- r) Otthon előállítható egyszerű gazdasági eszközök és gazdasági háziipari tárgyak készítése.

A gyakorlati oktatáson csoportokra osztva vettek részt a növendékek a személyzet folyamatos felügyelete mellett, vigyázva arra, hogy testi erejüket meghaladó munkákat ne végezzenek. Este jelentést kellett tегyenek a végzett munkáról. Az első éveseknél a munkafázisok elsajátítására fektették a hangsúlyt; a másodévesek már felváltva, felelős munkavezetői állásba osztva végezték gyakorlatukat a tordai gazdaság különböző részlegein, oly módon, hogy „a gazdasági munkák vezetésére, bérésekkel, pásztorokkal, részesekkel, napszámosokkal és gazdasági munkásokkal való bánásmód” mikéntjét tanulhassák meg.

Miután az igazgatótanácsnak elfogadásra megküldték a kijavított szabályzatot, felszólították, hogy az alapítvány átadása elé ne gördítsen további akadályt.

Ezek után *Zilahi Sebess Andor* polgármester, igazgatótanács elnök és *Egerházy Lajos* református lelkész-jegyző, az igazgatótanács 1906. március 2-án tartott gyűlésének 5. sz. határozata értelmében átadták a magyar királyi Kincstárnak a néhai Szabó József által hagyományozott összeget, „avégből, hogy Tordán gazdasági iskolát létesítsenek, fenntartásának és fejlesszenek, beleegyezve abba, hogy a hagyaték állaga gyümölcsöző elhelyezés céljából állami kezelésbe menjen át”, fenntartva az iskola haszonélvezeti jogát. Az átadást képező hagyaték összesen 119 175 korona 25 fillért tett ki.²⁶ Az alábbi tizenkét feltételt és célkitűzést szabták az átadáskor.²⁷

Az állami kincstár köteles Tordán felállítani és szakszerűen fenntartani egy magyar gazdasági iskolát, melynek elnevezése „*Szabó József féle tordai kisebb magyar gazdasági iskola*”.

Leszögezték az iskola célját is a végrendeletnek megfelelően: „az erdélyi részekben a helyi viszonyoknak megfelelő, helyes gazdálkodás

ismereteit terjeszteni, kisgazdákat saját birtokukon való önálló gazdálkodásra minden irányban megtanítani, stb.”

A felügyeletet a földművelésügyi minisztérium, gyakorolja. Mint iskolai gondnokság felügyeletet gyakorol az alapítvány igazgatótanácsa, melynek tagja az iskola igazgatója.

Fizetési diákok is felvehetők, akiknek kérelmét az igazgatótanács bírálja el.

Tordaiak és Torda-Aranyos vármegyeiek előnyben részesülnek, amennyiben a feltételeknek eleget tesznek.

Az iskola szervezeti és működési szabályzatának módosítása csak a az igazgatótanács és az államkincstár kölcsönös hozzájárulásával történhetik.

Feltételként szabták meg, hogy amennyiben az állam megszüntetné az iskolát, vagy más célra használná a hagyatékot, akkor az átadáskori vagyon teljes állagát, illetve annak megfelelő teljes összeget visszakapja az igazgatótanács alapítvány, amely megőrzi telekkönyvi és tulajdonjogát.

A 8–10. pontokban a leltárral, a fizetésekkel és az alapítványi vagyon kezeléséből származó terhekkel kapcsolatos tételeket rögzítették.

A Kincstár kötelezi magát, hogy „*a már közösen megállapított szervezeti, rend és fegyelmi szabályzat értelmében még az 1906. év folyamán megnyitja és mindvégig fenntartja*” az iskolát. Amennyiben ezt nem tenné meg, akkor visszaáll a szerződés előtti állapot.

A hagyatéki vagyon átadása akkor történik meg, amikor a Kincstár magára nézve is kötelező érvényűnek tartja ezt a nyilatkozatot.

A kiadott szervezeti szabályzat az iskolát a földművelésügyi miniszter főfelügyelete alá helyezte, aki a felügyeletet közvetlenül a székelyföldi miniszteri kirendeltség, illetve az állami ménesbirtok intézősége útján gyakorolta. Az iskolába 12 ingyenes és ugyanannyi fizető növendéket tudtak fogadni a körülményekhez képest.²⁸ Az ingyenes növendékeket a kirendeltség javaslatára, az igazgatótanács meghallgatásával a miniszter vette föl, míg a fizetési helyekre való föl vétel az igazgató hatáskörébe tartozott. A kirendeltség, javaslatait a hozzá beadott kérvények alapján tette meg minden év szeptember elsejéig. A feltételek, jól meghatározottak voltak, a szükséges iratokhoz szigorúan ragaszkodtak. Születési bizonyítvány, a katonavégzettséget igazoló, előnyt biztosító okirat, a testi fejlettséget és a himlőoltást igazoló orvosi bizonyítvány, elemi iskolai vagy gazdasági ismétlőiskola bizonyítvány, szülői nyilatkozat a

fizetéskötelezettségről, hatósági erkölcsi bizonyítvány és ugyancsak a hatóságok által kibocsátott vagyonynyilatkozat volt szükséges a beiratkozáshoz. Az állami ingyenes helyek esetében a jelentkezőnek igazolnia kellett, hogy valóban kisbirtokos fia, aki megelőzőleg gazdaságban, főleg, hogy atyja gazdaságában foglalkozott. Ezen utóbbi a felvételnél előnyt jelentett, akárcsak a jelentkező tordai vagy Torda-Aranyos megyei születési bizonyítványa. A fizetett helyek megyék, városok, egyesületek vagy magánosok által szervezett alapítványi helyeket jelentettek.

A székelyföldi miniszteri kirendeltség 1906. november 21-i jelentéséből tudjuk, hogy a tordai Szabó József féle iskolában, november 5-én, Dr. Koós Mihály, és Torda-Aranyos megye vezérembereinek jelenlétében, szép ünnepély keretében megnyílt az oktatás. Az iskola első igazgatója *Blaskovich Géza* gazdasági intéző lett. A tejfeldolgozó helyiséget átalakították és egy falusi tejszövetkezet mintájára felszerelték, akárcsak a tanulók bentlakását, étkező helyiségét és tantermet. Élelmezésükre szerződést kötöttek. Egy tanuló 30 koronába került egy hónapban.²⁹ Az iskola első évi költségvetésére 13 980 koronát irányoztak elő. Ebből az ösztöndíjas gazdasági tanító tiszteletdíja 2200 K, az iskolaigazgató tiszteletdíja 600 K, a 12 ingyenes tanuló élelmezése 4320 K, a fizetési tanulók élelmezési kiegészítése 2520 K, míg a tanulók munkadíjváltása 1440 K volt. Fűtés, világítás 60, háziipari oktatási anyagok 1000, az igazgatótanács tiszteletdíja 300 koronát jelentettek. Tanszerekre, könyvekre és egyébekre 1000 koronát költöttek. A bevételek 7000 koronát tettek ki, így 6980 koronát az állami költségvetésből álltak.³⁰ Ez 2280 koronával kevesebb volt a Fischer által kiszámított összegnél. A következő évi költségvetés ettől csak minimális eltérést mutatott. 1907-ben megjelent az orvos 300 koronás tiszteletdíja is.³¹ Az iskola két éves működéséről közzétett értesítés szerint az iskola tanára *Gállos Aladár* volt. Neki és *Blaskovich*nek néhány órán át *Szemere Bálint* szőlészeti felügyelő és *Borzsovay Béla* törvénybíró segédkeztek. Diákok Torda és környékéről valamint Székelyföldről, de máshonnan is kerültek. Hetente hat elméleti órájuk volt és teljes ellátásban részesültek. Télen háziiparral foglalkoztak, sőt bognár mesterekhez is be voltak osztva. Az évváró vizsgára a kolozsvári Gazdasági Akadémiáról *Szentkirályi Ákos* volt kirendelve eredetileg.³²

Az iskola növendékei gazdasági szakismereteikről ezeken az év végi nyílt vizsgákon adtak számot. Gyakran a vizsgáztató tanárok mellett, a közönség soraiból is tettek fel a kérdéseket, amelyekre a diákoknak felelniük kellett.

1910-ben Czirmes Bálint, udvarhelyszéki szaktanár és gazdasági író számol be az Udvarhelyi Híradó hasábjain, az azévi, szeptember 25-én lefolyt évvizsgálóról. Amint írta az összejött érdeklődő gazdák, kik a vizsgán részt vettek, meggyőződhetek arról, hogy az oly sokak által kárhoztatott székelyföldi kirendeltség vezetősége, olyan tökéletes földműves-iskolát létesített, mely *„a gyakorlati élet követelményeinek s az örök emlékü alapító azon intenciójának, hogy a magyar gazdákat gazdasági téren fejleszteni kell, legnagyobb mértékben megfelel.”*

Czirmes szerint az iskola bevezette a tanulókat a gazdasági élettel szoros kapcsolatban álló törvények ismeretébe, különös gondot fordítva arra, hogy a tanulók a cseléd- és munkásszerzés módját, a szerződéskötés szabványait, a posta- és vasúti szállítás lebonyolítását saját maguk írják és eszközölik. Elsajátíttatta a legegyszerűbb és legpraktikusabb könyvelési módszert, melyből a gazdasági üzletvitel eredménye könnyen és tisztán megállapítható. A cikkíró, az erélyes és szigorú fellépés, a fegyelmezni tudás, a gazdasági rendtartás pontos keresztülvitele, s a munkáskéz és állati erő tökéletes kihasználása mellett az emberi erények elsajátíttatását, a hazafias és szociális érzés fejlesztését, a vallásos és erkölcsös nevelést tartotta fontosnak, mert úgy érezte, hogy ott következik be *„munkászavargás, úrgyűlölet, örökös elégedetlenség és elfajult szocializmus, ahol kegyetlenkedő és uzsoráskodó birtokosok, vagy durva lelkületű, botos ispánok basáskodnak a földnélküli munkásnép ezreivel.”* A gépi eszközöket is bevezető birtokos réteg szívesen fogadta az iskola tanulóit, mert azok jártasok lettek a gazdasági gépek kezelésében, szétbontásában és összeállításában is.

A Szabó József-féle tordai földművesiskola rávezette a tanulókat a kis erők egyesülésének szükségességére, a falusi társadalom tömörítésében rejlő szociális előnyök, a szövetkezeti élet áldásos hatásának felismerésére.³³

A székely kirendeltség azért is szorgalmazta ilyen irányú képzésüket, mert a székelyföldi állami felsegítő akció jövőbeni hasznos munkatársait és a falvak értelmes vezetőit látta azokban a tanulóknak, akikből az iskola

elvégzése után államsegély adományozásával, „*paraszt minta-gazdák*” lehettek, akik révén egy szorosabb kapcsolat teremthetett meg az állami beavatkozási szándék és a kisparaszti termelő réteg között. Az elérendő cél az volt, hogy a földműves iskolát végzett ifjú székely ne vesse le a „*harisnyát*”, amit apja tisztességgel hordoz, „*ne húzzon pantallót és lakk cipőt*”, ne menjen el pénzügyőrnek, vagy írnoknak, hanem menjen vissza falujába, és „*kisgazdának megmaradva legyen a többinek odahaza útmutatója, példaadója és az okosabb falusi gazdálkodás úttörője*.”³⁴

Az iskola tudomásunk szerint nem bocsátott ki iskolai értesítőket. További fejlesztéséről még annyit tudunk egyelőre, hogy Koós Mihály, az 1911. június hó 19-én felterjesztett költségvetési előirányzatában³⁵ a tordai Szabó József féle kisebb magyar gazdasági iskola részére a tordai szőlőtelep átvételét javasolta, kifejtve egy korábbi (3262/1911 szám alatti) javaslatához hasonlóan, az átvételéhez fűződő érdekeket, szempontokat és a gazdaság berendezéséhez szükséges tennivalókat és kiadásokat. 6000 korona összeget javasolt átmeneti kiadásként, a szőlőgazdaság átvételére, illetve az átvett szőlőtelepen a rendes szőlőgazdaság beállítására és felszerelésére. Figyelembe vette, hogy az átvétel utáni első években a szőlőnek csak egy része terem és a további területet még át kell oltani, hogy termő szőlővé váljon, így a rendes üzemi költségek az átalakítási és felújítási költségekkel összefolytak.

Szász István Erdély mezőgazdasági szakoktatásával foglalkozó, 1945-ben íródott tanulmányából annyit tudunk, hogy az iskola 1919 után is tevékenykedett, de attól kezdve, mint román tannyelvű iskola.³⁶ Így nem tartjuk érdektelennek, ha közreadjuk azon egyszerű embereknek a nevét, akikét megtaláltuk a Földművelésügyi Minisztérium levéltárában, a miniszteri kirendeltség iratcsomóiban – olyanokét, akiknek valamelyes szerepük lehetett az iskola elvégzése után ezeken a tájakon. A listából kitétszik, hogy az iskolába más megyékből származó kisgazdák is bekerültek. A székelyföldi sajtóban nem ritkán jelentek meg felhívások a gazdasági iskola látogatására. A pályázati feltételek a miniszteri kirendeltségek irodáiban – Székelyudvarhelyen pl. Dorner Bélánál – megtalálhatók voltak, sőt útiköltségre is kaptak némi összeget az iskolába fölvert fiúk, akiket a kirendeltség igyekezett ingyenes állami helyekre elhelyezni.³⁷

Az iskola növendékei településekként, a korabeli és a mai megyék jelzésével 1906/07–1914/15, 1918/19-ben

1906³⁸

Bárdosi Lajos (*Kisgörgény* – Gruişor – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
Bárdosi Mihály (*Kisgörgény*)
Dan Samu (*Gerend* – Grind – Hunyad m.)
Deák Balázs (*Aranyosgyéres* – Câmpia Turzii – *Torda-Aranyos m.* – Kolozs m.)
Gombos Balázs (*Torda* – Turda – *Torda-Aranyos m.* – Kolozs m.)
Ifj Kászoni József (*Nagylak* – Nădlac – *Csanád m.* – Arad m.)
Koréh Imre (*Nagylak*)
Nagy Ferenc (*Torda*)
Pálfi J. Ferenc (*Várfalva* – Moldoveneşti – *Torda-Aranyos m.* – Kolozs m.)
Szin Ferenc (*Torda*)
Tar István (*Csegez* – Pietroasa – *Torda-Aranyos m.* – Kolozs m.)
Váradi István (*Várfalva*)

1907³⁹

Biró Mihály (*Székelyabod* – Abud – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
Fülöp János (*Sáromberke* – Dumbrăvioara – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
Garo István (*Várfalva*)
Kóbori András (*Felvinc* – Unirea – *Torda-Aranyos m.* – Fehér m.)
Márton Ferenc (*Nyárádcsíkfalva* – Vărgata – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
Mózes György (*Sáromberke*)
Sárosi József (*Szentgerice* – Gălăţeni – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
Vajda András (*Sáromberke*)

1908⁴⁰

Bakó Elek (*Aranyosgyéres*)
Cegő Albert (*Székelykakasd* – Vălureni – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
Fábián Albert (*Lőrincfalva* – Leordeni – *Maros-Torda m.* – Maros m.)

Héja János (*Kézdisárfalva* – Tinoasa – *Háromszék m.* – Kovászna m.)
 Jakab István (*Rava* – Roua – *Udvarhely m.* – Maros m.)
 Kis Ferenc (*Bonyha* – Bahnea – *Kis-Küküllő m.* – Maros m.)
 Kis János (*Kerelőszentpál* – Sânmpaul – *Kis-Küküllő m.* – Maros m.)
 Kóbori Ferenc (*Felvinc*)
 Koródi Ferenc (*Radnót* – Iernut – *Kis-Küküllő m.* – Maros m.)
 Ifj. Magyarai András (*Jedd* – Livezeni – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
 Orbán György (*Szentdemeter* – Dumitrești – *Udvarhely m.* – Maros m.)
 Takács Tamás (*Felvinc*)

1909⁴¹

Bálint Elek (*Lőrincfalva*)
 Bencze János (*Mezőmésesi* – Herghelia – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
 Botha Zsigmond (*Szucság* – Suceagu – Kolozs m.)
 Demeter Mózes (*Siklód* – Șiclod – *Udvarhely m.* – Hargita m.)
 József Ignác (*Mátisfalva* – Mătișeni – *Udvarhely m.* – Hargita m.)
 Kakasi Ödön (*Lukafalva* – Gheorghe Doja – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
 Nagy Sándor (*Maroscsapó* – Cipău – *Kis-Küküllő m.* – Maros m.)
 Nyisztor Lázár (*Mezőmésesi*)
 Péter Endre (*Marosdécse* – Decea – *Torda-Aranyos m.* – Fehér m.)
 Sipos Albert (*Csiba* – Ciba – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
 Szakács Lajos (*Nagyernye* – Ernei – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
 Szász József (*Dicsőszentmárton* – Târnăveni – *Kis-Küküllő m.* – Maros m.)
 Tóth János (*Káposztásszentmiklós* – Nicoleşti – *Maros-Torda m.* – Maros m.)

1910⁴²

B. Szabó János (*Sugág* – Șugag – *Szeben m.* – Fehér m.)
 Bölöni Miklós (*Kövend* – Plăiești – *Torda-Aranyos m.* – Kolozs m.)
 Fodor János (*Szászfenes* – Florești – Kolozs m.)
 Hajdú József (*Nyáradremete* – Eremitu – *Maros-Torda m.* – Maros m.)
 Héjja György (*Kézdisárfalva*)
 Járosi Lajos (*Kisgörgény*)
 Karakas Mihály (*Nagysármás* – Sărmașu – *Kolozs m.* – Maros m.)
 Magyarosi Károly (*Fotosmartonos* – Fotoș – *Háromszék m.* – Kovászna m.)

Rozsnyai Sándor (*Szucság*)
Székely Sándor (*Ugra – Ungra – Nagy-Küküllő m. – Brassó m.*)
Takács Lajos (*Sófalva – Sárata – Beszterce-Naszód m.*)
Veress Mihály (*Alsódetrehem – Tritenii de Jos – Torda-Aranyos – Kolozs m.*)

1911⁴³

Andrási János (*Küküllőalmás – Alma – Kis-Küküllő m. – Szeben m.*)
Dégi M. Mihály (*Marosludas – Luduş – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Fekerdí Elek (*Sajószentandrás – Şieu Sfântu – Szolnok-Doboka m. – Beszterce-Naszód m.*)
Fekete József * (*Szentdemeter*)
Horváth Pál* (*Illembák – Ilimbav – Szeben m.*)
Márton Ignác (*Székelydobó – Dobeni – Udvarhely m. – Hargita m.*)
Nemes József* (*Mezősályi – Şăulia – Torda-Aranyos m. – Maros m.*)
Szakács György (*Csiba*)
Székely József (*Marosugra – Ogra – Kis-Küküllő m. – Maros m.*)
Székely K. István (*Marosugra*)
Szombath Dénes (*Mezőszabad – Voiniceni – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Tóth Ábel (*Káposztásszentmiklós*)
Vecsei György (*Magyaró – Aluniş – Maros-Torda m. – Maros m.*)

1912⁴⁴

Doczi Lajos (*Somosd – Corneşti – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Fejerdí Sándor (*Sajószentandrás*)
Gereb János (*Kerelőszentpál*)
Henter Ferenc (*Somosd*)
Kovács Mihály (*Nagysármás*)
László Antal legifj. (*Ákosfalva – Acăţari – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Magyarósi Antal (*Csejd – Cotuş – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Nagy Dénes (*Gyulakuta – Fântânele – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Sükösd András (*Márkod – Mărculeni – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Székely Károly (*Somosd*)
Szűcs Jakab (*Nagyölyves – Ulieşi – Maros-Torda m. – Maros m.*)
Ujvári György (*Érgirolt – Ghirolt – Szilágy m. – Szatmár m.*)

1913⁴⁵

Almási István (*Torockó* – Rimetea – *Torda-Aranyos m.* – Fehér m.)
Bernát István (*Kolozs* – Cojocna – *Kolozs m.*)
Bölöni Sándor (Gyéresszentkirály – Ghiriş Sâncrai – *Torda-Aranyos m.*
– *Kolozs m.*)
Demeter József (*Szind* – Sănduleşti – *Torda-Aranyos m.* – *Kolozs m.*)
Dengyel Lajos (*Kövend*)
Fehérvári Elek (*Sajószentandrás*)
Fodor Albert (*Szind*)
Fodor Pál (*Sinfalva* – Corneşti – *Torda-Aranyos m.* – *Kolozs m.*)
Kis János (*Székelybós* – Bozeni – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)
Kondert Tamás (*Alsóidecs* – Ideciu de Jos – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)
Muhai Ernő (*Kolozsvár*)
Nagy Sándor (*Tordatúr* – Tureni – *Torda-Aranyos m.* – *Kolozs m.*)
Péter Károly (*Marosdécse* – Decea – *Torda-Aranyos m.* – Fehér m.)
Szécsi András (*Betfalva* – Beteşti – *Udvarhely m.* – Hargita m.)
Tóth Vincze János (*Kolozsvár*)

1914⁴⁶

Cseh Mózes (*Nyomát* – Maiad – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)
Erdei Péter (*Kispetri* – Petrinzel – *Kolozs m.* – Szilágy m.)
Gaál Jenő (*Székelymoson* – Moşuni – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)
Király Károly (*Székelymoson*)
Komjátszeghi Pál (*Aranyosrákos* – Văleni – *Torda-Aranyos m.* – *Kolozs m.*)
Rakoviczán Pantilimon (*Gerendkeresztúr* – Grindeni – *Torda-Aranyos m.* – *Maros m.*)
Runcsó Dezső (*Alsódetrehem*)
Szilágyi Jenő (*Baca* – Baţa – *Szolnok-Doboka m.* – Beszterce-Naszód m.)

1918⁴⁷

Baráth József (*Backamadaras* – Păsăreni – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)
Bordos Domokos (*Marosszentanna* – Sântana de Mureş – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)
Derzsi Lajos (*Fintaháza* – Cinta – *Maros-Torda m.* – *Maros m.*)

Gergely Sándor (*Süketfalva* – Surda Dumitrești – Maros-Torda m. – Maros m.)

Girliga Lajos (*Marosvásárhely*)

Kis András (*Harasztos* – Călărași – Torda-Aranyos m. – Kolozs m.)

Kiss Elek (*Káposztásszentmihály*)

Lépsik Mihály (*Alsóidecs*)

Müller Károly (*Marosvásárhely*)

Náznán Dénes (*Marosszentanna*)

Pécsi Zoltán (*Backamadaras*)

Szekernyés Márton (*Kolozsvár*)

Vad István (*Gyergyóalfalu* – Joseni – Csík m. – Hargita m.)

Zajzon Károly (*Backamadaras*)

JEGYZETEK

1. M[agyar] O[rszágos] L[evéltár] F[öldművelésügyi] M[inisztérium] K [szekció] 184 - 1916 - 125 - 22055 („*ha ... kiszakítást életemben meg nem érem, ezen esetben az igazgató tanács eszközölje, hogy a fennforgó iskola érdekében tagom Torda városához közel szakítsák ki*”)
2. MOL FM K 184 - 1633 - 112 - 22055 (694/1904 sz. kirendeltségi irat)
3. *Köztelek*. XIV (1904) 61. 1281.
4. MOL FM K 184 - 1633 - 112 - 18682
5. Takács Imre: *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-magyar Monarchia korában 1867-1918*. Bp., 1989. 149.
6. *Haus- und Disciplinar-Ordnung für die landwirtschaftliche Lehrwirtschaft des Hermannstädter Comitatus in Hermannstadt* és *Adatok a Szebenmegye földm. tangazdaságából*. MOL FM K 184 - 1916 - 125 - 90750;
7. MOL FM K 184 - 1916 - 125 - 23226. A Földművelésügyi Minisztérium IV/3-as ügyosztályának aggodalmai a gulyagazdaság területének az iskolázás szempontjából túlzott mértékű nagyságára [kb. 765 hold] vonatkozott, hiszen mint írták, nem nagygazdaságok részére történe a képzés. A másik indok az volt, hogy Erdélyben itt folyt a magyar gulya tenyésztése és az egyébként egyre erősödő, a nyugati marhát előnyben részesítő tenyésztési irányzat ellenére „*az állam nem zárkozhat el attól hogy magyar gulya tartása által alkalmat szolgáltatson az ezen marhát tenyésztőknek arra, hogy jó tenyészanyagot szerezhessenek.*” A gulyának az iskola mellett történő fenntartását nem látták

- helyesnek, és az onnani elköltöztetését nem javasolták, egyébként is kivihetetlennek tartották. Mindezek mellett az iskola felállításával még vártak volna.
8. MOL FM K184 - 1633 - 112 - 22055
 9. MOL. FM K184 - 1916 - 125 - 90750 (Fischer felterjesztése)
 10. Boós = Bós (Boş) Hunyad megye
 11. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 90750 (Fischer felterjesztése)
 12. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 22055
 13. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 22055
 14. Ensenbergi fejősajtár; Tejbödön, 50 literes fedővel és mérő bottal; Tejszín edény, 20 literes fődéllel; Vajszíta; Fölöző kanál; Mérőkanál; Vajlapátka; Vajsimító kés; Vajforma, 1/8, 1/4, 1/2 kg-os mértékben;
 - Dupla gyökér kefe; Szakállas hordókefe; 1-ső sz. Ulax szűrő; Tejszínhűtő, egyszersmind tejhűtő; Honá faálvány; Próba fejőedény; Jégtartó szekrény; Űrmérték bádogból 1; 0,5 literes és 2 decis mértékben;
 - Faállványos vajgyúró gép; 2 hl-es, faállványos jégkád; Hőmérő fatokban; Gözfejlesztő üst, biztonsági készülékkel, csővezetékekkel komplett befalazva; Lépcsős előmelegítő; A mellékelt leltárban foglalt összes tejes edények újonnan való átjavítása és kicinezése; Vajköpülő gép kijavítása; Hideg vízhez ovális, 5 hl-es tölgyfakád; Falba vésett vasállványra szerelt, 100 literes tejtartály; Vajmérleg, 10 kg hordképességgel;
 - Komplett súlyok; Kétszeres rizsgyökér kefe.
 15. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 90750
 16. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 18682. (4271/1905 sz. kirendeltségi irat)
 17. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 18682 (Koós Mihály, 4271/1905 sz. fölterjesztése)
 18. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 18682
 19. A tanügyi szakosztály véleménye, MOL FM K184 - 1916 - 125 - 18682
 20. A szabályzat 5c pontja értelmében a felvételt igénylőtől tulajdonképpen kérték az *„elemi iskolai bizonyítvány[t] annak igazolására, hogy a belépni óhajtó jól tud írni, olvasni s a négy alapmivelettel számolni”*, mégis szerepeltek ezek az oktatandó elméleti tárgyak között.
 21. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 18682
 22. Pl. *„Ellátás körében az ágylepedők nem engedhetők el. Tisztaság e nélkül nem tartható fenn. Tejmunkáknál a kőtenyre is szükség van”*
 23. MOL FM K184 - 1916 - 125 - 63089
 24. Az egész évi ellátásért 150 korona volt a díj a nem állami vagy alapítványos helyekre.

25. Szabó József-féle tordai kisebb magyar gazdasági iskola szervezeti-, rend- és fegyelmi szabályzata. Maros-Vásárhelyt, [1906] 12-13.
26. Torda- Aranyos vármegyei Takarékpénztár részvénytársaságnál nyitott 5503 korona 38 fillér, illetve 9974 korona 68 fillér értékű letéti könyvekből, egy 52 021 korona és 21 fillér értékben, az Egyesült Kisegítő Takarékpénztár részvénytársaságnál nyitott betéti könyvből, huszonnyolc darab 200 koronaértékű (280 korona forgalmi értékű), összesen 5600 korona összértékű, az említett kisegítő takarékpénztári részvényből, valamint 77 hold 1158 négyszögöl nagyságú területből, egy 23 325 korona értékű telekből és két ház eladásából származó 22951 korona értékű összegből állt
27. Nyilatkozat 1906. március 20-ról, MOL FM K184 - 1916 - 125 - 22055
28. A 12-es létszámot eredetileg Fischer Ödön határozta meg a hagyaték kamatjövödelmeit véve figyelembe. Ugyancsak ő volt az, aki javasolta, hogy a növendékek szorgalmuk és teljesített munkájuk arányában 6 – 10 koronáig terjedő munkadíjban részesülhessenek, annál is inkább, mivel a külső munka végzését gátoló esős és zord napokon a 12 növendék „*a ménes gazdaságnak kellő vezetés és beosztás mellett egy tekintélyes munkaerőt fog képviselni*”
29. MOL FM K184 - 1633 - 112 - 22055 (5191/1906 sz. kirendeltségi irat)
30. MOL FM K184 - 1633 - 112 - 19287
31. MOL FM K184 - 1633 - 125 - 63089 (495/1908 sz. kirendeltségi irat)
32. Erdélyi Gazda 1908. 581.
33. Czirmes Bálint: *Megemlékezés egy fényes vizsgáról*. In: Udvarhelyi Híradó. XIII (1910. október 9.) 42.; A marosvásárhelyi *Székely Gazda* [I (1910) 17. sz.], a székelyföldi gazdakörök, agrár egyesületek és szövetkezetek lapja is beszámol az eseményről. Innen tudjuk, hogy ekkor adták át az iskola, *Wigand Ede* tervezte új épületeit is.
34. *Udvarhelyi Híradó*. XI (1908. július 26.) 30.
35. MOL FM K184 - 1910 - 110 - 55089
36. Szász István: *Erdély mezőgazdasági szakoktatása és szakirodalma*. In: Erdély Mezőgazdasága. Kolozsvár, 1945. 308.
37. *Udvarhelyi Híradó*. XI (1908. július 26.) 30.; Dorner Béla tevékenységére vonatkozólag lásd: Róth András Lajos, *Dorner Béla a székely gazdák nevelője* In: Székelyföld III (1999) 10. 55-74.
38. MOL FM K184 - 1633 -112 - 22055
39. MOL FM K184 - 2233 - 125 - 70439 [112-20296] Az alább felsorolt eredetileg beiratkozottak közül, Koós Mihály jelentése alapján 8 eltávozott „*nem törődván bele az ottani rendbe*”, helyükre a Maros-Torda vármegyei gazdakörök ajánlottak új tanulókat; ők szerepelnek a táblázatban.

Bajcsi Lajos (Torda), Árkosi Vilmos (Alsószentmihályfalva), Kis Balázs (Várfalva), Kis Márton (Alsószentmihályfalva), Fogarasi Viktor (Székelyföldvár), Barabás György (Maroskoppánd), Borbély Mózes (Mészkő), Fülöp Ferenc (Aranyosrákos), Kolozsvári József (Felvinc), Gadó Samu (Várfalva), Blényesi Pál (Harasztos), Sárosi András (Szentgerice)

40. MOL FM K184 - 2233 - 125 - 70439 [112-20296]

41. MOL K184 - 2233 - 125 - 70439 [112-98291] A beiratkozott székelyvéckei Tóth B. Ferenc nem jelentkezett, míg a siklódi Barabás Dénes gyenge testalkatúnak bizonyult és kimaradt.

42. MOL FM K184 - 2233 - 125 - 70439 [112-77587] Ebben az évben 29-en jelentkeztek az iskolába, ebből választották ki a felsoroltakat. A kövendi Dengyel János nem jelentkezett, míg a székelydobói Péter Lajos önként távozott. Bárdosi Lajost lopás miatt eltávolították az iskolából

43. MOL K184 - 2233 - 125 - 70439 [112 - 16728] A mezőkölpényi Sötét Károly gyenge fizikuma miatt alkalmatlannak bizonyult. A *-gal jelletteket pótlólag vették fel.

44. MOL FM K184 - 2233 - 125 - 70439 [112 - 89405] A harasztosi Sebesi Gyula és a kövendi Fodor Pál vagy nem jelentkeztek, vagy elhagyták az iskolát.

45. MOL FM K184 - 2233 - 125 - 70439 [112 - 11207]

46. MOL FM K184 - 2233 - 125 - 70439 [112 - 11207]

47.uo. Póttanulónak üresedés esetére a mezőpaniti Bartha Sándor, és a kolozsvári Almási János voltak kiszemelve.

SÓFALVI ANDRÁS

A sóvidék középkori településtörténete

Bevezetés

Sóvidéken általában a Korond-vize és a Kis-Küküllő felső folyása mentén található falvak alkotta, természet-földrajzilag egységet képező kistájat¹ szokták érteni, Sóváradtól Korondig. A Sóvidék egyben kultúr-történeti fogalom is. Ebben az értelemben, egy térben nagyobb, földrajzilag széttagolt területet ölel át. A Görgényi-hegység lábainál fekvő, tágabban értelmezett Sóvidékhez, a Korond-vize menti - Korond, Atyha, Alsó- és Felsősófalva – településeken és a Kis-Küküllő felső szakasza mentén fekvő – Parajd, Illyésmező, Szováta, Sóvárad – falvakon kívül, a fenti folyóvizekkel ellentétes irányban haladó Küsmöd-pataka felső folyásának két helysége, Siklód és Szolokma, esetleg még Küsmöd sorolható. A fenti falvakat Sóvidék gyűjtőnéven először 1659-ben említik.² A földrajzi széttagoltsággal szemben egy tényező mégis összekovácsolta ezeket a településeket: maga a só. A falvak lakosságának jelentős hányada ennek a természeti kincsnek köszönhetette-köszönheti megélhetését.

A Sóvidék ismert történelme folyamán mindig is peremterület volt, egészen a XX. század elejéig. A római korban a DNy-i peremén húzódott a limes. A kora Árpád-korban szintén határterület, a gyepű vidéke, egyes vélemények szerint területén keresztül húzódott a K-i betörésekkel szembeni határvár-láncolat. A középkortól egészen a múlt század második feléig Udvarhely-, illetve Marosszék osztozott rajta. Megosztottságát mindmáig megtartotta, településeinek egy része Hargita megye Ny-i, illetve Maros megye K-i részén fekszik.³

A sóvidéki falvakra is szokták alkalmazni a havasalji települések fogalmát.⁴ Ebben a kontextusban is mint perem, végvidék használatos. A havasalji falvak sorában viszont már az udvarhelyszéki Havasaljának az ÉNy-i peremét képezi. A hasonló természetföldrajzi viszonyok révén Havasalja településein egy sajátos életmód alakult ki. A rokon tényezőkn túl a Sóvidék arculata számos vonásában eltér az udvarhelyszéki

Havasalja képétől. A Görgényi-hegység utolsó nyúlványai alatt fekvő Sóvidék klímája már enyhébb, mint a zetelaki-oroszhegyi falvaké. A szűkebb értelemben vett Sóvidék földrajzilag az ÉNy, majd DNy felé folyó Kis-Küküllő mentén a legnyitottabb. És innen kapta történelme folyamán a legfőbb impulzusokat is. Fekvése és nyitottsága révén a reformáció szele az udvarhelyszéki falvak közül a Sóvidék településeit az elsők közt éri el. Ma a protestantizmus követői és a katolicizmus hívei kb. fele-fele arányban élnek területén. Tehát lényegében itt is átmenetet képez a marosszéki reformátusok és az udvarhelyszéki Havasalja katolikus falvai között.

A Kis-Küküllő felső vízgyűjtőjének területe nyelvjárásilag önálló csoportot képez, Marosszék és Udvarhelyszék nyelvjárásai közé beékelődve.⁵ A Kis-Küküllő felső folyásának falvai, valamint a bele szakadó Korond-vize illetve Küsmöd-pataka felső vízgyűjtőjének települései ugyanazt a nyelvjárást beszélik, a településtörténeti adottságot a közös foglalkozás, a sókereskedés az évszázadok folyamán tovább erősíthette.

A középkori Sóvidék kutatásának alapjai

Az írott források nem sokat beszélnek a Sóvidék középkori történetéről. A XV. század végéig alig több mint fél tucat írásos adat áll rendelkezésünkre. Az 1332-1337-es pápai tizedjegyzékek említik először Korondot, Sóváradot és Küsmödöt. A XV. század közepéről egy oklevél sorozatból ismerjük a Sóvidék peremén fekvő Pálfalva és a rejtélyes történetű Besenyőfalva pereskedését. 1492-ből való Sófalva legkorábbi írott adata. Mindezek alapján nehéz az akkori falvakról és lakóik mindennapjairól képet alkotni. Ennélfogva a Sóvidék középkori történetének kutatója a lehető legszélesebb bázisú forrásanyag összegyűjtésére kell törekedjen. Igen nagy a szerepe a népi hagyományok, mint pl. a történeti mondák összegyűjtésének és vizsgálatának. A település- és népiségtörténet igen fontos elemét képezik a helynevek és a nyelvjárások. A régészeti, művészettörténeti vizsgálatok mellett fokozott hangsúly van a különféle természettudományos elemzéseken. A középkori történelem megismerésében hasznos adatokkal szolgálhatnak a XVI-XVII. századi források is, árnyalt elemzésük révén értékes adalékokat nyerhetünk a korábbi idő-

szakokról. A forrásanyag fontos részét képezi az I. katonai felmérés (1769-1773).

Az interdiszciplinaritásra törekvő kutatás legfontosabb elemét a terep ismerete képezi. Az egykori természeti környezet adottságainak a felismerése, kihasználása mindig alapvető szempont volt az emberiség történetében. Mindezt igazából a terepen lehet felmérni, érzékelni. E nélkül igen nehéz a különféle eredmények szintézise. Az írott források adatait és a térképi ábrázolásokat a terepen kell ellenőrizni, összevetni a régészeti megfigyeléseivel. Az egykori úthálózat feltérképezése, a művelési rendszerek felismerése, a vízhálózat változásainak felderítése stb. mind olyan tényezők, amelyek igazából csak a helyszínen figyelhetők meg, az íróasztal mellett dolgozó kutatónak ezek elkerülik a figyelmét.

Kiemelkedő fontosságú az egykori természetes környezet rekonstruálása, a környezeti adottságok felmérése. És ha a középkori embernek a mindennapjairól akarunk valamit megtudni, akkor meg kell próbálnunk a környezetet az ő szemszögéből nézni, ennek figyelembe vételével sok mindent megérthetünk a múltból. Ahhoz, hogy a középkori embert megérthessük, fel kell fednünk környezetét.

A megközelítés történhet korszerű természettudományos módszerekkel. Sajnos ezek a kutatások székellyöldi viszonylatban még gyakorcípőben járnak vagy nem is léteznek, ami kevés ilyen jellegű kutatás történt, az legtöbbször szűk, szakmai berkeken belül maradt. Ennélfogva az egykori flóra és fauna állapotáról, a klimatikus tényezőkről, az évi csapadékmennyiségről, a talajviszonyokról – mindezek olyan tényezők, melyek vizsgálatát ma külön tudományágak végézik – csak sejtéseink lehetnek, amelyeket általában a jobban kutatott területek megfigyelései és eredményei alapján tudunk megfogalmazni.

A helynevek vagy a népi hagyományok képezhetik terepbejárások kiindulópontját. Eredetmagyarázó mondáival, helynévadásával már a múlt embere is megpróbált választ adni számos általa megfigyelt természeti vagy korábbi emberi beavatkozás nyomán született jelenségre. Ennek tudatában érdemes kiemelt figyelmet szentelni a hagyományoknak. A terepi vizsgálatok két – egymással szoros kapcsolatban álló – tényezőre koncentrálnak. Az első – amelynek alaptétele, hogy minden múltban megtörtént emberi beavatkozásnak nyomai megtalálhatók a földben vagy a föld felszínén, hacsak azóta a felszínalakító tényezők nem

változtatták felismerhetetlenné vagy nem pusztították el azt – pusztádatgyűjtés is lehet, legalapvetőbb célját illetően. A mai falvak területén és a határ különböző részein az egykori megtelepedést, emberi beavatkozást jelző régészeti lelőhelyek felderítése az elsődleges. Ennek legszemléletesebb mutatói általában a felszínre került, a föld alatt akár évezredek át megmaradt cserepek, kövek és a kevésbé időtálló csonatok, fémek stb. A terepbejárásoknak köszönhetően a Sóvidéken csak az őskori lelőhelyek száma ma már tízes nagyságrendű. A megmaradt leletek természetesen az egykori képnek csak egy szeletét ábrázolják, és nem ritkán torzítanak is. A múltban állt emberi létesítmények mai, töredékes képének kialakításában számos tényező közrejátszhatott, mint az erózió, emberi beavatkozás stb. A lelőhelyek utóéletével ma külön tudományág foglalkozik.

Az értelmezésben a helykiválasztás nagyon meghatározó lehet: a lelőhelyeknél vizsgálni kell a vízelőfordulást, a széljárást, a védettséget, a kilátást. Természetesen mindezek változhattak az évszázadok folyamán. A völgyben, folyóparton, domboldalon, hegycsúcson található lelőhely már pusztá megjelenésében is sokat mondhat egykori szerepéről. Mik voltak azok az elsődleges szempontok, amelyek alapján az ember egykoron kiválasztotta az illető helyet? Miért pusztult el az illető település? stb. Mindezeket a kérdéseket feltehetjük a mai falvak, települések vizsgálatakor is. Ez a terepbejárás másik fontos szerepe. Miért éppen az adott helyén áll egy bizonyos település és nem máshol? Ezt alapvetően meghatározzák a fenti kritériumok, a lelőhelyek többsége egykor szintén valamilyen településforma volt. A falvak teljes területén végzett kerámiagyűjtés leleteinek feldolgozása képes meghatározni a település keletkezésének idejét, illetve képet adhat a településszerkezet változásairól. A település funkciójának meghatározásán, térbeli kiterjedésén, szerkezetén, a települések egymáshoz való viszonyán túl, a terepi vizsgálatok fontos adalékokkal szolgálhatnak a társadalmi szerkezetről, valamint a megélhetés, a gazdálkodás módjáról is.⁶ A fenti módszerek és szempontok alapján ki lehet (kell) dolgozni egy kistáj kutatási stratégiáját.

Önmagában a Sóvidék középkori története nem írható meg. Elengedhetetlen a nagyobb területre való kitekintés. A sóvidéki települések kialakulásáról, a településszerkezeti változásokról, a gazdasági és társadalmi fejlődésről, a Sóvidék illetve lakóinak a középkor világában elfog-

lalt helyéről csak úgy alkothatunk képet, ha azt bizonyos kérdések, illetve témacsoportok függvényében vizsgáljuk. A székelység kelet-erdélyi megtelepedése, határvédelmi szerepe, a székelyföldi várak kérdése, a sóvidéki sóbányászat stb. mind egy-egy szeletét adják a székelység illetve a sóvidéki székelység középkori történelmének. A tanulmányban nem célom a fenti problémák széleskörű vizsgálata⁷, e helyütt csupán a székelység betelepedésével, a falvak kialakulásával, településszerkezeti változásokkal, valamint demográfiai kérdésekkel foglalkozom.

Sóvidék a székelység megtelepedése előtt

Sóvidék székelység előtti középkori történetét, írott források híján, nyelvészeti és régészeti kutatások körvonalazhatják. A nyelvészeti kutatások Udvarhelyszék nagy részét, DNY-i sávjának kivételével, a székelység betelepítése előtti időszakban csak szórványosan lakottnak mutatják. A Sóvidék ettől a sávtól É-ÉK-re helyezkedik el. Benkő Loránd kutatásai alapján a Sóvidék környékén a XI-XII. században számottevő lakosság nem mutatható ki, csupán a Küsmőd-völgyét szállta meg kisebb számban magyar ajkú népesség.⁸ Székelyföld területén, főleg a külső medencékben szép számban található szláv helynevek arra utalnak, hogy a székelység megtelepedése előtt jelentős szláv csoportok éltek itt.⁹ Udvarhely- és Marosszékből a szláv jellegű helynevek száma kisebb, viszont a településneveken kívül a különböző földrajzi neveket vagy határneveket alig vették tüzetesebb nyelvészeti vizsgálat alá. Így van ez a Sóvidékkel is, ahol jelen ismereteim szerint szláv vagy szláv jellegű helységnevet mindeddig nem mutattak ki. Viszont a jövő kutatásának nagy feladata, hogy a kisebb tájegységek teljes névanyagát elemzés alá vegye. A sóvidéki helyneves gyűjtések az utóbbi időben lendültek fel, többségük már közölve is van. Ezeket ki kellene egészíteni a XVI-XIX. századi források helyneveinek elemzésével.¹⁰ Kutatásaim során számos olyan földrajzi névvel találkoztam, amelyeket sem lexikonokban, sem értelmező szótárakban nem leltem föl. Itt csak néhány példát sorolnék fel: Árcsó/Ártsó, Bábírkó, Bucsín, Cika, Csármány, Finya, Harom, Hezset, Juhod, Katonnya/Katanyira, Kodáros, Léstyán. Ezeket a helyneveket a nyelvészetnek kell vizsgálni, etimológiájuk, eredetük hasznos adalék lehet a Sóvidék népiség- és településtörténetének megírásában. Mindmá-

ig a Sóvidéket K-ről övező Görgényi-hegység nevének az eredetére sem született megnyugtató válasz: magyarálták már a törökből, a magyarból és a németből egyaránt.¹¹ Érdekes módon a Görgény földrajzinév egyik párhuzamát Udvarhelyszék D-i részében találjuk meg. Ma Alsóboldogfalva határához tartozó területen, a Görgénypataka völgyében a hagyomány szerint egykor középkori falu állt, ennek nyomait a régészeti terepbejárások meg is találták.¹² A Görgény másik helynévi előfordulása a marosszéki Kis-Görgény falu a Töm-patak mellett.

Régészeti kutatások a Sóvidék középkori történetét illetően mindeddig csupán Rapsóné, Firtos és Tartód várában folytak. Ferenczi István és Ferenczi Géza történeti hipotézisek alapján ezeket a várakat, más székelőföldi középkori várakkal együtt a XI-XII. századi királyi határvédelmi rendszer részeként írták le.¹³ Ezzel szemben a kutatás másik vonulata kimutatta, hogy a várak építése nem tehető a XIII. századnál korábbi időszakra.¹⁴ A középkori források, a hagyományok és a régészeti leletanyag alapos elemzése arra utal, hogy el kell vetnünk azt a historikus véleményt, amely szerint a székelység nem épített várakat.¹⁵ A várak területén végzett ásatások során felszínre került régészeti leletanyag keltezésével kapcsolatban néhány tényezőre szeretném felhívni a figyelmet. Pár darab, a várakból származó, leköszölt kerámiatöredék valóban korai jellegű, egy részüket dunántúli vagy alföldi környezetben akár a XI-XII. századra lehetne keltezni. De egy ilyen leletcsoportot együttesen kell kezelni, nem pedig az egyes archaizáló darabokat kiragadni, és ezek alapján keltezni egy egész várat és minden hozzá fűződő eseményt. A biztosabb datálást nyújtó zárt régészeti lelet-együttesek számos esetben tartalmaznak korábbi formákat, viszont pontosabb keltező értékkel mindig a legújabb típusok bírnak. Mivelhogy Székelyföld területéről nincsen egyetlen biztosan, pénzzel keltezett Árpád-kori kerámialeletünk sem, a keltezéssel nem árt óvatosan bánni. Szem előtt kell tartani azt is, hogy a székely történelemben nagyon sok vonatkozásban egy „megkéssett magyar történelem játszódik újra”. Nagyon sok az archaikus vonás illetve a csúszás. A társadalmi fejlődésen túl, a gazdálkodás terén ez egyre világosabb, falusi környezetben így van ez a mai napig. A középkori anyagi kultúra vonatkozásában elég itt egyelőre csak néhány olyan tényezőre gondolni, mint a lakóházak szerkezetének és építőanyagának kérdése, a kerámiakészítés esetében pedig a korongolás vagy a mázazás

megjelenése és általánossá válása. Mindenik esetben jelentős megkésés tapasztalható, legalábbis az eddigi kutatások alapján. Az egyházépítéseterén szintén megkésétség és archaizmus látható.¹⁶ Hangsúlyoznám, hogy ez egy tendencia, ami nem jelenti azt, hogy ne lennének egyedi, az általánostól eltérő esetek.

A Sóvidék területén 1994-2000 között végzett, többnyire célzott illetve extenzív (helyenként intenzív) jellegű terepbejárásaim során nem találtam olyan régészeti leleteket, amelyek alapján a XI-XII. században a Sóvidék területén jelentős megtelepedéssel számolhatnánk. A fent említett várak kerámialelei között valóban van néhány olyan töredék, amely a XII-XIII. század fordulójára tehető. Ezen kívül a sóváradi iskola gyűjteményében láttam néhány kora Árpád-korra keltezhető leletet. Mint alább még szó lesz róla, Sóvidék középkori falvai a mai települések helyén feküdtek. A falvak belterületéről gyűjtött kerámialeleteket a több évszázados folyamatos földművelés és más élettevékenységek nagyon felaprózták, jellegtelenné tették. Így terepbejárásaim során többnyire csupán apró oldaltöredékeket gyűjthettem; ezeket többnyire csak anyaguk és készítési technikájuk alapján lehet nagyon tág időhatárok közé helyezni; a jól keltezhető peremek vagy díszített oldaltöredékek hiányoznak közülük. A középkori leletek zömét XIII-XV. századi kerámiatöredékek képviselik. Tehát a Sóvidékről egyelőre hiányzik egy olyan jól megfogható, jól körülhatárolt kora Árpád-kori lelethorizont, amilyent, pl. Keresztúrszéken területén sikerült kimutatni.¹⁷ A jövőben végzett intenzív terepbejárások és ásatások leleteinek mennyiségi és minőségi növekedése talán közelebb visz ahhoz, hogy elkülönítsük azt a leletanyag-csoportot, ami már a székelység megtelepedése előtti időszakra tehető. Annak ellenére, hogy az eddigi kutatásoknak nem sikerült jelentősebb sóvidéki kora Árpád-kori lakosságot kimutatni, nincs okunk azt feltételezni, hogy a negatív adatok már egyben bizonyítékként is szolgálnak arra, hogy a terület lakatlan volt ebben az időszakban.

A székelység betelepülése és kapcsolatai. A települések kialakulása

A székelység megtelepedésének kérdése kapcsán, azt hiszem nem szükséges ehelyütt a székelység ösfoglaló, tehát a magyar honfoglaláskor mai lakóhelyén tartózkodásának, vagy már a X. században történt meg-

telepedésének elméletét cáfolni, a komolyabb tudományos munkák régóta túlléptek ezen a szemléleten.¹⁸

A székelység a mindenkori történelmi helyzetnek megfelelően a határon védelmi szerepkört látott el, előbb a nyugati végeken, majd a keleti-délkeleti országrészen. Amint okleveles, nyelvészeti és régészeti források alapján tudjuk, a székelység már a XII. század második felében elkezdte megszállni mai hazáját; ez a folyamat több mint egy évszázadon keresztül tartott, legkésőbb a XIII. század közepére megtörténik a külső székek benépesítése is.¹⁹

Az összehasonlító nyelvészeti kutatások helynévi, földrajzi névi, nemzetség-, ág- és családniveken alapuló kutatásaiból tudjuk, hogy az udvarhelyi székelység korábbi települési területe a Biharban volt. Ennek egyik legékezebb helynévi példája a mai Mezőtelegd, ami egy egész széknek adott nevet az áttelepülés folyamán. Innen kapta nevét Telegdiszék, amit később egyre gyakrabban neveztek Udvarhelyszéknek. A középkori Bihar megyéből számos okleveles adatunk van az ott élő székelyekre.²⁰ Ezen kívül számos helynévi példáját megtaláljuk a Bihar-Udvarhelyszék irányú székely áttelepülésnek (pl. Gyepes, Kecset, Száldobos helynevek). Az udvarhelyszéki székelység névanyaga a Biharon kívül kapcsolatokat mutat Abaúj megye füzéri járásával, illetve Baranya-Valkó megyék helynévanyagával is. Homoród, Gagy vagy Fancsal, mint helynév vagy víznév szinte mindenik fent említett területen előfordul.²¹

Sóvidék székelységének településtörténeti kapcsolatai szervesen illeszkednek a fent vázoltakba. A bihari és Abaúj megyei középkori Küsmőd patakok (1369: „fluwium Kusmewd”²²; 1267/1272: „Kusmeud”²³) nevét vitte tovább a Sóvidék peremén megtelepedő Küsmőd település székely lakossága (1332-1335: „Kusmend”, „Busmend”)²⁴. Problémásabb a sóvidéki és a Valkó megyei Atyha helységnevek között közvetlen összefüggést, kapcsolatot feltételezni, mivel a helységnev mindkét esetben keletkezhetett pusztá személynévből is, azonfelül a sóvidéki Atyha első írott említése a XVI. századból való.

A Korondpataka és a Nyikó vízvázalasztó hegye a Kalonda²⁵ nevet viseli; a név előfordulására Udvarhelyszéken, Sikaszó és Ivó között is van példa, itt egy mezőt jelöl.²⁶ Bihari megfelelője 1220/1221-ben tűnik fel a Váradi Regestrumban („de villa Kolond”; „villani de Kolond”).

Ezenkívül ugyanítt mint személynév („Colondum”) is előfordul.²⁷ Abaúj megyében, mint helységnév szintén szerepel (1238/1346: „Kalonda”)²⁸, a Kornis család Kalanda ága innen való.

A Kalondából eredő Kebeled-vize²⁹ szintén településtörténeti kapcsolatokról tanúskodik. A Kebeled székelyföldi párhuzamai: Udvarhelyszéken, mint víznév tűnik fel; a Gagy-vizébe ömlő patakot hívják így (1868: „Kebeled-pataka”)³⁰; Marosszéken helynévi és víznévi előfordulása egyaránt megtalálható (1505: „Kebele Zenttywan”; 1567: „Kebele”)³¹. Vas-Zala megyében a Lendvával egyesült, Kerkába ömlő patak szintén ezt a nevet viseli (1236: „rivulum quod dicitur Kebela”)³².

A sóvidéki Sófálvának semmi köze nincsen a Beszterce megyei középkori eredetű Sófálvához, amint azt Balás Gábor feltételezi.³³ Csupán arról van szó, hogy mindkét vidéken bőséges mennyiségben található az a természeti kincs, a só, amely a helységnevek fő összetevőjévé vált. Kérdéses marad, hogy a sóvidéki Korond, a marosszéki Koronka és a szilágysági (Tóth)Korond helységek közt van-e közvetlen (települési-népiségi) kapcsolat, avagy ezekben az esetekben a természetföldrajzi tényezők (pl. a sötét /korom/ színű víz) hasonlósága egymástól függetlenül ösztönzött ugyanarra (vagy hasonló jellegű) a helynévadásra.

A Sóvidék székely megszállásáról nincsenek közvetlen írott forrásaink. Csak az 1330-as évek első felében értesülünk a környék első településeinek a létéről (a pápai tizedjegyzékek – mint fentebb szó volt róla – Korondot, Sóváradot és Küsmődöt említik). Ebből viszont, közvetett módon már egy kialakult települési struktúráról értesülünk.

Udvarhelyszék és vele együtt a Sóvidék székely megszállása valamikor a XII-XIII. század fordulója körül játszódott le. Udvarhelyszék DNy-i részén, a késő középkori Keresztúrszéken végzett régészeti kutatások (terepbejárások, ásások) a régészeti leletek mennyiségi növekedésével tudták kimutatni a székelység XII-XIII. század fordulója körül megtörtént betelepődését.³⁴ A Sóvidék területén végzett terepbejárásaim és régészeti kutatásaim szintén ezt a megfigyelést támasztják alá. A fent említett települések XIII. századi meglétét bizonyítja, hogy a múlt századi leírások, illetve az újabb kutatások mindhárom településen román kori templom meglétét mutatták ki; a pápai tizedjegyzékek közvetett módon az első írott említései ezeknek. A Sófálva templomában végzett régészeti kutatás egy késő román kori szentély maradványait hozta

napvilágra³⁵, ami szintén ékes bizonyítéka annak, hogy a Sóvidék másik fontos központja korán kialakult. A falu belterületéről XIII-XIV. századra keltezhető kerámialeletek kerültek elő az intenzív terepbejárások során. Sóvidéken, a középkori várakat (Rapsóné, Firtos és Tartód vára) és néhány határbeli kápolna környékét³⁶ leszámítva, középkori kerámialeletek a határban nem gyűjthetők, tehát a települések a mai falvak helyén jöttek létre. A rejtélyes Besenyőfalva elköltöztetésének, névváltozásának megnyugtató magyarázata még várat magára.

A székelység sóvidéki megtelepedésekor a vidék Ny-DNy-i peremén található római katonai táborokat még romjaiban találta, tehát itt is, mint Erdélyben sok helyütt a castrumok átvészelték a népvándorlás kort, néha beléjük költöztek vagy ide temetkeztek (pl. Sóváradon), ritka esetben hordták szét őket. Az itteni castrumok legnagyobb ellenfele az idő és az időjárási tényezők voltak. A romkontinuitás legszemléletesebben a helynévadásban nyilvánult meg. Sóvárad XIV. századi „Varad” névalakját nem a falutól DNy-ra fekvő őskori Csombod-váráról kapta, hanem a falu helyén állt római castrumról, amelynek köveit az évszázadok folyamán elhordta és építkezési célból újra felhasználta a falu lakossága. A Várad név helyi nyelvi tartozékai a falu közepén átfolyó Várpataka, illetve a templomtól K-re eső Várfok nevű területész.

A sóvidéki települések kialakulását (kezdetét) illetően a nyelvészeti, történeti, régészeti és művészettörténeti források és kutatások között nincs teljes megegyezés, illetve egyetértés. Eddigi ismereteinket az alábbi táblázat szemlélteti:

Településnév	Írott források (első említés)	Régészeti, művészet-történeti adatok	Nyelvészeti adatok (helynévtípus)
Alsósófalva	1769: <i>Alszeg</i> ³⁷ 1799: Alsósófalva ³⁷	XVI-XVII. századi kerámia-leletek	ld. Felsősófalvánál
Atyha	1536: aty(h)ai személyek ³⁹ 1567: <i>Attijha</i> ⁴⁰	1437-es feliratú harang ⁴¹ ; XVI-XVII. századi leletek	helynév átvitel ⁴² útján vagy pusztá személynévből (?) képzett ⁴³

Besenyőfalva (Váralja?) (névváltozás v. elköltözés) ⁴⁴	1455: <i>Bezenijofalwa</i> ⁴⁵	bizonytalanul lokalizált ⁴⁶	a Besenyő népnév (?) v. személynév és a -falva utótag összetétele
Felsősfalva	1492: <i>Soofalva</i> ⁴⁷ 1771: Felszeg ⁴⁸ 1799: Felsősfalva ⁴⁹	XIII. századi (román kori) templom ⁵⁰ ; XIII-XIV. századi régészeti leletek	a Ső fn. és a -falva utótag összetétele ⁵¹
Korond	1333: <i>Kurnud</i> ⁵²	román kori templom ⁵³	a korom fn. -d képzős származéka ⁵⁴
Parajd	1564: <i>Paraijd</i> ⁵⁵	XVII-XVIII. századi régészeti leletek	a paraj fn.-d képzős származéka ⁵⁶ vagy személynév ⁵⁷ (?)
Sóvárad	1332: <i>Varad</i> ⁵⁸ 1567: So waradgija ⁵⁹	(XI-XII. századi kerámia); (XIII)-XV-XVI. századi (késő gótikus) templom ⁶⁰	a vár fn.-d képzős származéka ⁶¹
Szováta	1578: <i>praedium Zovatha</i> ⁶² 1581: Szowata falva ⁶³	nincsenek adataink	a székelj Szovát ágnévből ⁶⁴

1. táblázat

Sóvidéken hiányoznak a korainak tartott (XI-XII. századi) helységnevek, mint a törzsnévből képzett vagy az -i képzős településnevek. Úgy-szintén nem találunk védőszentnévből képzett helységnevet.

A nyelvészettudomány névtípusokon alapuló kronológiai felosztásával szemben a történetírás józanabb vonulata elutasítja a helységek kezdetének, kialakulásának csak névtipológiai alapon való keltezését, számos korainak vélt helynévtípusra kései (késő középkori – újkori) példákat hozva fel.⁶⁵ Ezzel a felfogással én is egyetértek, és úgy gondolom, hogy az egyes települések keletkezési idejét csak az írott, nyelvészeti, régészeti, művészettörténeti stb. adatok együttes elemzése állapíthatja meg. A sóvidéki falvak esete is jól szemlélteti a csak nyelvészeti eszközökkel való keltezés tarthatatlanságát.

A -falva típusba tartozó Sófalva keletkezését illetően a nyelvészeti, régészeti és művészettörténeti adatok nagyjából összhangban vannak. Írott forrásokban a falu neve csak a XV. század végén tűnik fel. Az elpusztult Besenyőfalváról meggyőző lokalizálásáig nem sok mondható. A névtipológiával nehezen egyeztethető a XI-XII. századi (korai) keletkezés; valójában még a XV. századi (írott adat szerint ekkor létező település) leleteket sem találták meg. A pusztá személynévből képzett Atyha korai keletkezését (XI-XIII. század) az eddigi kutatások nem támasztották alá. Ha a további kutatások sem módosítják keletkezését, akkor ez is egy példája annak, hogy pusztá személynévből a késő középkorban (XV. század) is keletkezettek helységnevek. A XVI. század végén használatos Atyhafalva⁶⁶ névalak egy igen jó példája a névdívat eléggé szabálytalan változásainak, a korainak tartott névtípus a kora újkorban is élő gyakorlat. Ugyanez a helyzet a -d képzős Parajddal, a korai keletkezésűnek (XII-XIII. század) tartott forma alapján még a XVI. században is neveznek el települést (amint ezt más okleveles adatok is bizonyítják). A -d képzős Korond és (Só)Várad helységnevek esetében a történeti (írott) és művészettörténeti források alátámasztották a korai (XIII. századi) nyelvészeti keletkezést. Szováta esete szintén azt példázza, hogy a pusztá személynév alapján képzett helységnévadás még a XVI. században is élő gyakorlat volt.

Hangsúlyoznom kell azonban azt, hogy a fentebb ismertetett észrevételek és megfigyelések jelen ismereteinket tükrözik, és a jövő kutatásai bármikor módosíthatják ezeket. Tehát még bebizonyosodhat, hogy pl. Atyha már a XIII. században létrejött.

Sóvidék középkori településképe

A Sóvidék területén – a korábbi, XI-XII. századi szórványosan lakottság után – az udvarhelyszéki megtelepedéssel összhangban, a XIII. század folyamán létrejönnek az első székely falvak. Sóvidék területén nagyjából egyenletesen oszlott el három korai, a XIII-XIV. században létrejött település, az adott földrajzi területet optimálisan lakták be, a települések helykiválasztása is a lehető legkedvezőbb szempontok szerint történt. Határaik kezdeti kiterjedéséről nem sokat tudunk, csupán sejtjük a késő középkori források tükrében, hogy a mai falvak belső

határait használták, illetve vonták be a gazdálkodásba, ezeken fognak majd kialakulni a Sóvidék újabb települései a késő középkorban. Mindennapi életükről szintén alig tudunk valamit. Már a XIII. században felépítik első, román kori templomaikat. A sóvidéki várak építésében közrejátszott szerepükről csak sejtéseink vannak, a tatár, majd a török veszély ellen építhették ezeket a tágabb környék lakóival együtt a XIII-XIV(XV). században. A székelység egészéhez hasonlóan részt vettek a királyi hatalom vezette hadjáratokban, illetve védték az ország K-i határait. Feltehető, hogy megtelepedésük kezdetétől bányásszák a só, főleg saját, belső használatra.⁶⁷ Fő megélhetési forrásukat az állattenyésztés (szarvasmarhatartás, lótenyésztés stb.) képezte, de kisebb területeken földművelést is folytattak.

A középkori székelység gazdálkodásában az állattartás fő szerepének megfelelően a korai települési képre a szórt, laza településszerkezet volt a jellemző, amelyben a külsőségek és belsőségek még nem váltak szét. A késő középkorban, a XV-XVI. században kialakult falvak (Parajd, Atyha, Alsósófalva, Szováta) kezdeti településképe is valószínűleg ez volt a jellemző. A késő középkori társadalmi, gazdasági és demográfiai változások során elkezdődik a falvak halmazosodásának folyamata. A földművelés előtérbe kerülésével egyre növekszik az irtásföldek száma, melyeket a fejlődés során dűlőkbe rendeznek, és megszületik a nyomáskényszer. Szétválik a belsőség és külsőség, elkülönül a falu belterülete és a határ.⁶⁸ A sóvidéki falvak esetében az I. katonai felmérés, a mai alaprajz, a régészeti leletek és a helynevek alapján jól végigkövethető ez a folyamat.

A késő középkori településhálózat a következőkben mérhető: Korond, (Felső)Sófalva és Sóvárad továbbra is Sóvidék legjelentősebb települései maradnak. Alsósófalva és Parajd (Felső)Sófalva határában jött létre, az előbbi egészen a XVIII-XIX. század fordulójáig az anyatepülés szerves része. Parajd a XVI. század második felére már önálló település; korai családnevei (adóösszeírások, lustrák) részben alátámasztják azt a történetiényt, hogy határát Sófalva határából szakították ki, tehát lakóinak egy része is innen származik. A korai nevek arra utalnak, hogy a késő középkorban kialakult település lakóinak nagy hányada Sófalváról jött ide (Márton, Miklós, Illyés), viszont vannak olyan családnevek is, amelyek idegennek tűnnek ebben a környezetben (Bigioro, Krupos,

Voniczj).⁶⁹ Lehetséges, hogy az idegen nevek viselői valamilyen módon a sóbányászat és sókereskedés révén kerültek a vidékre, vagy pedig fejedelmi telepítés küldte őket ide. A XV. század közepén feltűnő Atyha létrejötte a legkevésbé tisztázott. A környéken idegennek tűnő családnevei (Pósa, Filep stb.)⁷⁰ arra utalnak, hogy a környező településekkel rokon népességén kívül más csoportok is részt vettek a település létrehozásában. Nem kizárt, hogy a település már korábban létrejött független utakon. Szovátát a XVI. század utolsó negyedében alapítják⁷¹ a Sóvárad területéhez tartozó sólelőhelytől Ny-ra.

A fenti települések előbb-utóbb megépítik saját templomaikat is, majd egyházilag is külön válnak. Atyha – 1437-es harangja alapján – a XV. század közepén már szinte biztosan önálló plébánia. Parajd kápolnáját 1644-ban⁷² említik először, a sófalvi anyaegyháztól a század második felében válik el. Szováta már keletkezése után hamarosan templomot épített. A XVII. századból (1630)⁷³ adatunk van katolikus templomára. Az 1762-ben fatemplommal rendelkező Alsósófalva⁷⁴ csak a század végén válik el egyházilag (Felső)Sófalvától. Tehát a késő középkorra kialakult települések folyamatosan jutnak el a közigazgatási és egyházi önállósodáshoz. Az anyaegyházak, Korond, Sófalva és Sóvárad korai templomaikat a késő középkorban átépítik, illetve felújítják a késő gótika stílusjegyeiben.

Késő középkori változások a Sóvidéken

A reformáció⁷⁵ Sóvidéken hamar érezteti hatását. A nyugat felé, a Kis-Küküllő völgye mentén legnyitottabb kistáj a marossszéki falvak és a Sóvidéken megfordult térítők hatására a XVI. század második felére valószínűleg szinte teljes egészében áttér a református vallásra. Az áttérést a terület földrajzi fekvésén kívül az is befolyásolhatta, hogy az ismert sókamaraipánok kivétel nélkül protestáns személyek voltak.⁷⁶ Feltárássra vár a fejedelmi tulajdonba került sóvidéki sóaknák és az erdélyi sóbányavárosok kapcsolata. Ennek egyik forrása lehet a – hagyományban fennmaradt – Rapsóné várából Tordára vezető út mondai emléke. Mint tudjuk Erdélyben a sóbányavárosok nagyon hamar csatlakoznak a reformációhoz. Az unitáriusoknak, eddigi ismereteink szerint, csak Atyhában és Korondon sikerült megvetni lábukat, bár egyes felte-

vések szerint a Sóvidék más településeinek egy része szintén áttért az unitárius vallásra.⁷⁷ Az ellenreformáció hulláma Atyha lakóinak nagy többségét visszatéríti a katolikus hitre (1622). Szováta közelében, Mikházán a XVII. század második felében létrehozott ferences kolostor Szováta híveire is nagy hatással volt. Atyhán és Szováta kívül a katolikus hitre visszatérők száma jelentős Parajdon és Korondon is. Mindezekből jól látható, hogy a Sóvidék falvaiban igen aktív térítési tevékenység folyt a XVI-XVII. században. Vallási tekintetben Sóvidék jelentős mértékben különbözik a tőle keletebbre fekvő, de hasonló természetföldrajzi adottságokkal rendelkező és gazdasági-társadalmi viszonyaiban rokon vonásokat mutató udvarhelyszéki Havasalja falvaitól, ahol a reformációnak nem sikerül visszafordíthatatlanul megvetnie lábát. Egyelőre homályos előttünk a sóvidéki települések határában épített középkori – kora újkori kápolnák (összesen 7 ilyen kápolnáról tudunk) funkciója, egy részüknek a pontos építési idejét sem ismerjük. Úgy gondolom, hogy építésük okait és funkciójuk kutatását a reformáció és ellenreformáció előidézte változások, illetve a katolicizmus kora újkori átalakulásainak fényében kell végeznünk.⁷⁸

Az írásbeliség látóköréből addig kimaradt Sóvidéken az 1562-es felkelés radikális változásokat idéz elő. Szabad sóhasználati jogától megfosztják a közszekelységet, a sófalvi és szováti sóaknák fejedelmi tulajdonba kerülnek. Sófalván állítják fel a sókamaraispáni hivatalt. A sóaknák műveléséhez jobbágyságot rendelnek a környező falvakból. Szováta mezejére, a sólelőhelyek őrzésére Báthori Kristóf 16 jobbágycsaládot telepített 1578 körül, megalapítva a Sóvidék első jobbágytelepülését. A XVI. század második felétől a Sóvidéken is megjelennek az erdélyi politikában és közéletben jelentős szerepet betöltő neves személyek, mint itteni adománybirtokosok vagy tisztségviselők (Várad Kis Pál deák, Kornis Mihály, Gyulai Pál, Joannes literatus, Székely Mózes, Peresith Máté). A forrásokban gyakran szereplő deákok (pl. Sófalván: Bálint deák, a lustrák és összeírások további Deák nevű személyei, Deák utca)⁷⁹ a székelység írástudó tevékenységének megnövekedését mutatják.

A középkor folyamán Sóvidéken nem tudott kialakulni egy helyi, nagyobb földbirtok-vagyonnal rendelkező társadalmi réteg. Ennek oka a sajátos székely szokásjogban, valamint a kedvezőtlen természetföldrajzi viszonyokban keresendő: a jobbágyszolgáltatásokra alapozott föld-

művelés nem juthatott érvényre. A sókitermelés és sókereskedés sem volt képes ezt az állapotot jelentősen módosítani. A XVI. század második felétől a fejedelmek számos külső és helyi birtokosnak adnak nemes- illetve lófőösítő oklevelet, birtokkal és (Sófálván) kúriával együtt.⁸⁰ Szovátáról 1597-ből nemesi kúriáról tudunk.⁸¹ Az eljobbágyosítás nagy mértékét mutatja az 1576-os összeírás, amelyben az 50 denáros (az 1 jobbágy után fizetett összeg) adót fizető főembereket írták össze. Eszerint a fejedelem Atyhában 19, Korondon 18, Sófálván 17, Parajdon 10 jobbágy után fizetett adót.⁸² Ez meglehetősen nagy szám, ha azt nézzük, hogy az udvarhelyszéki falvak családátlaga az 1614-es lustra alapján 37 körül mozog. Tehát a sóvidéki falvak lakosságának közel fele jobbágygá válik a XVI. század utolsó negyedére. A helyi székelyek egy részét sófejtésre kötelezi a fejedelmi akarat. Úgy gondolom, hogy a fejedelmi jobbágyok mögött nem földműves jobbágyokat kell látnunk, hanem főleg sóbányászatra kötelezett személyeket, nagy számarányuk is ezzel a tényezővel magyarázható.

A késő középkori adójegyzékek és katonai összeírások egy meglehetősen mobil társadalmi képet tárnak elénk. A katonai lustrák közül a Bethlen Gábor rendelkezése alapján született 1614-es összeírás a legteljesebb; ez jól tükrözi azt a fejedelmi törekvést, amellyel a tömeges eljobbágyosodás folyamatát próbálta megállítani. A társadalmi rétegződésen kívül a lustra a késő középkori székely népesség számának meghatározására is alkalmas. Sóvidék falvainak társadalmi rétegződését és a családok számát, illetve az udvarhelyszéki átlagokkal való összehasonlítást az alábbi táblázat szemlélteti.⁸³

Település	N.	P.	Ped.	L.	J.	Inq.	A.	S.	Cs. sz.	L. sz.
Atyha	–	10	1	4	2	3	2	–	22	110
Korond	–	15	–	3	2	7	4	–	31	155
Parajd	–	6	–	4	3	3	3	–	19	95
Sófálva	–	22	–	1	20	7	5	–	55	275
Sóvárád	–	5	8	16	22	7	–	1	59	295
Szováta	–	2	–	3	24	21	–	–	37	185
Összesen	–	60	9	31	73	35	14	1	223	1115
Sóvid. átl.	0	10	1,5	5,16	12,16	5,83	2,3	0,16	37,16	185,53

%	0	26,91	4,04	13,90	32,79	15,69		6,28	0,45	100
Udv.átl.	0,4	8,02	5,16	6,63	13,63	1,12			38,36	191,80
%	1,04	20,91	13,46	17,29	35,53	8,84			100	

2. táblázat

Rövidítések:

N. = Nobiles, Primores (nemeselek, főemberek)

P. = Primipili (lófők)

Ped. = Pedites pixidarii (puskás gyalogosok, darabantok)

L. = Libertini (szabad székelyek)

J. = Jobagiones Confiscati (fejedelmi jobbágyok), Antiqui v. Aviciti (ősjobbágyok), Subiugati (fejekötött jobbágyok), Extanei (külső jobbágyok), Donati (adományozott jobbágyok)

Inq. = Inquilini (zsellérek)

A. = Advenae (jövevények)

S. = Servitores (szolgák)

Cs.sz. = családok száma

L.sz. = becsült lakosság (5-ös szorzóval)

Udv.átl. = udvarhelyszéki átlagadatok (az 1 településre eső átlag)

Sóvid.átl. = sóvidéki átlagadatok (az 1 településre eső átlag)

% = adott társadalmi rend és a település átlagos családszámának százalékos aránya

A belső társadalmi megoszlás az egyes sóvidéki falvak közt jelentős eltéréseket mutat. Főember Sóvidéken 1614-ben nincsen. Míg a maros-széki Sóváradon és Szovátán 5 illetve 2 lófőt találunk, addig az Udvarhelyszékhez tartozó falvakban a lakosság több mint egyharmada a lófői rendbe tartozik. Ezzel szemben Sóváradon van a legtöbb szabad székely, ők teszik ki a lakosság több mint egynegyedét. Az Udvarhelyszékhez tartozó falvakban Parajd és Atyha kivételével ezek száma nagyon kicsi. A jobbágyok száma Sófálván és Sóváradon a lakosság több mint egyharmadát, Szovátán pedig a lakosság közel kétharmadát alkotják. Sóváradon és Szovátán a jobbágyok nagy többsége fejekötött jobbágy, egyedül Sófálván nagy a fejedelmi jobbágyok száma (10). Atyhában, Korondon és Parajdon kevés a jobbágy. A sóvidéki darabantok többsége Sóváradról való.

A sóvidéki átlagadatokat összehasonlítva az udvarhelyszéki átlagokkal a következő megállapításokat tehetjük: a lófők falvankénti száma (10) nem sokkal több az udvarhelyszéki falvak átlagánál (8,02). Hasonló a helyzet a szabad székelység esetében, a sóvidéki falvakban egy településre valamivel több mint 5 lófő család esik, ez a szám Udvarhelyszék egészében 6,5 fölött mozog. A jobbágyok aránya is körülbelül megfelel az udvarhelyszéki átlagnak, ezek a lakosság kb. 33%-át teszik ki a szék falvaiban. Az 1576-os adatokhoz képest ez a jobbágyosodási folyamat megfékezését, mondhatni visszafordítását jelenti. Sóvidéken meglepően nagy a zsellérek száma, a népesség több mint 15%-át ők alkotják. Az udvarhelyszéki falvakban átlagosan 5,16 fő puszkás gyalogos van, ezzel szemben ez a szám a Sóvidéken nagyon kicsi: 1,5 fő jut egy településre.

Összegezve az összehasonlításokat az mondható el, hogy a Sóvidék társadalmi és népesedési mutatói szervesen illeszkednek az udvarhelyszéki fejlődésbe, kisebb eltérések csupán a darabantok és a zsellérek arányában mutatkoznak. A teljes székelýföldi összeírás elemzése viszont jól mutatja azokat a jelentős különbségeket, amelyek az egyes székek társadalmi rétegződésében a középkor folyamán (főleg ennek végén) lejátszódtak. A sóvidéki (és udvarhelyszéki) jobbágyok aránya (kb. 33%) jóval a székelýföldi átlag (18%) felett van. A szabad jogállásúak sóvidéki aránya (44%, ez Udvarhelyszékben 51%) szintén alatta marad a székelýföldi átlagnak (55%).

Sóvidék 6 késő középkori településén az 1614-es lustra szerint 223 család élt, ami, ha 1 családon belül 5 főt számolunk, 1100 fölötti lakosságszámra utal. A falvak átlagos lélekszáma megfelel az udvarhelyszéki átlagnak. Ugyanakkor a sóvidéki falvak átlagos családszáma (37) messze elmarad a székelýföldi átlagtól (71), a legnagyobb települések, mint Sóvárad (55 családfő) vagy Sófalva (51 családfő) székelýföldi viszonylatban a közepes települések sorába tartoznak. Tehát a sóvidéki falvak átlagos lélekszáma még a késő középkorban sem éri el a 200 főt, a székelýföldi 355-es lélekszámmal szemben.

A lustra adatait érdemes összevetni a másfélszáz évvel később készült I. katonai térkép falualaprajzaival.⁸⁴ Szembetűnő az, hogy az 1614-ben 31 családfőt számláló Korond most már a Sóvidék legnagyobb kiterjedésű települése. A térképen jól látszik Parajd területének növekedése is. Atyha és Sóvárad növekedési aránya átlagosnak mondható. A két Sófalva

területének növekedése is jelentősnek látszik. Annak ellenére, hogy 1799-ben Alsósósfalváról 189, míg Felsősósfalváról 188 család fizet egyházi tizedet⁸⁵, a katonai térkép Felsősósfalvát nagyobb alaprajzzal tünteti fel.

A késő középkori képet összevetve a maival, a kis lélekszámú (100-200 fős) falvak után ma sokezeres, dinamikusan fejlődő településeket találunk a Sóvidéken. Udvarhelyszék fejlődési szintjéhez képest az átlagon felüli népesedési és gazdasági mutatókat a vidék az elmúlt két évszázad folyamán érte el. A fejlődés hátterében gazdasági tényezők állnak. A vidék falvai a hagyományos gazdálkodási ágazatok mellett (állattartás, földművelés) az újkortól egyre inkább új megélhetési forrásokat részesítettek előnyben (erdőgazdálkodás-fafeldolgozás, fazekasság, sóbányászat, turizmus stb.).

Sóvidéken és lényegében egész Székelyföldön a székelység megtelepedésével kezdődik a mai településkép kialakulása. A folyamat vázlatosan három lépcsőre osztható. A korai falvak (Korond, Sófalva, Sóvárad) XIII. századi kialakulása után a XV-XVI. században jönnek létre a többi települések (Atyha, Alsósósfalva, Parajd, Szováta); Illyésmező a XVIII. század második felében keletkezett. Az újkori tanyák kialakulásával nyeri el a Sóvidék mai települési képét. Ebben a folyamatban, a székelység kezdetben arányosan osztotta el településeit a Sóvidék területén. A későbbiekben határukból szakítják ki az újonnan kialakult falvakat. A késő középkori – kora újkori demográfiai és gazdasági átalakulások során elkezdik a havasi területek meghódítását is, ahol kezdetben az irtásföldeken szállásokat alakítanak ki (Fenyőkút⁸⁶ és Békástanya⁸⁷ említésére már a XVII. század elejéről van adatunk). Ezekből alakultak ki az elmúlt másfélszáz év folyamán a hegyi tanyák. Tehát a több mint félévezredes folyamatban a Sóvidék népessége folyamatosan szállja meg területet, a völgyektől a magashegyi fennsíkokig, alkalmazkodva az adott életterekhez, kihasználva azok gazdasági lehetőségeit.

JEGYZETEK

1. A Sóvidék természetföldrajzi adottságainak bemutatására ld. Horváth István: *A székely sóbányászat rövid története*. Parajd, 1998. 6-12.; Ferenczi István: *Vázlatok Sóvidék régmúltjának ismeretéhez* (I). In: Hazanézó 10 (1999). 1. sz. 4-7.; Elekes Tibor: *A települések és a közigazgatás változásai a Sóvidéken* (I). In: Hazanézó 12 (2001). 1. sz. 4-6.
2. Tófalvi Zoltán: *A sóvidéki népoktatás története 1848-ig*. Századok 126 (1992). 427.
3. A Sóvidék települései közül Sóvárad, Szováta és Illyésmező tartozik Maros megyéhez. A két (Alsó- és Felső-) Sófalva, Atyha, Korond, Parajd, Siklód és Szolokma közigazgatásilag Hargita megye részét képezi. A középkorban – kora újkorban a Maros megyei falvak, az akkor még nem létező Illyésmező kivételével, Marosszékhez tartoztak, a többi falu pedig Udvarhelyszék területén feküdt.
4. Összefoglalóan ld. Bárh János: *A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje*. In: Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Szerk.: Bárh János. Kecskemét, 1998. 14-18.
5. Ld. Benkő Loránd: *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*. In: Századok 123 (1989). 354. (a továbbiakban Benkő L. 1989).
6. A terepbejárási módszerek irodalmából csak néhányat említenék: Jankovich Dénes: *A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban*. In: Régészeti Továbbképző Füzetek 4. Bp., 1993; Ilon Gábor: *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Szombathely, 1996. 18-20.; Uő.: *A leletfelderítés hagyományos módja*. In: A régésztechnikus kézikönyve I. Panniculus. Ser. B. No. 3. Szombathely, 1998. 23-29. A régészet módszereinek sokrétű és összetett bemutatását adja Colin Renfrew nemrégiben magyarra lefordított könyve. Ld. Renfrew, C. – Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Bp., 1999.
7. Sóvidék középkori történetének széleskörű elemzését a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára a 2000. évben régészet szakra benyújtott kötetnyi terjedelmű szakdolgozatomban kíséreltem meg. Több mint öt éves kutatásaimnak a fenti módszerek képezték az alapját. Ebben Sóvidék középkori történetének összes lehetséges kérdéseit és ezek vonatkozásait igyekeztem tárgyalni; a tanulmány a településtörténeti rész rövid összefoglalója.
8. Benkő L. 1989. 344-350.

9. Kniezsa István: *Magyarország népei a XI-ik században*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi Jusztián. Bp., 1938. II. 365-472.
10. A sóvidéki helyneves gyűjtések középkori, koraiújkori és újkori írott adatokból, térképi forrásokból, népi hagyományokból és a szóbeli emlékezés forrásaiból tevődnek össze. Az írott források többségét a székely oklevéltárak közlik: *Székely Oklevéltár*. I –VIII (1872-1934). Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Kardoss Lajos, Barabás Samu. Bp.-Kolozsvár. (a továbbiakban SzOkI.); *Székely Oklevéltár*, új sorozat: I-V (1983-1999). Szerk.: Demény Lajos, Pataki József, Tüdös S. Kinga. Buk.-Bp.-Kv. (a továbbiakban SzOkI. ú.s.).

A múlt század második felében készült Pesty Frigyes helynévgyűjtemény a történeti feldolgozások egyik legfőbb pillérét képezheti. Pesty Frigyes helynévtára. Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára. Udvarhelyszék. Fol. 378., Marosszék. Fol. 479.

Szabó T. Attila helynévtörténeti, kéziratok gyűjteménye a XVI. századi forrásokon kívül – amelyeket az elmúlt két évtizedben tettek közzé a Székely Oklevéltár új sorozatában –, nagyrészt közöletlen forrásanyagot tartalmaz. Szabó T. Attila kéziratok gyűjteménye. Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára. Fond. 358. (megyénként dobozolva, majd falvakra lebontva; a továbbiakban Szabó T. Attila gyűjt.).

Az elmúlt évtizedekben számos helynévi jellegű közlés vagy feldolgozás látott napvilágot: Balázs László: *Helynevek Küsmődpataka és a Siklói patak völgyében*. In: A Székelykeresztúri Múzeum Évkönyve. Csíkszereda. 1974. 291-297.; Uő.: *Érőd helynevei*. (kézirat).; Janitsek Jenő – Szöcs Lajos: *Atyha külterületének helynevei*. In: Hazanézó 8 (1997). 1. sz. 29-33.; Uők.: *Korond belterületének helynevei*. In: Hazanézó 8 (1997). 2. sz. 32-34.; Uők.: *Korond külterületének helynevei*. Hazanézó 9 (1998). 2. sz. 30-33. A szerzők, bár nem jelölik meg forrásait, recens gyűjtések és levéltári források alapján dolgoztak. Ez utóbbiak közül a legfontosabb a Pesty Frigyes helynévgyűjtemény, egyes falvak (pl. Atyha) esetében nagyon gazdag forrásanyaggal. A Sóvidék további helységeinek helyneves kiadványai megjelenés alatt vannak Janitsek – Szöcs szerzőpáros feldolgozásában a Magyar Névtani Dolgozatokban. Más helynévi jellegű feldolgozások: Márton Béla: *Szováta belső helynevei 1900-1980 között*. In: Hazanézó 3 (1992). 2. sz. 18-19.; Piroska József: *Küsmőd helynevei*. In: Hazanézó 6 (1995). 1. sz. 22-23.; Ráduly János: „*Határkijelölés*” Kibéd és Siklód között 1652-ben. In: Hazanézó 6 (1995). 2. sz. 16-17.;

- Józsa András: *Szováta határának kijelölése 1587-ben*. In: Hazanéző 8 (1997). 2. sz. 13-15.
11. Ld. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I-II. Bp., 1988. I. 528. (a továbbiakban Kiss 1988).
12. Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. In: *Varia Archaeologica Hungarica* V. Bp., 1992. 51. (a továbbiakban Benkő E. 1992).
13. Összefoglalóan ld. Ferenczi István: *Sóvidéki várainkról*. Hazanéző Könyvek 5. Korond. 1995.
14. Benkő Elek: *Kelet-Erdély „korai” kővárai*. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. *Castrum Bene I* (1989). Szerk.: Horváth László. Gyöngyös. 1990. 68-85.; Uő.: *Szent László kori kővárak Erdélyben?* In: *Műemlékvédelem* 35 (1991). 227-236.
15. Ennek kísérletét ld. Sófalvi András: *Nem épített várat a székely?* In: Hazanéző 8 (1997). 2. sz. 4-7.; uez. *Honismeret* 26 (1998). 3. sz. 43-53.
16. vö. Benkő E. 1992. 36-37.; Uő.: *A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai*. In: *Aetas* 1993. 3. sz. 5-20.; Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár. 1997. 44-56.; Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. B., 1981. (a továbbiakban Dávid 1981.); Entz Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár. 1996. 136-141.
17. Ld. Benkő E. 1992. 25-27. old. 25-35. képtáblák. Székelyföld területéről többnyire szórvány jellegű kora Árpád-kori leleteket ismerünk, bár egyre gyarapodik az ásatásból származó emlékek mennyisége. A beható, alapos kutatás újabb Csíkszék területéről szép számban mutatott ki kora Árpád-kori kerámialeleteket. Ld. Botár István: *Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében*. In: *Acta* 1999. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy. I. 247-272.
18. A székely eredetkérdés kutatásának összefoglaló áttekintésére ld. Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*. Múzeumi Füzetek 4. Székelyudvarhely. 1991.; Uő.: *A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében*. In: *Aetas*. 1993. 3. sz. 21-39.
19. A székelység mai lakóhelyére való telepedésének igen nagy irodalma van. Csak a legfontosabbakra utalok: Benkő E. 1992. 27-30.; Uő.: *A székelyek betelepülése Erdélybe*. In: *Történelmünk a Duna-medencében*. Kolozsvár-Temesvár. 1998. 50-65.; Benkő Loránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. In: *Új Erdélyi Múzeum* I (1990). 109-122. (a továbbiakban Benkő L. 1990); Bóna István: *Erdély a középkori magyar államban. Magyar-szláv korszak*

- (895-1172). In: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp., 1989. 101-157.; Uő.: *A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. In: Korunk. 3. folyam 2 (1991). 1529-1535.; Ferenczi Géza: *A székelyek mai lakóhelyükre telepedéséről*. In: Hazanézó 6 (1995). 1. sz. 18-19.; Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In: Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 1941. 35-86.
20. vö. Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. (a továbbiakban Jakó 1940).
21. A nyelvészeti kutatások részletes eredményeire ld. Benkő Loránd tanulmányait. Benkő L. 1989.; Benkő L. 1990.; Uő.: *A bihari székelység történetéhez*. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kv. 1996. 65-77.; Uő.: *A székely nemzetségnevek történetéhez*. In: Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 53-67.
22. Jakó 1940. 325.
23. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Bp., 1963-1999. I. 39, 78. (a továbbiakban ÁMTF).
24. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I. Bev. Fejérpataky László. Bp., 1887. 115., 133. (a továbbiakban MonVat.).
25. Első írott adata 1693-ból való. Ld. Szabó T. Attila gyűjt. Énlaka csomójában.
26. Ld. az 1940-1944 között É-Erdélyről készült 1: 50.000 léptékű katonai térkép 5375. szelvényét. Budapesti Hadtörténeti Intézet, Térképtár. Jelz.: B XVa. 39.
27. Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett varadi tűztesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt*. In: Regestrum Varadinense. Bp., 1903. 105., 119. és 368. sz.
28. Kiss 1988. I. 675., ill. *Árpád-kori új okmánytár*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I-XII. Pest-Bp., 1860-1874. VII., 57.
29. Első írott nyoma az 1769-1773 között készült első katonai felmérésen látható. Budapesti Hadtörténeti Intézet, Térképtár. Jelz.: B Ixa. 1123. Lépték: 1: 28.800. 160. térképlap. (a továbbiakban I. katonai felmérés)
30. Ld. Benkő Loránd: *Néhány víznevünk és az Árpád-kori székelyek*. In: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998. 134.
31. SzOkl. VIII. 211., ill. II. 217.
32. *Zala vármegye története. Oklevéltár*. I-II. Szerk.: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp., 1886-1890. I., 10. Kiss Lajos szerint a név szláv eredetű. Ld. Kiss 1988. I. 702.
33. Balás Gábor: *A székelyek nyomában*. Bp., 1984. 44.

34. Benkő E. 1992. 30.
35. Sófalvi András – Szász Tibor András: *Sófalva középkori temploma*. In: Hazanézó 11 (2000). 2. sz. 5-10.
36. vö. Sófalvi András: *Sóvidék elpusztult kápolnái*. In: Hazanézó 12 (2001). 1. sz. 16-18.
37. Fülöp G. Dénes: *Az alsósófalvi református egyházközség története*. (kézirat). 1959. (a továbbiakban Fülöp G.)
38. Fülöp G. 41.
39. Ferenczi Géza: *Lapok a Sóvidék (kora) középkori történelméből*. In: Hazanézó 2 (1991). 2. sz. 28.
40. SzOkI. II. 220.
41. Orbán Balázs: *Székegyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*. I-VI. Pest – Bp., 1868-1873. I. 140. (a továbbiakban Orbán B.)
42. Benkő L. 1990. 119.
43. Kiss 1988. I. 124.
44. Ferenczi Sándor: *Firtosváralja ősbibb neve: Besenyőfalva*. In: Erdélyi Múzeum 43 (1938). 222-233.
45. SzOkI. I. 169.
46. vö. Ferenczi István: *A hajdani Besenyőfalva vajon azonos-e a mai Firtosváraljával, nem esett-e Korond területére?* In: Hazanézó 3 (1992). 1. sz. 4-8.
47. SzOkI. I. 273-274. Az oklevél keletkezésének körülményeire és következményeire, illetve magyar fordítására ld. Szabó Károly: *Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban*. In: Századok 23 (1889). 701-709.
48. Fülöp G. 39.
49. Fülöp G. 41.
50. Ld. 35. jegyz.
51. Kiss 1988. I. 89.
52. MonVat. I. 115.
53. Ld. Orbán B. I. 129.; Dávid 1981. 183-185.
54. Kiss 1988. I. 781.
55. Magyar Országos Levéltár. Királyi Könyvek VII. 300. Ld. Józsa András: *Az erdélyi királyi könyvek sóvidéki oklevelei*. In: Hazanézó 9 (1998). 1. sz. 18. (a továbbiakban Józsa 1998).
56. Kiss 1988. I. 318.
57. vö. ÁMTF. III. 539.
58. MonVat. I. 97.
59. SzOkI. II. 217.

60. Ld. Sófalvi András: *Sóvárad középkori temploma*. In: Hazanézó 12 (2001). 2. sz. 11-14.
61. Kiss 1988. II. 493.
62. Fekete Árpád – Józsa András – Szőke András – Zepeczánér Jenő: *Szováta 1578-1989*. Székelyudvarhely. 1998. 28. (a továbbiakban Szováta 1998).
63. Szováta 1998. 30, 33.
64. Kiss 1988. II. 954.; Lekli Béla: *Szovát és Szováta névmagyarázata*. In: Hazanézó 10 (1999). 1. sz. 12-13.
65. Ld. Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfü László: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I-II*. Acta Historica. Tom. 44. és 48. (1973-1974). Szeged.; Kristó Gyula: *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. In: Acta Historica. Tom. 55. (1976). Szeged.
66. SzOkl. ú.s. III. 582. sz. jegyzk. 143. old.; 679. sz. jegyzk. 251. old.
67. A sóvidéki sóbányászat 1562-ig terjedő áttekintő összefoglalására ld. Sófalvi András: *A sóvidéki (székelyföldi) sóbányászat kritikai története a kezdetektől 1562-ig*. In: Areopolis. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Szerk.: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos. Székelyudvarhely. 2001. 139-167.
68. A magyar történeti és néprajzi kutatás behatóan foglalkozott a középkori falvak kialakulásával és szerkezeti változásaival, ezek természetföldrajzi, gazdasági és társadalmi tényezőivel. Ld. Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. 1963. Bp., 209-238.; Szabó István: *A középkori magyar falu*. 1969. 121-167.; Maksay Ferenc: *A magyar falu településrendje*. Bp., 1971.; Müller Róbert: *Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. Zalaegerszeg, 1971.; Bárh János: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa, 1996. 124-199.
69. SzOkl. ú.s. IV. 106, 172, 334.
70. SzOkl. ú.s. IV. 105, 159, 171.
71. Szováta 1998. 25-42.
72. Liber Ecclesiae Orthodoxae in sede Udvarhely Existensis, 1644. Udvarhelyi Egyházmegyei Levéltár. Székelyudvarhely. 2. sz. jegyzőkönyv. 149-150. idézi Dávid 1981. 128.
73. vö. Szováta 1988. 53.
74. Fülöp G. 40.
75. A Sóvidék reformációjára ld. Nagy Géza: *A Sóvidék reformációja*. In: Református Szemle 50 (1957). 359-366.; Piroška József: *A reformáció, avagy egyfegyveres összetűzés faktorai*. In: Hazanézó 5 (1994). 1. sz. 12-13.; Balázs János – Balázs Krisztina: *Vallási türelem Erdélyben a fejedelemség korában*.

- In: Hazanézó 7 (1996). 1. sz. 20-22.; Józsa András: *Reformáció a Sóvidéken*.
In: Hazanézó 11 (2000). 1. sz. 9-11. (a továbbiakban Józsa 2000).
76. vö. Józsa 2000. 10.
77. vö. Józsa 2000. 9-10.
78. Ld. 36. jegyz.
79. SzOkl. ú.s. I-V. Ld. a mutatókban a személyneveket, illetve Sófálva összeírásait.
80. Ld. Józsa 1998. 18.
81. Szováta 1988. 43.
82. SzOkl. IV. 40-41., ill. SzOkl. ú.s. IV. 39.
83. SzOkl. ú.s. IV. Sóvidék falvai: Atyha: 336.; Korond: 332-333.; Parajd: 334.; Sófálva: 333-334.; Sóvárad: 260-261.; Szováta: 265. A lustra sóvidéki adatainak feldolgozására ld. még Józsa András: *A Sóvidék népességi viszonyai 1614-ben*. In: Hazanézó 10 (1999). 1. sz. 10-11. A teljes udvarhelyszéki lustra. SzOkl. ú.s. IV. 287-373. A lustra demográfiai, társadalomtörténeti feldolgozására ld. *Székely felkelés 1595-1596*. Szerk.: Benkő Samu - Demény Lajos - Vekov Károly. B., 1979. 159-190.
84. I. katonai felmérés. 145-146., ill. 160. térképlap.
85. Fülöp G. 41.
86. SzOkl. ú.s. III. 603. sz. jegyzk. 169. old.
87. Szabó T. Attila gyűjt. Alsósófálva csomójában.

VERESS EMŐD

Az 1950-es néptanácsi képviselőválasztás mechanizmusa *

Bibó István szavaival: „egy igazgatás jósága mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban résztvevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontból azonos nyelven beszélnek-e, vagyis: ugyanazt értik-e a különféle kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe. Ez legtökéletesebben a közösség öngazgatásában valósul meg, már ahol ez lehetséges. Az ellenkező végtel... ahol az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől.”¹

Az öngazgatás-centralizáció skálán a kommunista államigazgatás, nemcsak Romániában, hanem a többi szovjet típusú társadalomban is, a második végletehez közelített: hatalmi célokat követett, eszköznek számított az eszme, és annak kézzelfoghatóbb lecsapódása, a külső nagyhatalmi (szovjet) érdek és egy belső réteg (kommunista pártelit) céljai szolgálatában.

Jelen tanulmány célja megvizsgálni az 1950-es romániai néptanácsi képviselőválasztás jogszabályi alapjait, és a választási közjogi mechanizmusát.

Alkotmányos alapok. Az 1936-os szovjet és az 1948-as román alkotmány

Ha az alkotmány szó szűkebb értelmét vizsgáljuk, a kommunista országoknak nem volt alkotmánya. Mert szűkebb értelemben az alkotmány csak azt a polgári fejlődés eredményeként megjelent jogi normát jelenti, amely *biztosítja az alapvető szabadságjogokat*, megszabja és

* A tanulmány egy hosszabb, még el nem készült munkának a részlete: **A helyi államigazgatás Romániában 1948-1989**. Köszönettel tartozom dr. Balogh Andrásnak, Fecsó Zoltánnak és Portik Imrének a jelen tanulmány elkészítéséhez nyújtott értékes segítségért. A munkához szükséges szakmai feltételeket a Helyi Önkormányzati Kutatóintézet teremtette meg.

korlátozza a hatalomgyakorlás kereteit és szervezetét. Az alkotmány bármely más értelmezése kiterjesztő jellegű. A kommunista, totalitárius államban alkotmányról beszélni csak ebben a kiterjesztő értelmezésben lehet. Ezek az alkotmányok csak kijelentik, deklarálják a szabadságjogokat, nem tartalmaznak valós garanciákat ezeknek a betartására, és ezeknek a jogoknak a megszegése mindennapos gyakorlattá válik. A hatalomgyakorlásra vonatkozó részek kijelölik a központi vagy helyi állami szerveket, de a valós hatalmi helyzet az, hogy a Párt gyakorolja az államhatalmat, és nincsen semmilyen valós jogi korlátozás, a pártutasítások korlátlanul érvényesülnek, közvetlenül is, vagy jogi formát öltve. Ez utóbbi csupán formalitás: az állami akarat a pártakarattal azonos, a jogszabályok is párthatározatokon alapulnak, a párthatározatok öltenek jogszabályi formát. Jellemző az is, hogy az államhatalmi és a pártapparátust ugyanazon személyek alkotják.

Közjogi szempontból a szélsőbaloldali diktatúra alkotmányos szintű megalapozását Romániában az 1948-as alkotmány elfogadása jelentette.²

Az 1948-as román alkotmány mintája, kiindulópontja az 1936-os szovjet alaptörvény, az úgynevezett „sztálini alkotmány” volt³. Ugyanezt másolta, próbálta alakítani a többi szovjet érdekszférába került középkelet-európai állam is. Például Magyarországon 1949-ben készület el az alkotmány, nagyon rövid idő alatt, jelentős részében az 1936-os szovjet alkotmány egyszerű fordításaként. Ezt a tényt azzal indokolták, hogy „a Sztálini Alkotmányból merítettük azokat a marxista-leninista tudományos elveket, amelyek érvényesítése nélkül szocialista alkotmányról nem lehet beszélni.”⁴

Az 1936-os szovjet alkotmány helyi államhatalmi szervként a dolgozók küldötteinek szovjetjeit határozta meg.⁵ A dolgozók küldötteinek szovjetjeit a meghatározott közigazgatási egység⁶ dolgozói választották meg, kétéves mandátumra. Hatáskörüket a 97. cikkely szabályozza: „vezetik a nekik alárendelt igazgatási szervek tevékenységét, biztosítják az állami rend védelmét, a törvények betartását és a polgárok jogainak védelmét, vezetik a helyi gazdasági és kulturális építést, megállapítják a helyi költségvetést”.

A szovjetek döntéshozó-deliberatív szervként működtek. Végrehajtó és rendelkező szervként az alkotmány végrehajtó bizottságok létrehozásáról döntött. A végrehajtó bizottság az elnökből, annak helyetteseiből,

a titkárból és végrehajtó bizottsági tagokból állt. A községi szovjetekben nincsenek végrehajtó bizottsági tagok, és csak egy elnökhelyettes van. Ez a közigazgatási egység kis méretével, a lakosság alacsony számával magyarázható. A végrehajtó bizottság beszámolni tartozott mind az öt megválasztó szovjetnek, mind a felsőbb szovjet végrehajtó szervének.

Romániában az 1948-as év kiemelkedő fontosságú a szélsőbaloldali diktatúra belső megszilárdulása szempontjából. Ekkor zajlott le „a köztársaság törvényesítése, a hozzátartozó intézmények felépítése – az Alkotmányozó Gyűlésé, a Nagy Nemzetgyűlésé és a Nagy Nemzetgyűlés Prezídiumáé, a Szociáldemokrata Párt szétbontása, a szolgálatkész szárny elnyelése és a Kommunista Párt alakváltása Román Munkáspárttá, amely több mint negyedszázadig fog fennmaradni; Pătrășcanunak és azoknak lemondatása meg letartóztatása, akik együtt dolgoztak vele; az összes minisztérium átvétele; a diktatúra államszervezetének, közöttük a Biztonsági Igazgatóságnak⁷ a megszervezése; a politikai pártok maradványainak megszüntetése; az ipari és kereskedelmi társaságok államosítása; a tervgazdaság központi mechanizmusának – a Tervezés Állami Bizottságának előkészítése – és az áttérés a tervgazdaságra; a Duna – Fekete-tenger csatorna kényszermunkatáborának megnyitása; a bánáti szerbek deportálása a Bărăganba; a cenzúra intézményesítés és az összes tömegkommunikációs eszköz átvétele; és, túl ezeken az egyedi intézkedéseken, a szovjet modell másolását célzó erőfeszítések növelése, egy sereg szovjet tanácsadó közvetlen felügyelete alatt”.⁸ Ekkor fogadták el az alkotmányt is.

Az 1948-ban elfogadott román alkotmány⁹ az 1936-os szovjet alkotmányt követte a helyi közigazgatás alkotmányos megalapozásában (75-85. szakaszok).

A Román Népköztársaság közigazgatási beosztása: községek, járások, megyék és tartományok. Ugyanakkor az alaptörvény, meglehetősen furcsa módon, az egyszerű törvény hatáskörébe utalja a közigazgatási beosztás megváltoztatásának lehetőségét. Vagyis az alkotmány vonatkozó rendelkezését egyszerű törvénnyel is meg lehetett változtatni. Ezzel a lehetőséggel éltek is 1950-ben, amikor Románia közigazgatási beosztását átszervezték. Szokványos esetekben legalább az általánosság szintjén az alkotmány állapítja meg a jogi személyiséggel bíró területi-közigazgatási egységek elnevezését, típusait. Valószínű, hogy már az alkotmány

előkészítésekor gondoltak arra, hogy átalakítsák Románia területi-közigazgatási beosztását, és hogy ehhez ne kelljen alkotmányt módosítani, a kérdést kivették az alkotmányos tárgykörök közül.

Az 1948-as alkotmány az államhatalom helyi szerveként a néptanácsokat határozza meg, ezek képviseleti jellegű szervek, egyetemes, közvetlen, egyenlő és titkos szavazással kerülnek megválasztásra. A néptanácsok mandátuma négy év volt. A néptanácsok vezették a helyi gazdasági, szociális és kulturális tevékenységeket, a törvényeknek és a felsőbb közigazgatási szervek utasításainak megfelelően (centralizmus!). A néptanácsok készítették el és hajtották végre a helyi gazdasági tervet és költségvetést, az országos tervet és költségvetést figyelembe véve. A valóságban a néptanácsok mozgástere ezen a téren jelképes: az állami szerveken keresztül közvetített központi pártakarat volt a meghatározó. Az alkotmány szerint a néptanácsok, feladataik gyakorlása közben a népi tömegek kezdeményezésére és széles részvételére alapoztak (deklaráció normatív tartalom nélkül).

A néptanácsok igazgató és végrehajtó szervei a végrehajtó bizottságok voltak. Ezeket a néptanács tagjainak a sorából választották, és – elméletileg – a néptanácsnak tartoztak felelősséggel (a tények szerint a pártnak).

A 84. szakasz megerősítette a centralizmus eszméjét: a néptanácsok és a néptanácsok végrehajtó bizottságai a felsőbb néptanácsoknak és végrehajtó bizottságoknak, valamint az Állam központi szerveinek is alá voltak rendelve.

Léteztek szakbizottságok is, mint a néptanács tevékenységi áganként szervezett részlegei. Ezek tevékenységük egészét tekintve a néptanácsnak és a néptanács végrehajtó bizottságának is alá voltak rendelve, a szakmai irányítás szempontjából pedig a felsőbb néptanácsok hasonló részlegeinek és a központi szakigazgatási szerveknek.

A helyi állami szerveket, végső soron, két típusba sorolták: a néptanács államhatalmi szervnek számított, a néptanács végrehajtó bizottsága pedig közigazgatási szervnek. A néptanács (ál)reprezentativitása tekintetében lásd a továbbiakban a választási eljárás tárgyalását.

A sokat hangoztatott „demokratikus centralizmus”¹⁰ eszméjének lényege „a demokratizmus és a centralizmus dialektikus egysége”¹¹. Ennek a dialektikus egységnek a centralisztikus része megfelelt a valóságnak, a demokratikus része viszont egyszerű csúsztatás. Ezzel szemben a

kor szakirodalma a „burzsoá” államok közigazgatását vádolta antidemokratizmussal. A szupercentralizált, a helyi igényeket és sajátosságokat figyelmen kívül hagyó kommunista állammodell ma is sok tekintetben meghatározó.¹² A centralizmus leépítésének nehézségeit világosan jelzi, hogy Mihail Gorbacsov a nyolcvanas években, a Szovjetunió elmélyülő gazdasági válsága idején, alternatívaként, megoldásként nem a decentralizációt, hanem csupán a centralizmus új értelmezését tudta felkínálni.¹³ Ennek ellenére elismerte: a központ túl van terhelve csekély jelentőségű ügyekkel. A tehermentesítés célja azonban korlátozott: a központot azért kell az operatív munkától mentesíteni, mert ellenkező esetben nem marad ideje és ereje a stratégiai jelentőségű kérdésekre.¹⁴

A választás mechanizmusa

1950-ben, a rajonbeosztásról szóló törvénnyel, átalakították Románia területi-közigazgatási felosztását. Az új jogszabály Romániát 28 tartományra osztotta, ezekben volt 117 rajon, 148 város, 4052 község. A főváros, Bukarest is rajonokra oszlott: *Lenin-rajon*, *Május 1-rajon*, *Vörös Grivița-rajon* stb. A területi-közigazgatási kategóriák, melyeket ez a törvény bevezetett, a következők: köztársaság fővárosa, tartományok, köztársasági alárendeltségű városok, városi rajonok, rajonok, rajoni alárendeltségű városok.

Az új területi-közigazgatáshoz új közigazgatási szervek is társulnak. Ezek egyike a néptanács, amelynek intézményes alapjait és jogi kereteit az 1948-as alkotmány fektette le.

A Nagy Nemzetgyűlés 1950 szeptemberében (egyhangúlag – 335 szavazattal) elfogadta a néptanácsok képviselőinek megválasztásáról szóló törvényt.¹⁵

Egy korabeli propagandakiadvány szerint azokat a választásokat, amelyek alapjait ez a törvény teremti meg, „olyan távolság választja el azoktól az úgynevezett választásoktól, amelyeket a tőkés-földesúri kormányzatok idején tartottak nálunk és amelyeket még ma is rendeznek a kapitalista államokban, mint az eget a földtől”.¹⁶ Az akkori miniszterelnök-helyettes, Chivu Stoica szavaival „országunkban örökre letűntek azok az idők, amikor a dolgozók széles tömegei nem szavazhattak a saját jelöltjeikre...” Chivu Stoica beszédét (természetesen) véget nem érő

tapsvihar követte. A többi hozzászóló szerint Romániában a múltban nem léteztek azok a feltételek, amelyek a dolgozó nép számára biztosították volna, hogy szabadon kijelölhesse képviselőit az állami szervekbe¹⁷, és hogy a jóváhagyásra beterjesztett törvényjavaslat hozzá fog járulni a román nép és az együttélő nemzetiségek közötti barátság megerősítéséhez.¹⁸

A már idézett propaganda-brosúra szerint a lelkesedés magával ragadta a dolgozók széles tömegeit: az esztorgályosokat és bányászokat, a házi-asszonyokat és a dolgozó parasztokat mély öröm hatotta át, mert ez a törvény első ízben biztosította számukra azt a jogot, hogy soraikból jelöljék ki azokat, akik hozzájárulnak a tartományok, rajonok, városok és falvak felvirágoztatásához.¹⁹

A törvény jellegzetes kommunista jogszabály. Deklaratív szinten a demokráciát hirdeti, viszont a törvény normatív tartalmát elemezve azonosítani lehet az alapvető ellentmondásokat.

1. A jogszabály 1. szakasza általános választásokról is beszél.²⁰ A 3. és az 5. szakasz szerint azonban nem választhatnak és nem választhatók az arra méltatlanok. Vagyis: a volt földbirtokosok, nagyiparosok, bankárok, nagykereskedők. Ugyanígy nem szavazhattak a kulákok és a háborús bűntettek, a béke és az emberiség ellen elkövetett bűntettek, a Román Népköztársaság államrendje ellen irányuló bűncselekmények miatt, valamint bármilyen más bűncselekmény elkövetése miatt politikai jogaik elvesztésére ítélt személyek, a bírói ítéletben megszabott ideig. Ezek az utóbbi kategóriák nagyon sok esetben politikai foglyokat jelentettek. A hivatalos álláspont szerint a „méltatlanok” a dolgozók esküdt ellenségei. Chivu Stoica szavaival: a Román Népköztársaság és a dolgozó nép ellenségei ezek, akik ádáz ellenállást tanúsítanak a szocializmus építésének a művével szemben. A *Hogyan választjuk meg néptanácsi képviselőinket* című propaganda-brosúra szerint „a mi választási rendszerünk a **szavazás kitüntető jogát**” (kiemelés tőlem) azoknak biztosítja, „akik szeretettel és odaadással szolgálják országunkat.” Hiába próbálja az egész eljárás a demokratizmus és a legitimizmus látszatát kelteni, ha a választások általánosságá csupán deklaráció.

2. A 11 tagú Központi Választási Bizottság a Minisztertanács mellett működik. Tagjait a Nagy Nemzetgyűlés Prezídiuma dekrétummal nevezte ki – azaz a Központi Választási Bizottság a gyakorlatban politikailag alárendelt szerv volt (lásd a törvény 29. szakaszát). Helyi szinten ugyanez valósult meg. A helyi választási bizottságok a Néptanács Végrehajtóbizottsága mellett működtek, tagjaikat a tömegszervezetek és a politikai szervezetek javasolták, és a Néptanácsok Végrehajtóbizottságai nevezték ki. A társadalmi szervezeteket egyáltalán nem a pluralizmus jellemezte, a tömegszervezetek és a politikai szervezetek teljesen kommunista befolyás-irányítás alatt álltak. A fővárosi és tartományi, valamint a köztársasági alárendeltségű városok választási bizottságait pedig a kormány, a Minisztertanács nevezte ki, határozattal (32-33. szakaszok). A választókerületi irodák és a szavazókerületi irodák tagjait szintén a Néptanácsok Végrehajtóbizottságai nevezték ki, a politikai és tömegszervezetek javaslatára. A szavazatszámolás ez utóbbiak hatáskörébe tartozott (igaz, hogy itt a törvény biztosít bizonyos szintű nyilvánosságot – 93. szakasz).

3. A jelöltállítás a 41. szakaszban monopolizálták: a Román Munkáspárt központi és helyi szervei, a szakszervezetek, az ifjúsági és női szervezetek, az Ekés Front, a Magyar Népi Szövetség, a tudományos, kulturális és szövetkezeti szervezetek, az egyéb tömegszervezetek, az együttműködő nemzetiségek bizottságainak központi és helyi szervei, valamint a vállalatonként és intézményenként, kollektív gazdaságokként, községenként és falvanként népgyűlésre összegyűlt választók, az egységek vagy szolgálati ágak szerint összegyűlt katonák állíthattak jelöltek. Vagyis, az intézményi és politikai pluralizmus hiányában, a jelöltállítás korlátjai valójában a választás szabadságát és reprezentativitását szüntették meg. (Választás csak ott van, ahol felkínált alternatívák, lehetőségek közül választhatunk). A jelölt-javaslatról felvett jegyzőkönyvnek tartalmaznia kellett a jelölt politikai hozzátartozását. A kritériumok teljesülését a választókerületi irodák ellenőrizték.

4. Az 1948-as alkotmány 31. és a törvény 50. szakasza „zavartalan agitációt” biztosít a jelöltek mellett. Az agitáció a gyakorlatban kizárólag az ideológiai monopólium tiszteletben tartásával, szigorú állami ellenőr-

zés mellett volt lehetséges. Vagyis zavartalan volt addig a mértékig, míg a diktatúra által meghatározott eszmei kereteken belül maradt. Ilyen körülmények között felesleges szabadságról beszélni. A választásra vagy megválaszthatóságra méltatlanok nem folytathattak választási agitációt. Ennek megszegését bűncselekményként kezelték (122. szakasz), amelyet 1 hónaptól 5 évig terjedhető fogházzal, 4 ezertől 10 ezer lejig terjedő pénzbüntetéssel és az állampolgári jogoknak 1 évtől 5 évig terjedő megvonásával büntethettek. Ha ezen a szűrő-rendszeren mégis párt-szemszögből alkalmatlan személy jutott volna mandátumhoz, a 120. szakasz intézményesítette a visszahívhatóságot. Azok a képviselők, akiknek a tevékenysége azt bizonyította, hogy nem fűzik őket eléggé erős szálak a „dolgozó nép törekvéseihez és érdekeihez”, és nem vezeti őket forradalmi lendület a közügyek vezetésében, visszahívhatók.²¹ A dolgozó nép törekvéseinek és érdekeinek „fordítása”: a RMP-nek és vezetőségének érdekei; a forradalmi lendület „fordítása”: a pártutasítások vak követése.

Vagyis a néptanácsok képviselőinek megválasztásáról szóló törvény a kommunista politika céljait szolgálta. A legdemokratikusabb választási rendszernek nevezték²² – pedig a szovjet modell alapján a kommunisták hatalmát volt hivatva biztosítani.

A Nagy Nemzetgyűlés Prezídiuma 1950. december 3-át határozta meg az első képviselőválasztás napjának. Sztálinvárosból indult egy tömegakció, „Városaink felvirágoztatásáért” jelszó alatt. Chivu Stoica felszólítása szerint a választóknak a jelöltek forró hazaszeretét kell figyelembe venni, amelyet a jelöltek a szocializmus építéséért folytatott harcban konkrét tényekkel bizonyítottak.

A választások után kialakult kép tárgyalása egy külön tanulmány feladata. Megfigyelhető a helyi vezető funkciók és a Román Munkáspárton belül betöltött tisztségek között jelentkező személyi azonosság (érdekesebb kutatási téma a helyi államigazgatásban résztvevők kiválasztása).

A megválasztott néptanácsok részletes szervezési és működési szabályait az 1950. december 28-án elfogadott törvényerejű kormányrendelet szabályozta. 1948-1950 között a szélsőbaloldali diktatúra helyi szinten is kiépítette a sajátos intézményrendszerét.

JEGYZETEK

1. Bibó István: *A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről*. Kézirattörődék. In: Bibó István – Különbség, Bp., 1990. 43.
2. *Megjelent a Hivatalos Közlöny*, I. rész, 87 bis szám, 1948. április 13. Általános jellemzését lásd: Veress Emőd: *Az 1948-as román alkotmány*. In: Areopolis–történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Székelyudvarhely, 2001, 168-175.
3. *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai*. Bp., 197-224
4. Idézve: *Magyar alkotmánytörténet* (szerk. Mezey Barna). Bp., 1995. 362.
5. Az államhatalom helyi szerveiről lásd az alaptörvény 94-101. szakaszait.
6. Határvidékek, területek, autonóm területek, körzetek, városi kerületek, városok, községek (kozák telepek, falvak, tanyák, kislákok, aulok).
7. Direcția Securității – a „Szekuritáté”.
8. Pavel Câmpeanu: *Obsedantul deceniu*. In: 22. 2001/40.
9. *Hivatalos Közlöny*. 1948. május 22-i 122 bis. száma.
10. V.I. Lenin: *Opere complete*, XXXVI. B., 1965. 162-163. A demokratikus centralizmus propagandisztikus meghatározása.
11. Ilie Iovănaș: *Dreptul administrativ și elemente ale științei administrative*. B., 1977. 47.
12. Veress Emőd: *A helyi önkormányzati alapjogok Romániában*, megjelenés előtt. A tanulmány többek között a szocialista államigazgatás jogi és eszmei örökségét vizsgálja az 1989 utáni helyi közigazgatásban.
13. Mihail Gorbacsov: *Átalakítás és új gondolkodás*. Kossuth-Pallas, Bp., 1987. 82.
14. Uo.
15. 1950. évi 6-os törvény. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1950. szeptember 8.-i 77. számában.
16. *Hogyan választjuk meg néptanácsi képviselőinket*. Népi Demokrácia Frontja, B., 1950. 3. A brosúra a kolozsvári „Zorile” nyomdában készült, és 1950 októberében jelent meg.
17. Dumitru Munteanu képviselő, sztálinvárosi munkás.
18. Filip Geltz képviselő.
19. *Hogyan választjuk meg néptanácsi képviselőinket*. 5.
20. „1. szakasz – A Román Népköztársaság Alkotmányának 77. szakasza alapján a nép kiküldöttjeit a Néptanácsok képviselőiként általános, közvetlen, egyenlő és titkos szavazással választják meg.”
21. *Hogyan választjuk meg néptanácsi képviselőinket*. 32.
22. *Hogyan választjuk meg néptanácsi képviselőinket*. 8.

FORRÁSKÖZLÉS

(Az 1784-es parasztfelkelés székelyföldi dokumentumaiból)*

Az 1784-es Horea Cloșca és Crișan vezette erdélyi román parasztfelkelés mélységesen felzaklatta az erdélyi társadalmat, ezen belül főleg azt a nemesi réteget, amely ellen irányult. Annak okáról, hogy miért öltött magyarellenes hangulatot a lázadás, többen írtak, és a nemesség túlnyomó többségében magyar, míg a parasztság túlnyomó többségében román mivoltával magyarázták. Ez különösen állt a lázadás kibontakozási és lefolyási területére nézve. A románság jogosan érezhette, mint ahogy érezte is a ránehezedő egyre súlyosabb gazdasági terhet nemzeti elnyomásként. Nem csoda, ha a nemesség felszámolása – fizikai is – lett egyik fő célkitűzése. A lázadó parasztok dühe elkerülhetetlen atrocitásokhoz vezetett és a nemesek személye, sőt teljes családja, gazdasága és kúriái ellen irányult. A megriadt és megfélemlített világi és egyházi nemesség a pillanatnyi zűrzavar hangulatának, a kósza, sokszor leellenőrizetlen híreknek is engedve küldte szét figyelmeztető leveleit, a lázadás színhegyétől messzebb eső helyekre. Magyarai András 1984-ben megjelent, *A Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés a források tükrében* című kötetében tett közzé több jelentést, folyamodványt, panaszlevelet, beszámolót, helyzetjelentést, tudósítást, tanúvallomásokot tartalmazó jegyzőkönyvet, guberniumi rendeletet, magánlevelet, arra is rámutatva, hogy maga a lázadás túlnőtt a csak kimondottan román jellegen, mihelyt a magyar alsóbb társadalmi rétegek körében is szimpatizánsokra talált. „*Nem ritka eset – írja a szerző –, hogy magyar jobbágyok is csatlakoznak a felkeléshez és Erdély más vidékein, beleértve a Székelyföldet is a jobbágytság várja, hogy oda is kiterjedjen a felkelés.*”

A magunk rendjén az udvarhelyszéki református egyházmegye levéltárából adunk itt közre olyan leveleket ebből a korból, amelyek – úgy érezzük – kiegészítik, vagy árnyalják az eddig kialakított képet. Ezekhez társítottuk a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában található, a korabeli események ihlette levelek és strófák másolatait tartalmazó

* Közlik: Forró Tibor, Gidó Csaba, Novák Károly-István, Róth András Lajos.

kézírtas könyv két, a lázadás lefolyását leíró verses krónikáját, illetve Szigethy Gyula Mihálynak szintén e korszakról írt versét.

A levelek többnyire annak a *Bodola Sámuel*nek – buni papnak – a levelei, aki tanulmányait Nagyenyeden és németalföldi egyetemeken végezte. Székelyudvarhelyre mint filozófiatanár, az események után három évre, 1787-ben került. Ott is halt meg 1796-ban. Levelei helyzet-felmérő jelentések, beszámolók, első és másodkézből vett értesülések-értesítések. Hangulatuk tükrözik a felizzott kedélyeket, néha kapkodó stílusúak, az első ijedtségből felocsúdott pap sorstársait féltő, a megtorlást váró és bosszúra éhes szavai csendülnek ki, melyek nem mentesek a gyűlölködéstől sem. Az eseményeket személyesen is átélők heves fellobbanásairól, az egykori rend mindenáron – akár karhatalmi, drasztikus megtorló eszközökkel – történő helyreállításának igényléséről szólnak.

A négysoros rigmusok – hisz versnek aligha lehetne nevezni őket – az akkor divatos formában foglalták össze az eseményeket, sokszor naturalisztikus nyersességgel írva le a nemességet, a papságot, egyházakat ért sérelmeket, na meg a parasztok megbüntetését is. Különös irodalmi értékük nincs, a történelmi is csak erős kritikával érhető tetten, hiszen bár névről névre, helységről helysére haladva számolnak be az eseményekről, nem mindig a valós időbeni valós történések sorakoznak egymásután.

Egészen más jellegű Szigeti Gyula Mihály verse. Ő Marosvásárhelyt született és ott is járt iskolába. 1786-ban külföldi (Marburg, Göttinga és Bécs) egyetemekre járt. 1790-ben gróf Bethlen Sándor két fia mellett, majd 1796-ban Teleki Józsefnél nevelő. 1797-1823 között. Székelyudvarhelyen rektor-professzor. Az iskolát fejleszti, irodalommal foglalkozik, 1801-ben játszószínt állít fel és színi előadásokat szervez.

Előképzettsége meg is látszik alkotásán. Egyedül nála találkozunk némi halvány kísérlettel az okok tisztázására. Anélkül, hogy a lázadók pártját fogná, kiemeli, hogy a parasztság társadalmilag elhanyagolt volt. Ahogy ő írja: „*durva születésű, de még durvább neveltetésű*” emberek, akikkel nem sokat törődtek az idők folyamán. Taníttatni kellene őket, ahhoz hogy erkölcsben, tudásban, hazafiságban megfeleljenek a kor nemesi elvárásainak.

Észrevétele különösen hat olyan levelek körében, amelyek a felkelő parasztokról a teljes megvetés és megtorlás hangján szólnak.

1784. november 18-án írta e levelet Eperjesi Zsigmond, református püspök Nagyenyedről, amelyben figyelmezteti a székelyföldi espereket, hogy felkelés tört ki és minél hamarább értesítsék a többi helységet is.*

Tiszteletes Esperes Uraim, Szerető Kedves Atyámfiai!

Minémű ítéletét botsátotta az Úr Isten mi reánk számtalan bűneinkért és Vastag hála adatlanságunkért, ellenünk támasztván a' földnek meg átkodott Vakmerő népét, kik a' mi életünk és Istentől vett kevés javaink után ólálkodván, mérges szándékkal és indulattal ellenünk fel költenek, ha szintén hosszason le nem írom is. Tiszt[elete]s Esperest Uraimék előtt nyilván vagyon. Minek előtte azért ez a' gonosz egész országunkat ár-víz módgyára el boritaná, illendőnek, sőt Hivatalommal meg egyező keresztényi kötelességemnek esmértem Tiszt[elete]s Uraim kegy[elme]teket arra serkenteni, hogy miheljt ezen circularisomat vészik, legottan Curzust botsátván a' Tiszt[elete]s Atyafiakat hathatosan serkentsék, hogy legyenek mindenütt buzgoságos imádkozások és a' közönséges gyülekezetekkel együtt az Istennek ellenünk sőt egész Nemzetünk ellen méltán fel-lobbant haragját engeszteljék, hogy minket érdemlett bűneinkért a' maga búsulásáb[an] jobb[an] is meg ne fedgyen; szívből esedezvén egyszersmind azért-is, hogy az Úr Isten Kegyelmes Királjunknak és fejedelmünknek irgalmasságához szokott szívét hajtsa pártfogásunkra és a' mi rajtunk-való könyörületességre, hogy az ő Felsége Uralkodása alatt, békességes és tsendes életet, az Úrnak félelméb[en] kegyesen és tisztességesen élhessünk etc. Kérem p. Tiszt[elete]s Uraim K[egyelme]teket Atyafiságosan, hogy ezen circularisomnak publicaltatása és a' episc[opalis] synodus végezése szerint való promováltatása sohol tsak egy óráig is ne halasztassék. Ajánlom Tiszt[elete]s Uraim K[egyelme]teket az erős Istennek szentséges oltalmába és vagyok

Tiszt[elete]s Esperest Uraimnak
mint Kedves Atyámfianak

Igaz és köteles szolgáljak
Eperjesi Zsigmond
Refor[matus] Superintendens mpr.

N[agy] Enyed 18va 9br[is]
1784.

A hátsó oldalon címzés:

Reverendis ac Clarissimis Dominis, Dominis vene[rabilis] Diocesium
Refor. Küküllő, Maros et Udvarhely Archi Diaconis Vigilantissimis:
Dominis et Fratribus observandissimis cotendissimis.

Gálfalva, Kibéd, Musna.

Pálfalva accepit 1784. die 29 novemb[ris] et [...] eadem Die Kibéd [...] 30bris vidit et iuro movit. Eadem Musana accepit 7. Xbr[is] et retrimit

Hora gonoszsága ellen könyörögni kell Isten Haragjának engesztelésére

** Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag /9. levél*

1784. november 18-án íródott levél, amelyben a tövisi lelkész Bálinthit József, röviden leírja a Hora vezette lázadás fontosabb eseményeit. A levél írásának időpontjában még tart a forrongás az Érchegységben.*

Copia Litteraria B. Bálinthit Tövissensis

Tövis 18^a 9b[ris] 1784.

Kedves Ötsém Uram!

Tudván, hogy oda-fel Ötsém Uramék is nagy lármában vagynak, azért az egész Országnak okozott háborúságát kezdetitől fogva kívántam Ötsém Uramnak meg-írni. Ezen a' nyáron a' Zalathnai Dominiumb[an] lévő Jobbágyok, az árendator Örmény Stephannak boraiban sok kárt tevén, folyamodott a' Kamarához Satisfactiot kérvén, azomban is parantsolt a' Dominalis a' Coripheusok el-fogattatások iránt, elis fogtak hármot benne, nevezetesen Buta Dumitru nevezetűt, de a' leg nagyobb Coripheust Hora nevezetűt aki most pusztitt el-nem fogták, e' pedig kenyeres pajtása volt Butának; az el-fogattatakra Dominalis Forum tartatott, és halálra sententiáztak, nevezetesen Butát hogy négy-felé vágják és a' Zalathnai Dominiumban négyfelé függeszték; Apellálták a' Continua Táblára Causájjokot, de az alatt Hora Bétset meg járta Instan-

tiájával, és a' Császártól oly Résolútiot nyert, hogy a' Condemnátusokat jó és elegendő kezességen botsássák-el; el hozta a' Résolútiot a' Táblára, de mint hogy az Actakot a' Continua Táblára el-nem hozták volt, azért el-nem eresztették, kik máig is fogva tartatnak, alsó Gáldon Báró Kemény Simon Udvarában, mint Vármegye tömlöztében, újra Instantiát akart íratni Hora a' Császárhoz, de nem talált senkit aki mérészlett volna írni; annak okáért Hora megharagudván, ment a' Bánátusban és magához hasonló pajtássait fel-szedvén jött Zaránd Vármegyében, de a' Bánátusban állott melléje a' Muszkától el-szökött és Magyar Országból proscibáltatott Salis nevezetű igen nagy malitiakkal tellyes ember, ez Papi ruhában öltözött, egy arany lántzos arany keresztet vetett nyakában és Zarándnak az alsó falujában magánoson egy hegyen lévén egy Oláh Templom 1^a hujus oda gyülekeztenek és ottan egy meg aranyazott fa keresztre azon Császári parantsolatot melyen a' Cancellaria Petsetye volt hogy a' Rabokot botsássák-el kezességen, a' Keresztre fel függesztették és a' Körösben levőköt oda hoditották, Salis azon parantsolatot ugy magyarázta, hogy Ötöt a' Császár azért küldötte ezen parantsolattal, hogy a' jobbágyok[na]k adja tudtakra, hogy már nem lésznek jobbágyok, a' Földös Urakat öllýék-meg és a' Magyarokat, ugyan erre megis esketetett mind az öszve gyűlt nép; eztet észre vévén az Ordinarius Körösben lévő Szolga Biro Pap László mindjárt parantsolt az alatta való három Szolga Bírák[na]k, hogy gornyikokat gyűjtsenek és azon tumultust ne engedjék-meg, elis mentek Szolga-Bírák, feles Gornyikokkal és mondoták nekik, hogy merték meg próbálni ezen Tumultuatiot, Gornyikoknak parantsolták a' Szolga Bírák, hogy fogják el ökököt, de a' Gornyikok is hozzájuk huzván, akarták nem is, azomban Hora azt parantsolá Datz fok lá jéj, egy tűzöt adának és úgy meg-lőnek két Szolga Bírót hogy migyárt meg holtanak, a' harmadik el-szaladott és tőstént mentenek a' Szolga Bíró házára, de ötöt otthon nem találtak, hanem feleségét gyermekeit öszve daraboltak Házát ki-rablottak el-pusztítottak, ez volt 1^a hujus. 2^a mentenek Hollaki Istvánra a' V[ármegye] Ispányra, ez már el-ment volt feleségestől, tsak a' Házát rablottak-ki 's pusztítottak-el. Onnét jötennek Brádra, mennél inkább nyomultanak annál többen gyülekeztenek hozzájuk minden falukból ugyannyira, hogy midőn Brádra érkeztenek, már 2000 számot meg haladták volt, ottan Bradi Sándor Urat feleségestől meg ölték és 19. Nemes embert; azok[na]k Házaikat kirablották; elpusz-

tították, fel-égették. Onnan mentek Csiszár Lászlóra ötötis feleségestől, gyermekestől meg-öltek, Csiszárné amint a' hír vagyon felőlle nagyon viselős lévén, a' hasából a' gyermeket ki vágták és a' melyére tették. Onnan jöttek Branyitskára 3^a azt ki-rablották fel égették, akadtak még melléjek valami Háromszéki Tolvajok is, nevezetesen Szabo nevezetű, kinek Testvére itten a' Gáldi Tömlőtzben Tolvajságáért Sententiaztatva vagyon. Itten már két felé osztották magokat, 21^a egy rész ment a' Zalathnai Domnium felé, az Örög Hora Salissal. A két fia Horának Szaboval jöttek errefelé, az Örög Hora Salissal mentenek Déva felé ottan körül bé rablottanak, égettenek úgy annyira, hogy Maros Németit, Solymost, Rapotot, Bán-patakát, Allgyogyot, Bokajt, Homorodot, Sarakszot, Tsovát, Tartáriát, ami az Uraságé és Nemeseké volt, mind tüzzel meg-emésztették Bartsai Péter Úr elszaladott, Szász Sebesbe, a' jobbágyi utána mentenek a' Városból kikérték, a' Város erőssen meg iedett és Bartsai Urat, Huszár Köntösben öltöztették és négy Kálnoki féle Huszárral Szebenbe kísértették; látván a' Tolvajok hogy az égetéssel a' parasztnak is sok károkat okoznának, azért már nem égetnek, hanem csak sok károkat tésznek, amint Bentzentzen, Borbereken, Al-vintzen oly szörnyű romlást es pusztítást tettek az Uraságok Jóságain hogy nintsen ember, aki le-írhasa vagy magyarázhassa. A' Padimentumokat össze-vagdadják, az ablakoknak ajtók[na]k sarkait, zárjait lehúzzák, a' Vason igen kapnak, azokat el viszik, székeket asztalokat, kementzéket mind diribra-darabra rontanak, semmi leg kisebb haszon vévőt éppen nem hagynak, úgy hogy még a' Törökök és Tatárok azt nem tselekednék.

Horának a' két fija Szabóval jöttek ide a' Hegyek alyára Czelnán a' Teleki Urak jószágait mind porig tették, a' Hordokrol a' vas abrantsokat le-verték. Onnan Sárd és Igenfelé jöttek. 8va Az Örög Hora conjungálta magát a' fijaival, de 9na ismét el-ment Torotzkora Salissal és onnan Torotzko Sz. Györgyöt el-pusztította a' Barátok Templomátis fel-rablották 11^a Ugyan 11^a a' két fija Horának Sárdra és Igenre tsaptanak volt, de már a' Kálnoki féle Huszárokat az Isten el-hozta volt; és orrakot meg tsapták; tsak negyed magával volt György András a' Standerfirel, mégis egy szekérrel halmozva lett a' holt test, a' kiket meg öltek és 13^{mol} elfogtak; 11^a Krakkót fel prédálák mert a' Huszárok későn érkeztenek; 12^a fel Gyogyra ütötenek de csak a' Toldi László udvarát pusztították, azt sem egészen, mert a' Huszárok itt is jól reájjak tsaptanak. 13^a

Csáksanak egyik utzáját fel-prédálták a' Szotyori István Házával együtt, a' feleségét rútol megvagdalták fejszékkal, kevés remenség vagyon életéhez. 11^a Ide akartanak tsapni Tövisre de a' Gyulai Régimenyiből akkor érkezett egy Hadnagy Fejér Várról és Huszár Patrolokis érkezvén, kikhez magamot tsatolván viszsza mentenek.

A Limitaneus Katanákban nintsen mit bízni, magokis olyan Tolvajok; míg a' Huszárok el-nem érkeztenek volt Enyedre, a' Limitaneusok Strásalták, mivel három Cassa volt ottan; a' midőn visitérozták őket, tehát a' Fegyvereket Korpával találták, hogy meg töltötték, a' Fegyverekben fa kovát azért az Obester Hellebránd eltsapta őket haza.

A Fő Ispány B. Kemény Simon ura fel tették volt a' tzélt hogy ha Szebenbe nem lett volna elevenen akarták meg nyuzni; Gáldrais rá ütöttek, hogy fel égetik, de meg eddig nem jött az orájok; Két Limitanéus hadnagyok 25^l emberrel őrzik.

B. Bornemisza János Sz. Sebesbe vagyon, hol sok katanaság vagyon, B. Urbán Antal éjszaka ment el feleségéstől Szebenbe; a' Bentzentzi ujj Hazait elrontották, én a' kotsisomat küldöttem éppen Bentzentzre és ott tsak az el-pusztított Udvar talála.

Oly átkozott Ördögtől meg szállott Emberek ezek az itten lévő jobbágyok, hogy talám Luciper könyörületesebb volna ezeknél, a' Borakot a' melyeket meg nem ihatnak, a' Hordokot öszve vagdaltván a' földre botsátyák, Gróff Teleki Károly és Josef Urak[na]k igen sok károkat tettenek mind Házokb[an] mind Borokban.

Már édes Ötsém én mennék, ha mérnék mozdulni, míg az Isten jobban nem adja; igen sokkot elfogtanak tsak Torotzkorol 140^l Holnap lészen a' Törvények, talám egy falkát fel-nyársálnak közüllök, de nem hiszem, mert többire mind jobbágyok, és szabadsággal érkezett katonák.

Egy Gyulaiánust fogtak Torotzkon kinek a' Paszaportyán kétfejű Sas petsét vagyon, 's azzal hitegette a' népet, hogy ötöt a' Császár küldötte hogy a' jobbágyságból ki-szabadittaná őket és igen Kemény fogságban vagyon, vagyok Kedves Öt[s]ém Uramnak

Igaz szolgálja 's atyafija
B. Bálinthit Josef mpra.

P.S. Éppen most vevék egy Relatit, hogy ezek közül valami 1500^{an} által mentek a' Maroson, de nem tudják, merre Szándékoznak az Isten Őrizzen titeket tőle.

Anno 1784 27^a 9br[is]
Descripta per mé Ludovicum
Péterffi in Collegio Reformatorum in
Re[gi]a Liberaque Citta
M[aros] Vásárhely in Camera

** Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag / 7. levél*

Bodola Sámuel nagybuni lelkész levele, amelyben leírja Abrudbánya, Verespatak elpusztítását, a topánfalvi magyarság lemészárlását a Hora vezette csapatok által. Említést tesz a nemesség által elfogott lázadók dévai kivégzéséről.*

Tiszteletes Esperest Uram!
Különös Jó Fautor Uram!

Tiszteletes Esperest Uram parantsolattyát vévén Tsozo István Eő K[egye]lmétől, kívántam holmi mostani dolgok[na]k meg írásával kívánságát tellyesíteni Tiszteletes Esperest Úr[nak]; és hogy bizonyost írhasak, leg előbbennis az Abrud Bányai Papnak edj levelét ide írom, a mely is e' szerint vagyon: Ezenn folyo 1784dik esztendőben 9bernek 3^{dik} Napján jöve ide az hír Abrud Bányára hogy edj Horja nevezetű Olá Pap vezérlése alatt igen teméntelen Nép a Kőröst pusztittya a Nemességet öli a mely hír más nap meg is erősödik, Muhellyen nevű falubann Tsiszár Laszlo Urat, két gyermekeivel maga tulajdon jobbágyai a Horja parantsolattyából megölvén, 5^{ia} 9bris egészsz nap a Város körül nevezetesenn a Tsernitz hegyén az oláhok tsoportoznak, de nem lévén elégséges számmal, az Nap bé nem ütötenek a Városra; hanem felmentek Topánfalvára ottan a Magyarságot el pusztították, magokat ott-hon nem tanálván házokat mind el rontották, vagyonokat elhordották. Más Napra viradolag u. m. 6^a 9bris Topánfalvárolis sokat vévén magok

mellé Circiter 6000nyi Nép; Abrud Bánya felett a Verespatak felé való hegyet mint a felleg el borítottá és reggeli nyoltzora tájbann, rettentő ordittással a Városra Abrudbányára bé rohantanak egybe a várost el borították, eszt kiáltván megöllyük mind edj lábíg a magyarokat Minekelölte a Városban bé jöttek volna a Város elejékben ki küldött meg akarván tudni mi a tzéljok, ha bor, étel, és pénz kell adnak, vagy ha bizonyos személyek ellen vagyon tzéljok ki adják tsak a városban ne pusztítsanak de a felelet a volt a Magyaroknak mind edj lábíg meg kell halni

Azért 6^á 9bris setét egészsz éttzakáig le rajzolhatatlan sirás jajgatás lövöldözés között a Házokot rontották a Házban tsak edj vas szeg is meg nem maradt, az ajtók ha ki voltak is nyitva azokat mind el hasogatták, sorkait le szedegették, ha faragott köveken is voltanak bé öntve ki húzták, az ablakokat rámostól rostélyostol az egészsz városonn mind el rontották, le húzták el vitték, a Házi eszközöket szekeret ágyokat asztalokat almáriumokat mind el pusztították az ajtók szemöldökeit le vágták a kőfalakat a pénzért bontották az agyemüket el vitték a Derekallyakból a tollat az Uttzákra ki rázták a Pintzek ajtait mind el hasogatták, a Hordok fenekeit ki vágták a bort elbotsállották Hac facies Trójae luculaperetur erat, olly pazarlást tettenek, hogy senki, aki tsak a kereszténységről valamit hallott ennek végbenn vitelére nem mehetett volna. Olly komor tekintete vagyon egészsz Abrudbányának hogy száz esztendő alatt vagy talám soha előbbeni állopottyára nem áll vissza.

Így elprédálván világ külső javait a Magyarságnak /az oláhokot edjet se bántottak/ ezután lelkéhez és hitéhez nyultak. Más Nap u. m 7^á 9br[is] bé jövéen újra aszt kiáltották a piatz közepinn, a ki az Istentől és Tsászártól vett parontsolat mellett Oláh vallásra nem áll és Oláh köntösbe nemjár, mindgyarást az ajtaja előtt fel nyársolják vagy fejét vészik, ez Nap el mentek Veres Patakba is és ottis hasonló praedát tettek és kényszergették a Magyar Reformatust és Unitáriust, még a Pápastakot is az Ola Vallásra álltal állani halál fenyegetésével, mellytől a Nép ugyl rémült, látván hogy edj felöll lelkinkívüll seminye sints, más felől kényszerittik hogy oláhok légyenek, mind cédola váltással mentettek meg életeket a dühösködöktől / ut quondam libellatici, és Ola vallásra állottak kitsinyek és Nagyok, sőt még annyira is mentek hogy 9^á 9bris a Ref[ormá]tus templom tetejére és ajtajára Ola keresztet tettenek mivel pedig minden

halgatok Reformátusok és Unitáriusok itten Oláhok már ezenn két Ecclesia oda vagyon minden Papságával edjütt, ebben is tzéljokot el érvén most is szüntelen hírül hozzák hogy vissza fordulnak hozzánk, vagy más sereg támad és mind egészszén a Magyarokat gyermekestől megöli.

Sőt a mi megjegyzésre méltobb a Sz[ent] helyek[ne]k sem kedvez-
tenek Abrud Bányán a Ref[ormá]tus templomban bé menvén ottan az
Orgonát porrá tették, a Pap feje felett való Koronát a mennyire el érték
mind el rontották, oda le tett véghetetlen kincsét el vitték, akik oda
recipialtak volt magokat sullyok bottal a templom közepén mind főbe
verték, ezenn pusztításban akik megölettettek a Magyarok[na]k azokhoz
nem volt nyúltni szabad, hanem nemelylek harangszo nélkül edj gödörbe
be hányattak, nemelylek pedig a Vadak[na]k predájává lettek, itten Abrud
Bányán három millió kár legalább is lett. Ez a Tiszteletes Szabó Pál Uram
levele. Ezen kívül Hunyad Vármegyét Zarandot Hátszeg vidékit mind
el pusztítottak. Zarámban hét nemes embereknél többet nem hagytnak
azokis tsak alig buttnak el a Brádi Papnak Tiszteletes Baktsi István
Uram[na]k a Templom küszszőbin vágták el nyakát. A Kendeffi Urakot
nevezetesen semmi nélkül hagyták. Az én Patrónám M[é]l[tosá]gos G.
Bethlen Dávidné Aszszony EŐ N[agysá]ga Leányát Kendeffi Sámuelné
Aszszonyt, férjével és gyermekeivel Hátszegen a barátok dugtak el, míg
tsak edj bé falo falássok sem maradt, de megmondhatatlan az ő
pusztítások. Igaz hogy közüllökis teméntelen sokot pusztított el a
Nemesség, sokot le vágtak sokot elfogtak Déván hét Hohér nem, győzte
ölni, Hanem egyben kötözték a Várfokára fel vitték, és onnan letaszigál-
ták. K[olozs]Váron és Enyeden nem tsak a Tömletz hanem a Pintzék is
tele vadnak. Felséges Királyunk parantsolt, hogy Kardra hányattassa-
nak, de a mint hallottam a felséges Királyi Gubernium ezzel a
satisfactioval nem elégszik meg, az egészsz Nép ellen kér Eőfelségétől,
Én egészsz estvig se tudnék mindent le irni, Hanem ha alkalmatosságom
lészen újra tudosítottam Tiszteletes Esperest Uramot. Én ebben az Holnap-
ban a Protocollum Extractussát ha meg nem bántanám Tiszteletes Espe-
rest Uramot nem vihetem bé a parantsolat szerint, mivel Segesváron G.
Bethlen Dávidné Aszszonyon kívül más sok Űri Aszszonyokis vadnak,
nékem kellett ottan szolgálatot tennem, talám nem is lehet most a T.
Continua Táblának utánna járni. Tsozo Gazda ugyan szét magamot
ajánlván a T. Esperest Uram favorába maradtam

Tiszteletes Esperest Úr[na]k
alázatos Szolgája Bodola Sámuel
N. Bun

P.S. Tiszteletes Esperestné Aszszonyomot alázatosan tisztelem.

**Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag /8. levél*

1784. december 7. Bodola Sámuel levele az udvarhelyi espereshez, melyben a lázadók kegyetlenkedéseiről és a hatóságok elfogatásukra tett intézkedéseiről számol be.

Tiszteletes Esperest uram
Nekem jó Fautor uram

2da P[re]sentis hozzám utasított levél illendő tisztelettel vettem éppen tegnap u.m. 6ta dél utána mikor Segesvárra M[é]l[tósá]gos Gróffné Asszony Eö N[agysá]gához indulnék és mingyárost vissza tértem, hogy a levélre feleletet tehessek. Nem tudom az előbbeni levelemben írtam volt e? vagy nem, hogy azok a gyilkos oláhok a Viselős aszszonynak a gyermekét a hasából kivágták, s karóba huzzák, az Annyának a két tsetsit meg hasították, a kezeket belé dugták és úgy vontzolták. A Toroczko Sz Györgyi Templomunkkal is szintén úgy bántanak mint az Abrud bányaival, a Papunkat Tiszt[elete]s Farczádi uramot mind addig kinozták amíg oláh vallásra állott, könyveit, nejít elpusztították; ezt a B. Kemény Sigmondné Aszszony Eo N[agysá]ga leveleiből olvastam a melly Szebenből jött; még velem méltoztatott tréfálni benne, hogy vallyon ha a Buni oláhok velem így tennének el nyerném-e a Martyrok koronáját vagy sem? Isten tudja ilyen állapotban mennyire erősítettene a kegyelem.

Celnán a Teleki Urak pincéjét mind fel pr[e]dálták. Székely Ádám Urnak 4000 veder borát elbotsátották, hordait is elvagdalták, mind a maga emberei Két vagy három Napok mulva sokkal bővebben tudok írni mindenekről mert várom a Postán minden Nap az egész tselekedetek[ne]k Conspectusát. Felséges Urunk szívére vette hazánk[na]k illy veszedelmes állapotját és a Commendorozot jubilálta, azért, hogy ezt a

tüzet szikrájáb[an] miért nem oltotta, meg mert talám interessatioval is vádoltatott. Fabris nevű Commendirozo jött helyébe a ki már acta Szebenben van. Azon veszett Horjának az adjutántyát elfogták, kegyetlen kínzásai között, olyan[okat] vallott ki, akik mind interessatusok voltak a dologban, akikről soha keresztény ember gondolkodni sem tudott volna, lehet arról tartani, hogy a jubilált Generálishoz más hasonló is találtatik, aki aszt a Notát fogja járni, már aszt is beszélnek bátronn, de én levélben tenni sem merem, kinyilatkozik egy rövid Napok mulva, mert felséges urunk Groff Jankovits nevű Horváth Uram más melléje rendelt emberekkel bé is küldött Erdélybe, hogy a károkat mindenütt a maga szemeivel megnézzé, aki már Zarándot el is járta, most Hunyad Vármegyében vagyon, ennek parantsolattya vagyon, hogy ki tanullya miből eredett ez a dolog. Reménlem Szebenből és Vásárhelyről két hetek alatt erről bővönn fogok hallani és Tiszteletes Esperest Uramnak közleni el nem mulasztom, sőt amint Haller Pál Úr Eö excellentziája írja álhatatos végezése felséges urunk[na]k hogy Karátson előtt maga is Erdélybe bejöjjön holott Niederlandba is baja van, már bizonyos lévén a Belgákkal való Hadakozása. Parantsolt kegyelmesen Eö felsége arról is, hogy minden vármegyében Tabulárisok botsátassanak ki a katonákkal és Hohérrel s amelly faluban ollyas oláhok találatnak, akik legkisebbé ebben a dologban részesek voltak vagy tudták minden halogatás és tovább való halogatás nélkül, azonn ki botsátandó két Tabuláristák exequáltattak, ezt olvastam a Méltóságos Groff Bethlen Ferentz urffi leveléből Vásárhelyről, aki maga comméndérozza edj részt a Nemességnek. Ezen kívül sok katonák mentenek üldözésekre a Nemességgel edjűtt, sőt Mországról és Bihar és Ugotsa Vármegyékből a Nemések már benn vadnak; ezt olvastam a Guberniális Secretárius Jósika Antal Úr leveléből. Ölik minden felől ökö, de felettébb sokann támadtanak volt fel, mivel az gonosz Horja patenseket botsátott volt ki minden felé, még pedig Felséges Urunk pettsettyével petsételte meg, még nem tudják mi módon készíthette eszt, mivel akiket közüllök elfogtak azok kemény kínzások után is aszt meg nem tudták mondani. Ezenkívül volt Horjának edj Arany Keresztye ilyen inscriptioval: Josephus Secundus. Ezzel a mesterségivel amerre járt mindenütt elhitette az Oláhsággal hogy ő a tsászártól a magyarok végső elpusztittására botsátatott. Két ezer forintot ígért felséges Urunk, aki elevenen el fogja, aki meglövi ezeret; már a

hegyekre ki kergették őket, minden eleségtől elfogták, edj Oláh Pap lopva enni valót akart nekik vinni; rajta találták és pénteken most közelebről Szász Régenben Nyársba vontak. Ezt is Haller úr leveléből olvastam. M Vásárhelyen tementelen van a Tömlöztben, Nyársokot és akasztófákat készítenek, rövid idő múlva olyan executiok lesznek, amilyen soha sem volt, Falukon mindenütt készítik az akasztó fákat és nyársot, itt nálunk tegnap állították fel. Már Groff Csáki Kolozsvár megyéből ki is küldötte az Inquisitiót és foly keményebben mint Hispanica Inquisitio volt, de nem olyan színű dologban, teméntelen sok Oláh Popák találatnak vétkesek[ne]k, s mint más paraszttal, velek is úgy bánnak. Az Uraság semmit nem kételkedik abban, hogy amennyi Oláh Popa van Erdélybe mind ne tudta volna ezt a dolgot, bezzeg lesznek Vacantziok én tsak el foglalom a Bunit, edjé tsinálom az enyémmel; A Felséges Királyi Gubernium, az egész Oláhság ellen kér a királytól satisfactiót, mivel olyan vakmerőségre mentek volt ezen rebellisek, hogy szinten úgy paciscalni akarván a Guberniummal, ilyen bolond Conditioakat tettek fel 1° Hodj edj Úr, s nemes ember se légyen. 2do minden allodális szántó földeket és széna helyeket a parasztság oszszon fel. 3° minden ember esküdjék meg az ő zászlójok alá az ő hűségekre és álljon a Schismatica vallásra, még volt valam ilyen sületlen, de nem jut eszemben, de bezzeg ama Gubernium is Cavalleri módon felele T. i. sokkal okosabb a Gubernium mintsem, hogy a Hazának seprejével paciscallyon, mellyre nézve parantsollyák keményen, hogy megszűnnyenek és eddig valo tselekedetekért várják a királyi végezést, már a Székelly Katonák elfoglalták Zarándot Hunyad Vármegyét és Hátszeg vidékit. Hatalmason viselik magokat; irtózik az egészsz oláhság mikor tsak hireket hallja is. A Horja Katonáinak 10 kapitánnya vagyon, az akit én is ismerek közüllök Dredits, a neveket a többinek is mind tudják a Tiszt Urak, Horja is tsináltatott négy nyársot, ő is szinten úgy pusztította akiket a keziben kaphat; még is ha a mindenható Istennek úgy tetszik tsak le tsendesednek talám most, de méltánn lehet attól tartani, nehogy tavasszal mikor a Bokor nekik Szállást ad, újra ki ne üssék magokat, kivált ha Felséges Urunk[na]k a Katonákat ki kellett vinni Erdélyből, de addig talám meg kevesitti az Isten, mert tsak az eddig elvesztek[ne]k száma, akiket tudnak hat ezer embernél többre ment mind oláh volt, hát akiket imitt amott vesztettek és mint p.o. Arálynál 80 Nemes ember találkozott

mint edj 400 oláhval, tüzet adtanak nekik, kiáltani kezdettek és a Marosba mind bele ugrostak. Az Isten a Sziveket a Nemességnek úgy megbátorította, hogy Felséges Urunk is tsudalna és meg ditsérte a Guberniumba küldött rescriptumáb[an]. Szégyenljék meg hát magokat az olyan Udvarhelyi Vármegyei Szabad Székelyek, akik aszt a hirt támasztották, hogy az Urakot s a Nemesseket pusztittyák tsak s nem akartak segítségekre menni, valósággal háládatlanok az illyenek, mert tsak aszt sem tudják az illyenek meg köszönni, hogy az Urak nekiek papokat nevelnek. Nem az Urakot bizony ezek, hanem az egészsz magyarságot, mert Hora aszt hazudta, hogy a Császár a Krónikákból olvasta, hogy ez az Ország régenn az Oláhoké volt s most is ugy akar hogy légyen, én eziránt is leveleket irtam bé Háromszékre is sok papokhoz, mert ottan is olyan vélekedés volt, és a mint a relatiokból veszem észre nem is volt haszon nélkül. Az én kezem alatt lévő Magyarokra vigyáztam, nem is hibázott több, hanem edj Aszszony aszt mondotta hodj edj araszt híznék ha látná valamellyik Urat megnyuzattatni, tudjais meg aszt amint neki megígértem hogy mihellyen az Isten eszt a lármát megtsendesítte meg éreztetem véle mitsoda keresztény szív légyen az amelly felebaráttya veszedelmében gyönyörködik.

Édes Tiszteletes Esperest Uram, én ugyan hoszszason alkalmatlankodám, de még többre is ígérem magamot, tsak bizonyost halhassak, mert amint bizonyos relatiokból nem tudok aszt másnak nem irom annyival is inkább olyan embernek. Instalom aszt a Gratziajat Tiszteletes Esperest Uramnak, méltóztassék valahogy a Protocollum relatiojairól való dolgomat el igazittatni; ha el nem haladhat semmi képen a mint Tiszt[elt] Kis András és Pálfi Dienes Uraimék leírták a szerint a mesterivel irassa le Számomra, inkább megfizetem fáradságát, nékem bizony láttya az Isten időm arra nintsen, hogy utána járhasak, mingyárt megjek Segesvárra a Groffné Aszszony eo N[agysá]gához, kemény parantsolatom lévén Groff Bethlen Sándor Úrtól, hogy Eö N[agysá]ga mellett legyek mivel feletébb szánakozásra méltó állapotba vagyon a nagy félelem, s különben is betegeskedése miatt, minden második embert kellek Eö N[agysá]gához Vásárhelyre levellel expediálnom, ide Bunra is vigyáznom kell, hogy ha valami lármát akarnának tsinálni egy levélben a Fő Ispány urat tudosítsam mivel 300 Nemesség nem messze fekszik mi tőlünk;

A buni oláhságról irhatom, hogy az idvességeket nem várják úgy mint várták azokat a tolvajokat, fenték a fogokat, de már edj kevéssé meg kezdetek höjkölni.

Mi Nagy Bunon tisztartó urammal, hogy voltunk tsak az Isten tudja, az álom tellyességgel nem fogott. Éttzaka vigyáztunk, hogy ha valami láрма lészen avagy tsak magunk el szaladhassunk, mert ezeknek és a fejjeredjháziak[na]k szivek egészszén készen volt a pusztításra, sőt amint hallottam a Haller Pál úr emberei bátran kezdték volt beszélni, hogy megnyuzzák az urokat. Ujra instálom tiszt[elete]s Esperest uramot a Protocollum extractusának elhalasztásáért, mert bizony láttya az Isten, hogy nem lehet parantsolni. T Esperest Uram, hogy az oda küldendő levelemet per Héjjasfalva et Szederjes vigyem el mert nékem nintsen egyéb alkalmatosságom, A héten meg tisztelni fogom levelemmel. Tiszt. Esperestné Aszszonot nagy betsülettel tisztelem és magamot tiszteletes Uram favorába ajánlott maradtam. Tiszteles Esperest Úr alázatos szolgája.

N Bun 7-a Xbris Bodola Sámuel mpr. 1784

** Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag/1 levél*

1784. december 14. Bodola Sámuel levele Kovásznai espereshez, melyben említést tesz Haller Pál levelére. Ez utalást tesz arra, miszerint Horea egy levélben kérte gróf Csáki főispánt, hogy „a magyarok szűnjenek, tegyék le magokat, legyenek tsendességben, mert ők többé nem bántják”. Ugyanezen levélben gabonát kér, melyet készek megfizetni.

Arról is hirt ad ezen levél, hogy a lázadókat a havasokra szorították, azonban a havasalji falvakat, Igent, Sárdot, Krakkót és Celnát végigpusztították, valamint az enyedi kollégium a várossal együtt fegyverben áll.*

Tiszteletes Esperrest Uram
Jó Fautor Uram,

A Fejér Vármegyei Ord[inarius] Viceispány Urto! postán kezemben jöven az azonn helylységbéli Prédálok[na]k species factisa kívántam ezenn emberem által közleni T. Esperest Urammal, arra kérvén hogy a

míg ezen ember Sz. Pálrol Musnáig vissza jö addig nézze meg vagy ha tettzik irassa le, és akkor Copertáb[a] tévén nékem külgye vissza mivel ugy kaptam a kezemhez hogy minél hamarébb a Se gesvári postán vissza külgyem. Ma edj hete irtam ugy mint az elmúlt Kedden T Esperes Uram[na]k, edj Levelet, holmi rossz újságok voltak benne ezenn materiáról, már ide ragasztom most aszt, hogy a mint B. Kemény Zsigmondné Asszony EöN[agysá]ga Szebenből, a Magyar Consiliarius és más Uraságok, olly Confuzióval vadnak, ebben a dologban hogy nem tudják mit tsináljanak. Preisz Generalnak Eöfelsége fele fizetist ki adta Fabris. helyébe[n] meg utban van, a tegnapi postán jött levelemből láttam. Ha igaz volna amit a Haller Pál Úr leveléből olvastam jó volna, aszt írja EöExellentziája, hogy Horja az Arhchoripheus Kolozsvárme gyeiFő Ispány Groff Tsáki Urnak levelet irt, s kéri hogy a Magyarok szünyenek, tegyék le magokat, legyenek tsendességben mert ők többé nem bántják, s engedje meg a Fő Ispány Úr hogy vigyenek nekik buzát pénzéért, mert 13 Máriást meg adnák vékájáért, de eszt nem engedik meg, sőt ahol vadnak a helységbeli oláhok[nak] tsak anyi buzát hadnak a megnyit megehetek. Károlyly Fejjér Várrol a tegnapi postánn érkezett Levelemből a többek között illyen szúkot olvasok: Ujságban irhatom Charitasudnak hogy a Tolvajokat M[agyar]ország, és mindenfelől az Enyedi Havasokra szorítottak, ugy annyira hogy onnan edj felé sem mehetnek, de megis a katonaság, ámbár az nagy sereggel legyen veleik nemsokra mehet mivel eddig is a katonák közül tsak kövel és fegyverrel sokann meg ölettettek a Tolvajok által, akik mind edjűt 5000, vannak fegyveresen sok véletlen Casusok törtenttenek, nevezetes Hadi Tisztek elvesztenek, most ágyuznak ellenek Isten tudja mi leszsz a vége. Hogy Igen, Sárd, Krakko, Celná el pusztittatott, el hiszen hallották Az Enyedi Collegiumi Várossal edjűt fegyverben vagyon, és egész periodusonn tanulás nemfolyt, szüntelen tsak a vigyázás és készület.

Én Déváról várom a Zaránd Hatszég és Hunyad Vármegyéb[en] lévő pusztittásnak gemiina descriptioját, megérkeztvén ez közlöm T. Esperrest Urammal. remenlem igazam lészen, mivel igen [olvashatatlan] procuratornak irtam Devára aki tanulo társam volt, ezen adendalt írást vissza várom, irtam volt T. Esperest Ur[na]k a Királyi parancsolatok extractuszáról, hogy nékem ebben méltotassék engedelemmel lenni.

Meg bocsasson T. E. Úr az alkalmatlan írásról, vagyok T. Esperest
Ur[na]k alázatos szolgája Bodola Sámuel
N Bun 14 X-bris

Külső címzés:
ac Monsieur
Monsieur Etienne de Kovasznai
Tres Reverende Doyen du Diecese de Udvarhely & Ministre Ref de
L'Eglise qui S 'assemble a Musna

**Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag/4.
levél*

**1785. január. Bodola Sámuel levele Kovásznai udvarhelyszéki
református espereshez, melyben Horea leveléről és címeréről tudósít.
Ugyanezen levél hírt ad Horea és Kloska elfogásáról a Fekete Körös
vidékén.***

Tiszteletes Esperes Uram!
Jó Fautor Uram.

Rég hogy megszűnék a Litterale Commerciumunk de nem olyan
okból, mintha én azt folytatni nem akarnám mert továbbra is fenn tartani,
egéssz szerentsémnek tartom; Hanem a Novellistak szokások szerint a
mit irtam volt Sárd és Igen pusztítottásokról, azt mint nem igaz dolgot
igen nagy örömmel revocalom, bár egyebeket is revocalhatnék, de fáj-
dalom a miket egyebeket irtam volt, azok mind igazak.

Mostann jött a kezembenn edj Levél a melly a Horja neve alatt jött volt
ki, és a mellyet a T. Esperest Urammal kívántam közölni. a Levél így van.

Deo adjuvante omnia vobis praecor

Incolae penes Marusium cis et transiacentes sint die nocteque vigiles,
nam vos Hungari avide in alia ripa Marusii expectant adeoque necesse
videtur nobis, ut incolae.

Pagos incolentes AllGyogy, Renget, Homorod, Cseb, Bokai in omisse
consurgant, seque victualibus ad interim pro videant, horum concursus

et respective confluxus sive ulla exceptione aut expectato ultraneo mandato, sit in 5a aut ob retardationem quod non spero mandati sit in 6a huius 10bris 1784 fuit in AlGyogy indeque vos disposituras quo opus fuerit eundem.

Si quis recusaret hanc ce in emolumentum Populi et demandatam insurrectionem velut ab hungarorum blanditiis obcoecatus, hujus temerarii Patris familias propriam salutem contemnens damus et omnia bona in cineres rediguntur, familia vero ergo jam meis substitutis capitaneis data plena juris gladii auctoritate et libertate gladio vita privabuntur.

Litterae hae nocte dieque ferantur, nec sit vobis pro joco eos consurgere ac ire contra adversos recusantes satis secusci alii ad vos ituri sunt, qui in reliquo Gratia Nostra Regia vobis propense manet.

Datum in Campestro Nostro Die 2a Xbr 1784.

Horre

Rex ex Kristsor

Princeps de Bistra**

Ez a Címere volt harmaskereszt, azonkívüll sziv, a sziven keresztüll edj kard azon álló Rex Daciae Hore

De éppen tegnap olvasám a Groff Bethlen Sándor Úr leveléből, hogy a Fekete Körösben el fogták Kloska Juannal, a kiről abból a kosszos relatioból a melyet olvasni által küldöttem volt, megláthatott T. Esperest Uram most hosszason nem írhatok mert Márton megmondhatta hogy most is tele a Hazam az emberekkel; megijedtek tsak járnak rá minél hamarébb nagyobb dolgokrol fogom tudositani T Esperest Uramot, qualia p[ro]p[ri]e agitentur Consilia generaliter de [pecsét miatt olvashatatlan],

T. Esperesné Asszonyomot nagy betsülettel tisztelem és magamot T Esperest Uram favoráb[an] ajánlott maradtam.

T Esperes Úr[na]k

N Bun 7-a Jan 1785

alázatos Szolgája

Bodola Sámuel

P.S. Márton megmondhatta Fejjéredjházáról és Hejjasfalváról az olá Popákkal edjütt melly számos Coripheusokat vittek Fogarasba.

Külső címzés: Ac Monsieur
Monsieur Etienne de Kovasznai Doyen du Diecese de Udvarhely &
Ministra Ref de a Musna

* *Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag/2. levél*

**** Magyar fordításban:**

Isten segítségével minden (jót) kívánok nektek

A Maroson innen és túli lakosok éjjel és nappal legyenek éberek, ugyanis a magyarok a Maros tulsó oldalán kíváncsian (mohón) várakoznak, tehát szükségesnek látszik, hogy Algyógy, Renget, Homoród, Cseb, Bokai falvak lakói haladéktalanul (hadra) felkeljenek, és magukat egy időre élelemmel ellássák, ezeknek összejövedele és kivétel nélküli összefolyása minden várakozás nélkül, vagy kivárva az utolsó parancsot, legyenek 5.-én vagy a késedelem miatt, amit nem remélek, október 6.-án Algyógyon és onnan ti intézkedést kaptok. Ha valaki visszautasítja ezt a népfelkelést és a felkelési parancsot a magyarok kedveskedésétől megvakítva, azoknak a vakmerő, saját megmenekülésüket megvető apák családjaiknak minden javukat hamuvá tesszük, családjukat pedig valóban az én alattvalóim által szabadon életüktől kard által megfosztatnak.

Ez a levél éjjel-nappal tudomásra hozasson, ne legyen a ti számotokra játék, hogy elkerüljétek a felkelést és az ellenséggel szembemenést visszautasítsátok, másképp elég sokan fognak veletek szembemenni, azok akik a továbbiakban a mi királyi kegyünkben készségesen maradnak.

Kelt a mi táborunkban, 1784 október 2.-án

Horre

Kristosri király

Bisztra fejedelme*

* Latinból fordították: Ferczi Géza és M. Hubbes Éva.

quod non solum mandati sit in de hujus 1066/4/1784.
fiet in Algyogy in eque vos dispositum, quo opus
fuerit eundem.

Et qui secutaret hanc ce in emolumentum Populi
et Remandant inprofectionem velut ab hungaro
zauu blandit obsecutus, hujus temerarii patris
familias propriam salutem Contemnit, da
mus & omnia bona in iure rediguntur, familia
vero erga jam inq subditis capitaneis data
plena Jure gladii auctoritate et libertate gla
dio ubi privabuntur.

Quia ha nocte dieque ferantur, nec sit vo
bi pro socio eos confingere ac in contra advers
os reclusantes, satis clusi alii ad vos ituri sunt
Qui in reliquis Gratia Nostra Regia vobis prope
manet Datum in Caesarea Nostra Die 20to X^{bris}
1784

Hortie
Rex ex Krefedor
Princept de Bistha
Et a Quince vale par may, de
Facit, azonivüll fuis, afinev dencapill
ed. Kardó azom d. Hall. Rex Caesarea

1785. január 20. Bodola Sámuel levele Kovásznai espereshez, melyben említésre kerül gróf Jankovits kinevezése a lázadás okainak kivizsgálására, valamint a dévai nemességhez intézett beszéde. Ugyanitt tudjuk meg, hogy rendelet szerint a károkat mindenki magának kellett felmérnie.*

Tiszteletes Esperest Uram!
Szives Jó Fautor Uram.

Mit irjak mert már nem is tudom miket hagytam el, Nem hiszem ugyantsak hogy Gróff Jankovitsról irtam volna aki Regius Commisariuznak resolvtaltott a felséges Udvartól, hogy ki keresse ennek a lármának az inditto okát, és egyszersmind megbetsüllje a károkat a mellyeket, ez a Vad Oláh Nemzet tett Magyar Hazánkban, mellette

vagynak a megnevezett Urnak Fabris az Uj Commenderozo és még edj Generalis. Groff Jankovits Dévánn a Continua Táblára bé ment, és ottan igen nagy szeretettel szollott az ottan volt Urasághoz és Nemességhez: Nevezetes Szavai Kedves Nemzetem. Ne gondollyák az Urak hogy ezen Commisariusi hivatalombann, semmit a Nemes Magyar Nemzetnek kárára igyekeznem: megmutatom sőt inkább, hogy mindenekben hasznára lések annyiben a mennyiben tudom hogy a Királyi Felség meg nem bántatik, de tsak ugyan emlékezzenek az Urak azon hibájokra, a melyet akkor ejtettek mikor Felséges Urunk elsőbenn eszt a hazát megjárta, akkor a Parasztság, az Uraság és a Nemesség ellen számos Instantziát adott volt bé, s mint Kegyelmes Monarcha bé vette, az Urakhoz, vissza küldötte, már akkor a leszsz vala az Urak Kötelessége, hogy az Instantziákat examinállyak a mely Jobbágnak méltó panasza volt eligazítsák és rajta könnyebbítsenek, az ok nélküli Instantziákat irokat megbüntessék, mert ha a Tisztviselők, valamennyire az ilyen panaszlás alkalmatosságával láttatnak a panaszlora ügyelni, ugy a legdurvább Nép is nem fokad mingyárt vakmerőségre, de ha lattya hogy számb[a] nem veszik akkor osztán olyan dologra vetemedik a mely extremitás eszt tulajdonította hát hibául G. Jankovits Dévánn az Uraságnak és Nemességnek.

A Károknak megbetsüllésében pedig ilyen Normát szabott hogy mindenn ember, a maga kárát írja le, jó Lélekkel, azonn kivüll pedig a Tábláról ahoz értő Tiszteket kért ki maga mellé minthogy inflore nem látta volt Hunyad Vármegyét, már így meg vállik mi leszsz belölle. A Hunyad Vármegyei károkat az az betsületes ifju a ki Kendeffi Urral jött fel T. Esperest Uramnál megfordult elhiszem elé beszéllette, mint szemmel látott bizonság.

A Gubernator Urrol sok hírek vannak, de nemtudhatom mennyiben igaz. A Körös Bánya veszedelmit várom el küldöm T. Esperest Uramot; Minél hamarébb több ujságaim jönnek, de e mai Naponn az Expressusokra Segesváronn a Postát othon nem kapta lakodal[...] Eök[egye]lme pedig most nints annak ideje.

Szerentséltetem az Uj esztendöt T. Esperest Uramnak egészsz házával, és magamot favorábann ajánlott maradtam.

Tiszteletes Esperest Uramnak alázatos Szolgája
Bodola Sámuel Buni Ref Pap m.p.

Nbun 20^a Jan 1785

P.S. Ezenn Leveleket ne sajnállyá Esperest Uram elküldeni T. Kassai Ur[na]k mert nem találók alkalmatosságot.

** Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag/1. levél*

Pr. Galambosi levele, melyben Horea és Kloska elfogásának történetét írja le.*

Tiszteletes Pr. Galambosi Uram levele

Örömmel irhatom az Ujj Esztendőben hogy Horát az Ó Esztendőnek utolsó napján bizonyosan el fogván egy Albák nevezetű helynek a hegyén és Abrud és Zalathna felé, Fejér Várra vivén most ott vagyón Katona Jurisdictio alatt. A hegy a mellyen elfogtak vagyón Vaskó mellett és szinte hozzá járulhatatlan a felső feliben a hol egy kö sziklán nevelkedett fa mellé egy Kunyhotskát építvén Hora aban mulatott Nem lévén több út ezen Kunyhotskához egy igen nehéz ösvénynél. Az oláhok a kik mellette maradtanak volt azon hegynek egy más tisztásabb oldalán voltak a mint mondják a Fija Commendója alatt, és ezeknek paranstolt a mikor tetzett a' meg irt Palotabol. Az el fogás módját így beszellelte elé Vajda Péter nevezetű Hadnagy Úr Viski nevezetű ur[na]k A Groff Vas Miklosné Ö N[agysa]ga Presbitusának. Viski Úr pedig nekünk: Hagy 40 Gyalog Háromszéki Székelly Katonával és 16 Lovas Aranyos Széki De mindegyig Magyar Katonákkal Magos nevű faluban küldetvén holmi oláhok ellen

Ezeket vissza verte, De élni akarván az alkalmatossággal Spionokat szerzett, a kik Horára vezetnék. De ezektől mindenkor megtsalatottván, sőt miattok szinte veszedelembbe esvén hat napokig kobarlott az hegyek között. Utóljára mikor remenyseg nélkül vissza tért volna eleibe mégyen 2 Olá a kitket halálra keresett vólt egy néhány rendben Hora: és a kiknek mindeneket elegettette. Ezek ajánják magokat hogy Horát kézbe adják. Ezekkel meg indulván a Hadnagy és Székellyek, el mentek estvére eppenazon hegy alá a mellyen volt Hora. De mind hogy oda felmenni lehetetlen vólt meg igerik a Spionok, hogy vala mi módon réa veszik

hogy alább jöjjön egy tágosabb helyre a Hegyoldalában a hol egy ház is volna, a melyet meg ejthetnenek legottan az egyik Spion hirt adván a katonák azzal edjüt mennének fel oda az hova vezetni fogná. Illyen egyezés után el-menvén házához találják 3-ad magával úgy mint Kloskával a második vezérivel, és még egy bizott emberével. Bé-menvén hozzá átkozni kezdték a Magyarokat, és megbeszéllették hogy sehöl bátorságban nem maradhatván hozzá folyamodnak készek lévén velle e Világon akár merre menni, De javallának hogy ütnének Kolzsvárra a honnan a Katonaságot mind a Hegyekre hozták és a hól leg-többuraság volna. E véggre tétetne hirt a Katonáinak hogy minden haladék nélkül allanének elé még reggeli hajnalra. Hora réa áll, és el-küldi az harmadik oláhot a fia után hogy Hajnalra gyülnének a hegy oldalán való tágasságra hogy onnan indulnának-elhogy a nál hamarább-el indulhassanakmég a kor éjszakára le-mégyen Hora és Kloska a 2 Spion javaslatára a meg-irt tágas oldalon levő egy házba hogy ott egyet aluván mindjárt fel készüljenek, és el-induljanak le-feküvén Hora Kloska és az egyik Spion a másik fenn marad tűz tenni és vigyázni. De el aluván Horáékki megyen tsendesena házból és hirt teven a Katonák[na]k tsak hamar el mégyen harmintz az Olával hogy a házat körül vegyék a többi is Követte sietve. Így meg érkezvén és a házat körül vévén 3 legényt bé küldött a Hadnagy már észre vévén Hora a dólgot fél botskorát felis kötötte vólt, be-menvén a Katonák igyekezett ugyan hogy ki szaladjon az egyik székelly Katonát Iffjutska lévén a' falnak is taszitotta volt. De a másik a Puska ágyával melybe meg döfvén keményen, el esett Kloska egy Pad alá bút volt. Az után mind a' kettőt meg kötözvén úgy el hozták hogy a' mellette tartó olahok semmit sem tudtak benne. Az útban Bisztrán egy schizmaticus Olá Pap patvarkodo szokat szolván azt-is el fogták és mind a' hármát el hozták. A Nemesek most-is olyan hidegseggel vagynak a' magyarokhoz hogy meg a' Fő Ispány ur is nehezen férhetett Hórához és Kloskához hogy véllek beszélhessen. Ha mit kérdeznek töllök semmit sem felelnek hanem tsak azt mondják hogy megmondják mikor törvények fog lenni.

** Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltára. 29. csomag/8. levél*

Ismeretlen szerző
A zarándi 1784. Veszedelemnek leírása*

1. Háromszáz negyven hét mint egy esztendeje
Miolta Országunk tsendeségbe éle
Most már e folyonak jutván a Végére
Novemberi Holdnap történt elejére
2. Hogy midőn Hunyadi Nemes Vármegyének
Kőrös határába Zarándi részének
Kezdeték veszélye, szörnyű esetének
Gyászos Koporsóba fekvő Nemesinek
3. Halyad ember kérlek, mit még nem hallottál
Vagy ehez hasonlot nemis gondolhattál
Nemes, s Magyarságról a' ki olvashattál.
Oláhtól lett veszély, hid nem találhattál
4. A Kitől most végső pusztulását nézi
Ölve verve, szörnyű pusztítását érzi
Több gyilkosságait elme ha intézi
Magyar, Nemesség itt sok kárát idézi.
5. Zaránd kerületébe lett első kezdete
Kuretyen lett ennek példás eredete
Ott omlott két Nemes Ifjúnak a' vére
Gáll Mihály, s Nalátzi szolgabírák bére
6. Sőtt mi rettenetesbb Császárunk Tisztére
Ki hata e Mokány Nemzetnek fegyvere
Mert egy kapitántis véve az élére
Tsufolván juttata halálnak révére.
7. Mint Bukuresty víze foly alá Kristsorra
A szerint a dühött parasztság tábora
Érkezik rikoltván; a ragadozásra
Örvend szíve, s szomju szokott tolvajságra

8. Hol elpusztítatik sok Magyar s Nemesség
Kiknek Királyához volt szívekbe hívség
Ugy hogy tsak az maradt a kiket az inség
Oly helyre dughatott, hol volt kis reménység
9. Mert ugyan Zarándba nevezve Kristseron
Kristofi Adamnak esék siralmason
Kristsori Gáborral egyező bús sorson
Halálok veszélyek oly irtóztatason.
10. Minthogy ezen veszélyt egy aránt szenvedték
Kristsori Sámuel és János érzették
Kristseri Andrásné, és két leánya érték
Hogy Tamással edgyütt a földbe temessék.
11. De el nem futhatott a gonosz veszélytől
Kristseri Mihályné szörnyű rebegéstől
Mert magát s Leányát Fijával egy Testől
Más világra küldé Lelkét mindenestől
12. Jaj! Jaj! Sirhatz ennek, hány követé uttyát
El kerülhetetlen vad Mokány fullánkját
Mert Pakod Mihályal, Andrásné is magát
Halva s elevenen, vitte két szép leányát
13. Jaj!Jaj! gondolni is szörnyű eseteket
Jantso Andrásnéval együtt lött veszteket
A kiis magával követé ezeket
Mert két Leányt földbe vitt eleveneket
14. Brádon Brádi Miklós híjába bujdoklott
Mert Joseffel edgyütt, ő is arra jutott
Midőn Ribitzei Albertnével utott
Venni akart, akkor a halálra futott
15. Idősbb Nemes János ugyan két Fijával
Nemes Joseff, kedves jó atyafijával
Szenvedte a veszélyt nem tsupán magával
Hanem több számtalan Nemes társaival

16. Mert Ribitze nevű helységnek fektébe
Anka István és György jutt halál ölyvébe
A többivel edgyütt ők is seregébe
E kínos halálnak kerültek fészkébe
17. A kikkel egyesült ama Tiszteletes
Paksi István Uram lévén kellemetes Nemes
Reformata Templomának díszes
Pásztor, s kit váltta halál sors s keserves
18. Elhatott ezeknek szörnyű veszedelmek
Ribitzére az hol sok ur rendeknek
Ribitzei István s négy egy testvéreknek
Halhatod esteket, meghült tetemeknek
19. Ribitzei Gábor idősebb Nemes László
Testvérevel edgyütt lett földbe boruló
Imreh Feleségét, ki vala mint váró
Ezeket mind földbe borita az háló.
20. Nemes Pális ötöd magával követte
Nemes Ferentznével a midőn szenvedte
Nemes Benjamins, s Aront költöztette
A szörnyű halálra, még négyel vezette
21. Nem különben ifjabb Nemes László magát
áldozta párjával, Balog Sigmond soldgyát
Bialis Sándorral, a ki hármát s magát
Jutatta véresen verve földbe tagját
22. E szerént Matoltzai Joseff életének
Orbány Ferentz, s Joseff, Szalai Joseffnek
Asztalos Ferentzel, Katonai Györgynek
Lett kínos halálok ily szép Nemeseknek
23. Ribitzei Sándor két gyermekét vitte
Nyág Mártonnal edgyütt a midőn letette
Veie s Nemzetiért éltét hogy őrzötte
Őketis a dühödt Nemzett eltemette

24. Mihelyenbe Csiszár Lászlóis így jára
Midőn két gyermekkel esett áldozatra
István Testvérevel jutott ily órára
Mely halált okozott Nemesek kárára.
25. Iszonyu gondolni véletlen esteket
Mert majd elevenen a két kisdedeket
Kit földhöz kit falhoz verték ők testeket
Könnyezni most méltó, ha hallod veszteket
26. E mellett párjának gondold szív kinjait
Midőn ily tsufoson Urát s magzattyait
Halya de fel váltván ő is szép ruháit
Igy tartá parasztok életül napjait
27. Kezdetik im immár többek leírása
Zaránd Vármegyének lett nagy pusztulása
És több következett egyre kár vallása
Rendről rendre tudva elő számlálása
28. Dul, ful dühössége, magyar vért szomjuzván
Szélyel seregesen az hol járt prédálván
Öll, kínozt kit tanál, Istent sem gondolván
Pusztit, éget, rabol, semmit sem választván
29. Mivel Brádra hatván ujjobban Tábora
Ottan a Templom lett dühösség sátora
Nem tekintvén semmit, Imádság házára
Rabol, ront, tör, valamit tanálnak egymásra
30. A Papnak mint Rabnak ütök verit képit
Hadgya minden Tolvaj, lankadt testén kékit
Darabból hullattya ruhája izékit
Végre sok kínok közt úgy végzé életit
31. Hogy Istentelen Nép fejét küszöbére
Tevé azt fejszének hohérul élére
Nem retteg halálán, fog az fel metzésre
Iszonyu sok könyvet rak gyomra helyére

32. Nem kedvez senkinek, sem lelki pásztornak
Noha más tiszteli egy belső Tutornak
A Körös folyását ő Kalauzzának
Vészi, s úgy vezeti sergét Táborának
33. Ribitzen hántottván ugyan tsak erejét
Az hol a Királynak fell prédálja pénzét
Otthon nem tanálya, Perceptora Tisztyét
Udvarát rabolyák, végre rá tüzet vett.
34. Ennek ő élete, még is megtartatott
mert éppen Szebenbe akoron mulatott
De igaz szívébe szintugy tusakodott
midőn szép Nemzete prédává juttatott.
35. Annál inkább midőn a Cassa őrzése
Két Nemes Vérektől lett védelmezése
Miatt Ribitzei s Szalai ölése
Szomorú esteken lett tudos értése
36. Kik vitézi modon bátran hadakoztak
Sokáig egy másnak halált is okoztak
Mert ezzel dühödtek, jobban dultak-fultak
Végre meg öletvén a földre borultak.
37. Mert az ostromláshoz regel nyoltz orakor
Kezdettek, s végezték dél után háromkor
Lesett ugyan tsak fegyverektől akkor
Kilentz gyilkos oláh mely lenne mindenkor
38. Végre mint hogy álnok szive e Nemzetnek
Pardont kiált, tsak hogy házból ki jöjjenek
Hivének ez ifjak álnok beszédeknek
Noha ez által lön vége életeknek
39. Másnap ki menének Zaránd Vármegyéből
Ezek vezéreknék meg edgyezéséből
De azon Nap viszont más nagy had támada
Mely Körös bányára mint Tenger árada

40. E mihelyt bé jöve a Város uttáján
Ottan tanácsot tart a nagy Templom táján
Elsőbbenis Kezét a Templomra veti
Ez hogy Isten háza, nem fél s meg bünteti
41. Rontya és pusztíttya a sok oltárokat
Hol tettek Istennek Szent áldozatokat
A Szentséges Szűzet Kurvának nevezik
Hogy volt Jésus Anya semit is nem nézik
42. Sőt magát a Jesust eképpen tsufolya
Szály le ha Isten vagy őtet ugy gunyolya
Fertelmes kezeit az Urnak Testére
Veti, és lábait, oltár szentségére
43. A dühödt Nemzetnek de jutott azomba
Praeda, mikor bé ment az Ur Templomába
Egy papot mindennek öszve törnek abba
S tsak a kö falait hadják pusztájába.
44. Honnét az Istennek áldozó edények
Drága rakott kintses Sacramentum kelyhek
S Egyéb készüllettel aranyos köntösek
Bordélyáságnak lettek Kortszmákon helyek**
45. Mert a miből eddig Istennek áldoztak
Dítsőült szentséget, neki bé mutattak
Kezekből a gyilkos Mokányság bort ittak
És rendre köszöntvén, velle tsufolodtak.
46. Templombol vitt drága tisztaság ruhákat
Magokra öltözvén, azzal ugy tántzoltak
Istentelen gonosz, beszédek szoltak
Isten haragjával éppen nem gondoltak.
47. Ezek közt a szentség, nyujto Barát Papis
Éltének kedvezvén igykszik Ő is
Szalad könybe borul kesergő szeme is
De Ő is akada, majdan halálra is

48. Mert a Rebellisek, aztat észre vették
Dühödt gonoszságok hamar utolérték
Éppen mezítelen hadva őszve törték
Ez után sok Kínok közt elereszték
49. Sőt a' Kriptábais szált meg holt Testeket
Darabra vagdalya hideg tetemeket
Oh Istentelenség! Uram! hogy szenveded
E nagy gonoszságot, miért nem büntetted.
50. Lám régen Sodoma, tsak a bujaságnak
Vala helye s fészke, világi hiuságnak
Mégis az Egekből rá tüzet botsátott
Mely által egy másra mindent elpusztított
51. Itt pedig Szent Háza szörnyen pusztíttatik
Valami benne van földig lerontatik
Száz kilentzven Személyt Istenhez térített
Reformátusokat most már oláhvá tett
52. Itt meg kellett lenni, hogy vagy vallást tégyen
Minden vagy gyilkosnak a Praedája légyen
A ki edig soha a Romai hitet
Nem félt meg vallani, mégis az vallást tett
53. Mert másként gyilkosnak fegyverére került
Utolso veszélybe, mely által beborult
Már innen vissza tér, viszontag Lunkára
Groff Gyulai Ferentz fényes udvarára
54. Hol elsőbben rontya a szép palotákat
Sok drágaságokkal ékesült házokat
Az után kezeit az Isten házára
Veti s néz gonoszul az Ur oltárára
55. Végre elpusztíttya amaz Kápolnáját
Melynek tsudálhatja akár ki formáját
Megbetsülhetetlen, sok kárakat itt tett
Mert mi néki tetzett mindent el követett.

56. Alább indul innen a Kőrös partyára
Holott rá talála Otsnak Falujára
Nem nézi hogy lakott itt Hollaki István
A volt mi nálunk eddig Vice Ispán
57. Rá veti kezeit ragadozására
Öszve ront mit tanál ebben egy rakásra
Végre tüzet térszen Házok fedelébe
Hogy tsak a maradjon mit elvitt ölébe
58. Rend szerént már volna Nagy Halmágy utyába
De Kis Halmágy akad elsőbb prédájába
Holott a tűz által mindent meg égete
El vivén elsőbben a mit el vihet
59. Visszá tér Halmágyra, hogy ott is pusztitson
Holott volt szándéka az, hogy tüzet gyujtson
Ebbe de nem vitde véghez akarattyát
Mert a Katonáság meg gátolta utyát
60. Ugyan tsak prédáltak mindent a mit tezett
Tsak a Kápolnához, hozzá nem érkezett
Mikor ez itt prédál ég akkor eits[így!] uttza
Kémény tűzbe vagyon, egyszersmind Fleskutza
61. Immár három felé oszlott az oláhság
Topánfalvára ment az egyik Társaság
Az hol Hora vezér volt, s Fő Kapitányság
Ki által sok kintsbe és pénzbe lett patvarság
62. Ide jött Kőrösnek gonosz parasztsága
Országos Vásári Oláh sokasága
Itten pusztul elsőbb Király Ispánysága
Kortsmái, pintzéje, arany gazdagsága
63. Bisztrai Ur lévén hütös Kamarássa
Kinek pogány nemzet oldalait ássa
Kintsébe pénzibe egész pusztulása
Lett még élténekis alig maradása

64. Maga verve rontva maradt jajgatással
Hajdon fõn, s Testi meztelen társal
Kornisné Ifjasszony szint oly pusztulással
Tsak egy bundátskába és egy Leányotskával
65. Ifjabb Bisztrai György tsak vette eleit
Hegyeknek lakosul vévén rejtekeit
Bujdosván s kerülvén havasok szélyeit
Igy tarthatta éppen napja több részeit
66. Az Ispány is tudván oláh dühösségit
E paraszt Nemzetnek Szült Kegyetlenségit
Magais abba járt, hogy azok inségit
El kerülve, s továbbá folytassa tisztségít
67. El hagyván a Császár, pénznek nagy summáját
Melynek hogy őríznék rendeli tolvajját
A Katona Vitézt Oláh meg tsufolta
Az után oláhság a pénzt el predálta
68. Lóra ült párijával, s két ártatlanyával
Futott Enyed felé más két Katonával
Társul adván magát, Abrud Ispányával
Bujdosván életit tarta futásával
69. Ezek közt reá készül az oláhság
Catholicum Templom lett préda, s gonoszság
Esett az ur testén szörnyű nagy hamarság
Gazlás Isten ellen, ragadó bujaság.
70. Tisztelendő Kossuth Demeter Barátot (Bulgár pro(vinciá)bol)
Ki nyujtott Istennek igaz áldozatot
Meg ragadván ötet rá vet tsapásokat
Házába javába nagy pusztításokat
71. Tsak alig szaladhat az edgyik veszélyből
Hát másra akadott, jövökre más helyből
Itt is alig marad élte rebegésből
Mert meg mondotta mit szenvedt kezekből

72. Örvend hajdon fővel, majd tsak meztláb
Meg menekedhetett Breviárral inkább
De tanált veszélyre majd nagyobbat hátráb
Az után megfogván, rutul öszve ronták
73. Tsak alig futhatott Ofenbánya felé
Mert utyába sokkal többet tanált elé
Hol rettenetesbb kin gyötrelemel telé
Terhes rebegés közt, majd nyavalya lelé.
74. A két Regiussa, Fiscus Jozszágának
Félelemmel indult futva Loth uttyának
Egyik Abrud Bányát veszi oltalmának
A más Lupsa felöll, ért veszélyt magának
75. Szegény! Midőn dolgát futva boldogítá
Ofenbánya felé uttyát igazitá
Már jele veszélyét példaul juttatá
Mert Lupsán a lovát, oláh meg gátolá
76. Lupsán a dühödt Nép, kedve szerint predált
Lopott takarmányal bög, ordit, s ugy sétált
Nem fél, nem is gondol senkivel mit talált
Embert Tisztet, Papot egyaránt fell horgált
77. Kiált az igazság, kezekbe van immár
Ezt rendelte*** Nemes vesztére a Császár
Senki rendelése, nem szab rendet most már
Hora az Igazság, mindent ő tölle vár
78. Szintén ötödikén hogy így Topánfalvát
Felrablák történék, novembernek uttyát
Vevé a felzendült gyilkos Mokány gondját
Hogy más Nap raboljon, s törje Abrud bányát
79. Hová is tábora éppen elis hata
Sűrűn mindenfelöll sok Tolvaj befuta
Itt ordit, itt rabol, bög, ront, hová juta
Mindennémű kintset pénzt, s a mit láthata

80. Egy aránt rabol ő szegényt a gazdagal
Isten Templomait, a többi házakkal
Itt öl, amot rontya, jó erős zárokkal
Megrakott ládákot, s nem gondol azokkal.

**A Hóra, Kloska lázadásról 1784. [kézirat] 63–72. Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára. [Ltsz. 12828]*

****** A kéziratban eredetileg felcserélve a két sor, de számozással helyreigazítva [RAL]

******* A kéziratban eredetileg a két szó felcserélve, de számozással helyreigazítva [RAL]

ENYEDI

**Szerelmem kedves Barátom
Az igaz barátság, valamint az Arany
Soha rozsdát nem Szenvedhet !***

1. Válaszló tolladnak, jegyeit elvettem
Olvasásom előtt, tsokommal illettem
Boldogság fiáva azonnal tétettem
Régi szivességed, lángját hogy értettem
2. Szégyenlem s fájlalom, kis gyengeségemet
Szivedről származott vélekedésemet
De ebbe hibául okozd hiv tüzetem
Melyel égek, s érted áldozom éltetemet
3. Az igaz hív Szívnek, ez a nagy gyötrelme
Hogy attolis retteg, hol nints veszedelme
Még tsak árnyéktolis tornyozik félelme
Félvén barátságának nevenszen kegyelme
4. Ez volt oka rollad hogy így gondolkoztam
Tévelygő kétségnék kevésbé áldoztam
Ily drága kintsemet, kit régen hordoztam
Féltem ne ejtsem el, s azért így haboztam

5. Külömben leheté, aztat kárhoztani
Mint vétkest ostorra, hibátlan hivatni
Ki hivség tüzetől kezd inkább hányatni
Mint álnok tsendesség, motskával halgatni
6. Ugy tetzik a hivség nem hiba senkibe
Sem koldus, sem gazdag, sem Ur seregébe
Eget érő virtus Barátok szívébe
Szaladgya bár hivség fontyát mértékebe
7. Tsudályák philadest nagy szivessegiért
Orestesért halni szives készségeért
De aztis bámulyák hasonlo tettiért
Midön égni kész volt Philades éltiért
8. Ily kettős egy szívnek példáját követtem
Midön nagy tüzembe rollad tévelygettem
Szivesség lángjaitol erre fel kisztettem
Ugyan azért talám vétkessé sem lettem
9. Fogadom külömben habozó nem lészek
Ezután szivedről kétséget nem vészek
Mondgyanak bár jeget, rollad ezer eszek
Mégis mint Achates, változást nem tészek
10. Légy hát Achates, lészek azzá enis
Mint hiv volt te szived, úgy hiv lesz enyim is
Fordulyon bár föld fell, ejtse uttyat egis
Szivemnek bástyáin nem téssen kárt megis
11. Ezeket így szolván, most már megfordulok
Folytatott utamrol, más felé indulok
Rettentő dolgokkal, elődbe járulok
De jaj előreis verembe mozdulok
12. Negyedik lépése volt ezen holdnapnak
Melybe neve vala Károly püspök papnak
Rettenetes hírek, Károly Várra kapnak
Kik tsak elmebenis sziveket harapnak

13. Mondgyák: hogy a hegyek havas oláhival
Hunyad Zaránd Fejjér vármegyék latrival
Körösi lakosok hires Tolvajjival
Telyesek és jönnek népeknek rosszival
14. Két három ezernél, száma több ezeknek
Zászlóját követik, Hora vezéreknak
Kit egy arany kereszt, emelt fel fejeknek
Melyet mejjin hordoz, s tsak vér a szemeknek
15. Topánfalva nevű falu helységire
Beérvén megszáltak annak vidékire
Zalathnának adgyák azzal értésire
Hogy fognak estvére, menni visittyre
16. Ily szokatlan vendég, tett izenetibe
Megrémült Zalathna, s változott színibe
Nem tud mást gondolni hirtelen jettibe
Asszony, gyerket bé küld ide hevenyibe
17. Maga katonáknak bé ir seregiért
Könyörög azok[na]k gyors segítségért
Ezekis sietnek Cassa örzisért
E mellett Tolvajok vissza verisért
18. Meghalya ezt Hora a Tolvajok feje
Több Mársnak?? gondolván, mint Latrok ereje,
Egyebet gondol ki, agya furt veleje
Zalathnára mondgya, nints menni ideje
19. Meg fordittya tehát tolvajos seregét
Bábolnára viszi mint Sásskák felleget
Hol edgyik közzüllők torkos részegségét
Halállal fizeti, telhetetlenségét
20. Azomba Czelnára dühösön kerülnek
Hol bor pálinkától keményen hevülnek
Prédálások után seregbe felgyülnek
Fellgyujtván ezeket, Bentzentzre készülnek.

21. Ide megérkezvén, mennek udvarának
Báro Orbán Antal gazdag castélyának
Ebbe mindeneket földig lerontának
Minden házi szolgát, halálnak adának
22. Hogy pedig szent dolgot hadnának példába
Temetést ily szépet tésznek hamárjába
Asnak egy nagy gödröt az ház ajtajába
Abba a holt testet, hányák rakassába
23. Tort is ezek után nagyot készitettek
Mert a bor kárt melyet pintzéibe tettek
Tsak hat ezer vederre vetettek
S ezen kívül edények, kik mind porrá lettek
24. Innen gajdos fővel Solymosra Tsorára
Elérvén fellgyujtyák, s mennek Branyitskára
Hol Báró Jósika fényes udvarára
Rá ütnek és porrá teszik nagy kárára
25. Kintseit ládáit, és minden házait
Keserves prédával, dulyák kamaráit
Pintzeit berontyák, ontyák ki borait
S Felgyujtván házait, hadgyák tsak falait
26. Tartariát vészik ezzel a Scénába
Mely Bartsai ágat, imád a jussába
Itt Lajos hitvessit a halál torkába/ez nem igaz/
Taszittyák, s kastélyát hadják tsak hamvába.
27. Pétertis ők immár, Sörnyű feneséggel
hogy vágják, és ölyék minden dühösséggel
De ez is el lopja, magát serénységgel
S Bé szalad Szebenbe huszár segítséggel
28. Oh egek! Ezt Csiszár László nem tehette
Midőn Mihelyenbe életét vesztette
Gyermekeit s ötöt Fatum ugy vezette
Hogy latrok kezekbe, halálra vetette

29. Hitvessének mégis éltét meg engedték
De halálnál nagyobb kinokra vetették
Mert Urát gyermekét szeme előtt ölték
S Magokkal mint rabot sokáig vezették
30. Hogy pedig ily pogány tselekedeteknek
Nagyobb terhe légyen átkozott vétkeknek
Amint szele mondgya, sok féle hiteknek
Ő is követője lett Tsizmás hiteknek
31. Ily gyilkos kotzkákat midőn játszodnának
Sok számu nemesnek, éltére járnának
Két egy pár testvértis halálnak adának
Kiknek Ribitzei nevei valának
32. Ezen közbe jönnek Rápoltra Gyalmana
Hol a nemeseket hányák mind prédára
Kéméndre is mennek, Zejkék udvarára
S Ezzel edgyút ütnek Váradi házára
33. Brádot sem hadják ki a többi számából
Feldulván játékot üznek fájdalmából
Egy nemes asszonyinak kinek gyilkosságból
Kezeit lábait vágják derekából
34. Bokajtis meg járják rontyák és predályák
Hol Imetset futni szekérrel tanályák
Egy szerre utyáit Tolvajok ugy ályák
Hogy szinte halálra azzal taszigalyák
35. De ugyan tsak hamar Kotsirol szaladnak
Tolvajok kezébe mindent oda hadnak
Hitvesse gyermeke mind tsak azon vadnak
Eletbe minyájon miként maradgyanak
36. Reszketve pihegve sietnek erdőre
Hova mint fél holtak érnek nagy későre
De Fatum oly kotzkát vete mind kettőre
Hogy egy mást vesztenék jo hosszú időre

37. Maga ugy elszalad szörnyű félelmébe
Hogy hitvessét kinek hidjad (!) az ölébe
Tsak egyedül hadná az erdő szélébe
Nem tudván hirtelen mit tégyen jettében
38. Élet halál közöt ide maga bé ér
De feleségéért szive szüntelen vér
Nem tudja mitsoda veszély lett a Vezér
Tart, hogy már halálnak adatott mint bér
39. Egy más Ifju asszony éppen ez követte
Ki Váradi nevét az urától vette
Attya, s Ura éltét, hogy Tolvaj végzette
Tsudálatos Fatum Erdőre szöktette
40. Itten félelmében három Nap tévelyget
Mint az elveszet juh mindenűt szédelget
Szopo kisdedyéhez könyvével beszélget
Kit éh, s szomjuságtól alig már emelget
41. Három Nap elmulva félhalva kétséggel
Ide bé érkezik észet vesztő ijedtséggel
Házrol házra járkál, nagy keserűséggel
Hol bár ártatlanyát enyhitye hévséggel
42. Tornyozik fájdalmam, s hajam szála felláll
Midőn az Uri Vért látom hogy mire száll
Féll mezítláb im ez szállást alig tanál
Oh egek jobb inkább életünknek halál.
43. Nagy ág mely sokaknak szolgált veszélyére
Námsa [!] Sigmondnak volt jó szerentséjére
Ki bár Calvinusnak volt hite részére
Mégis Baráttá lett élte nyeresére
44. Öreg anyát elébb Tolvajok elfogták
Szemei láttára földig letaglatták
Sok kinai után Lelkétől fosztották
Pénzit, javát, házát prédálták, rontották

45. Őtetis a Latrok kapták volt kezekbe
Verték s kinoztákis [...] dühösségekbe
De Fatum úgy hozta, hogy szökvén rejtekbe
Szürke Barátoknak jutott seregekbe
46. Itten egy viseltes habitust felvészen
Az fejénis Barát beretválást téssen
Kordáját felköti, s egészen van készen
Rendes mert Calvinus újra pappá lészen
47. Mely Tolvajok ötet az uton tanálták
Mint Koldus Barátot meg semis vizgálták
Sőt némelyek mondván, szerák hahatalták
Utyát egész edig suholt el nem álták
48. Azomba AllGyogyra Tolvajok fordulnak
Bornemisza János házára todulnak
Mindent porrig abba felldulnak, és fulnak
S nyert prédákkal rakva másfelé indulnak
49. Ujra fut méreggel Krakkorais néznek
Nemesek vesztére menni igyekeznek
Fogak vitsorogva mindent elintéznak
Gondolván hogy Magyar vérbe majd eveznek
50. Uton és út félen ha kapnak valakit
Nem vizgályák sokat megérdemlő vétkit
Utik vágják verik, nem nézik [ütk] kit
Tsak hogy Ungur légyen ha nem vétis semmit
51. Krakkot mint a Sáskák egészen foglalyák
Mint éhezett ebek élését fell falyák
A holtsak nemesnek udvarát meghalyák
Seregelve futnak s szerte fell vagdalyák
52. Elvesztvén életét sok számu nemesnek
Protestans Templomra mint pogányra esnek
Hogy van é több Magyar mindent fell keresnek
Hol a Predikátor életére lesnek

53. Ez Toronyba előbb magát mentni fell fut
Honnét sok köveket Tolvajokra lesujt
De midőn ereje több fegyvert már nem nyujt
Akkor Tolvajoknak mérge más notát fujt
54. Lerántyák rongályák, ütik és öklelik
Sebekkel ortzája szeme szája telik
Sok kínozások közt küszöbre emelik
Es ott egy fejszével a nyakát elszelik
55. Akadnak még itten több számu papokra
Unitariust, Luthert hitekben vallokra
Ezeknekis menni akartak károkra
Hatsak oláh csizmát nem huznak magokra
56. Mit tudnak mást tenni éltek tartásáért
/oh/ mert mit nem Ember élte válságáért
nem tesz s el nem követ szabadulásáért/
Hiteket od adgyák az oláh csizmaért
57. Erre a Tolvajok, kiáltják papjokat
Hogy meg keresztelyék sürgetik azokat
Mert másként nem hiszik mondják mondásokat
Bár hittet dúlázzák tett fogadásokat
58. Ehez Abrudbányán hasonlot követnek
Hol két nagy Templomra keresztett tétettnek
Kik közzül egyiket Kálvin szenteltettnek
Másikat Arián tarta fen hiteknek
59. E'közt sok boltokon erőszakot tettek
Melyekután ökis kereskedők lettek
A vékony posztokból, kiket onnét szedtek
Egy poltrán singivel árulni kezdettek
60. Tsudálatos dolog ezek hogy mívelik
Azt ami királytól majd hogy ki nem telik
Unitárt, Kalvinnal könnyen keresztelik
Mint hathatos Felség magokat viselik

61. Azomba némelyek Dévára indulnak
Mások más részekre prédálni fordulnak
A Dévára menők ugyan megbámulnak
Mert sok koholt dolgok ellenek mozdulnak
62. Dévai nemesség jó sokad magával
Köntössét cseréli Oláh harisnyával
Elejekbe mégyen, szép tsalárdságával
S azok[na]k szándékját kérdi jó módjával.
63. Tolvajok Dévára, hogy mennek felelnék
Ottan nemeseken, prédákat mivelnek
Ezeketi ugy valyák, oda seregelnék
Jo lesz hát ha együt egy kártyát emelnek
64. Kapnak a Tolvajok az ujj seregeken
Gondolván segítség lesz több erejeken
Nemis láthatták a kárt az nyereségeken
Nem is fogja eszek hogy mennek vermeken
65. A Nemes Tolvajok adig mesterkednek
Míg Dévára mind bé erszkednek
Itt egy szoros uttzán oly formán rekednek
Hogy gyilkos tettekért mind halált szenvednek
66. Meg halván ezt más rész nem tsügged meg szivek
Sőt a prédalásra lesznek nagyobb hivek
Nem szűnik szüntelen gyilkoskodni hivek
Melyet megbizonyít bátorságos mivek
67. Elhalgatom Zaránd, Hunyad Vármegyéket
Ezekbe pusztított nemesi helyeket
Kinozott testeket, s ki ontott véreket
Kiknek sok s nagy számok töltnebé rendeket
68. Aradtol el kezdvén fell addig AllVintzig
Egetést prédálást folytattak mind untig
Nemeseket öltek Házakat vertek porig
Vulcannak sok Udvart áldoztak hamuig

69. Borberekbe hamar hogy ezek érkeztek
Fabián házára rohannak mind veszteket
Itten hogy egy szegig prédákot végeztek
Több nemes házokra mint Sásák eveztek
70. Többközött egy Öreg nemesre rohannak
István Déák névvel kit lenni mondanak
Mint mondják idősbb volt mint száma hatvan[na]k
Nem kedveznek mégis sőt éltére vadnak
71. A Szegény öreget megölik véletlen
Nem nézvén idejét sem azt hogy vétetlen
Szidgyák és kinozzák s mindenik kegyetlen
Tsak azért hogy Nemes már ő érdemetlen
72. Eztis fell prédálván, a több Nemeseket
Keresik, vadásszák s járnak rejtekeket
Szomjuhozzák a vért s ezeknek élteket
Ohajtyák hogy ontsák a nemes véreket
73. Nemest nem tanálván, mind Funnak mérgekbe
Nemes helyet tésznek kár épületekbe
Még tsak szegeket is nem hadnak helyekbe
Borokat zabályák s eresztik pintzékbe.
74. Harmadik napnál tovább itten így prédálnak
Sem egy sem más részről ellenek nem álnak
Isszák eszik rontyák vala mit tanálnak
Végtére a hegyre mind Lagerbe szálnak
75. Vintzre egy előre által nem mehettek
Noha majd minyájan arrais siettek
De gyalog Maroson probát nem tehettek
Hajok pedig Vintzre mind által vitettek.
76. Szúzen töllök mégis Vintz sem maradhatott
Mert más részről hozzá a Tolvaj elhatott
Alig veszi észre, már környül fogatott
S prédálás kezétől ki semmis alhatott

77. Itt Bánffy és Györfi udvarokra vernek
Teleki házánis mindent fel kevernek
Ablakot rontanak rostélyt kitekernek
Kiontott borokba mint disznok hevernek
78. Minden Nemes Házat bojgatnak, s prédálnak
Nemeseket vernek s adják halálnak
Nem marad meg épen, mit kézre tanálnak
Nits senki az háznál s ellenek nem álnak
79. Hárman ezek között Püspök Kastélyára
Indulnak s béhatnak annak udvarára
Rontnakis aloll bé kettős szobájára
Hol három csészének mennek rontására
80. Hihető hogy ezek többre léptek volna
Talám még többreis mint elme gondolná
De negyedik beront hogy mindent gátolna
Menyetek mond, erre hatalmunk nem volna.
81. Igy innét egy Tolvaj hármat hogy kergete
Meg intette őket, s aztot jelentette
Vezér a papokat békességbe tette
Hadgyák hát, hogy bajját ne valyák érette
82. Ötöd napnál tovább Vintzen mulatoztak
Pintzéket fell vertek s szüntelen boroztak
Prédálásra prédát tenni nem haboztak
Sőtt még Vintziketis prédálásra hoztak
83. Rakato s Karnai lakosok is jöttek
Borso mezőről is sokan bévetőttnek
Vintzi jobbágyokkal egyenlővé lettek
Kik ellen hijába mások erőlködnek
84. Egy versen keresztül huszárok marscholnak
Dévára siettve Skadronnal tzugolnak
Ezt halván Tolvajok, jettekbe bomolva
Hogy s mint lehet futnak s onnét elomolnak

85. Katonák elmenvén ujra egybe gyűlnek
Elhagyott prédákra viszont fell hevűlnek
Mit előbb előbb elhagytak, most el nem kerülnek
Ontást rontást, bontást még tenni készülnek
86. Midőn így izzadnak lator feltettekbe
Vétkeket vétkekkel tetéznak mértékbe
Toskána Skadronnya bé ér közepekbe
Kiktől elszaladnak s bunak el rejtekbe
87. Borberek ugyantsak véllek megrakva volt
Mert míg hozzák által katona nem marscholt
Molnár Strá'sa mester tsak ugyan ugyan szolt
Medig a Kapitány menésére hajolt
88. Választ hát magának hirtelen tiz Társat
Béugrik hajoba s mond szapora marschot
Latrokat elérvén magát látni Marsot
Ugy bánik azokkal mint hántyák a hársot
89. Lova serénységgel mint szél mégyen s repül
Maga tetejébe mint madár könnyen üll
Tolvaj mint juh futkos ki aloll ki felül
Uti vágja lövi kitsak kézre kerül
90. Tiznek lelkét kardal testéből ki űzik
Plutonak pokolra hamar leseprűzik
Negyvenyét kötélbe mint marhát ugy fűzik
Kiméllésre ötet tseppet sem betsülik
91. Fejjér-Vár ezek közt egészen változik
Szomszéd háza gyulad mindenhez kapkozik
Magát szabaditsa vagy javát, habozik
Futkos minden felé s Tolvajtol irtodzik
92. Az Also városnak lakossi minyájon
Hogy latrok kezére holmija ne szályon
Várba fell hord mindent hogy így bátran alyon
S kiki igyekezik, hogy szállást tanályon

93. Jönek Nemesek is szomszéd Falujakból
Mit lehet hoznak el magokal javakból
Gyermekekel futnak, hogy latrok markokból
Rántsák ki, mint Bárányt farkasok fogakból
94. Várnakkét oldalán vonják a Kapukat
Sántzra fell vontattnak, körül sok ágyukat
Katonát strá'sára téznek több számukat
Vigyázással töltnek szegletet és jukat
95. Rettegve s félhalva várja már Fejjér vár
Mikor jön a Tolvaj s mi követi immár
Éltébe javába leszen é a nagy kár
Eszť vesztő bujába sirva alá s fel jár
96. Ejtzakákon minden rebegve nyugodott
Mint Sententziázott álmával kínlodott
Egy félelme ha szűnt másik feltámadott
Ha elpillantottis Tolvajjal álmodott
97. Reggel ha viradott az volt első gondja
Hogy lássa a Tolvajt ki hol lenni mondja
Keserves bujának volt egész bolondja
Nem tudván mely Fatum estvére várandja
98. Egy hétnél tovább így bujával küszködött
Sem éjje sem napja mint tsak emésztődött
Haldoklo modjára esetén törődött
Tsak mottzanásra is haja emelődött
99. Nemis tsudálhat ni ily szörnyű jettséget
Mert mint hírek mondták Latrok merészségét
Ugy volt a szándékjok hogy tűz erősségét
Botsássák s hamuvá tegyék szép épségét
100. Ezt ugyan tsak még is edig nem követték
Hihető vigyázást, ökis megértették
Midőn a sok Patrolt ellenek megtették
Utyokat másfelé s nem erre vezették

101. Igen patakára ez helyett rontották
Hol Teleki Ádám házra futottak
Mint meg dühödt ebek mindent úgy bontottak
Istentől embertől semit nem tartottak
102. Innen a Metesdi Püspök Kortsomáját
Bé rontván borának bé verték hordoját
Magát fell gyujtották s Ispánynak szobáját
Fel vervén elvitték ott talált marháját
103. Gáldra ezzel által rohannak Sebessen
Ispánynak házára bé ütnek mérgesen
Négy ökrét le ütik s mérik egyenesen
Hogy jussn a Népnek kik voltak éhesen
104. De a négy ökrökből, nem juta mindennek
Bár a Vezér Anyit mért annak mint ennek
Mert mint Pokol, Torkok mindent emésztének
S azért hát többekért a hegyekre mennek
105. Hajtnakis egy néhánynt hegyről le serényen
Ütik vágják bontyák hamar és keményen
Bőrökből láttokra botskort kötnek kényen
Oh lator bátorság világos Nap fényen
106. Ily szörnyű károknak meg gátolására
Schultz Oberstleutinand indul egy probára
Elmégyen Horához egy két szollására
Kivel nem sokára lépikis tractara
107. Erkezik Schultz tehát Latrok seregéhez
Előre ígéri nem nyul fegyveréhez
Horának kíványa vígyék személyéhez
Kihez szava lenne, mint ők vezéréhez
108. A dolgot azonnal megvívén Horának
Fel készül egyszer s indul a Tractának
Keresztyét viteti előre magának
Hogy több szemfényvesztést adna a dolgának

109. Adig Schultzhhoz mondgya nemis akar szolni
Medig keresztyeket nem fogja tsokolni
Bortis velek együt pohárbol kostolni
Ezt ha meg tselekszi fog mindgyárt hajolni
110. Mit tud a Katona, mást egyebet tenni
Kereszt tsokolásra kell magát rá venni
Pohárbolis egy ivásra menni
Másként kellett volna czélyától ellenni
111. Ez így lévén ketten szembe ereszkednek
Beszédhez közelébb mind ketten erednek
Tractába tsak hamar belé elegyednek
Hol summája volt ez a Tracta beszédnek
112. Jobbágyság nelégyen az ő Nemzetekbe
Nemesség se légyen magyar emberekbe
Légyen a Nemessel részek a földekbe
Adozások légyen velek egy mértébe
113. Ezek mint Punctum, aztis hozzá adják
Hogy kik a romai hitet megtagadják
Azok Vallásokba eztet befogadják
Ezek után Erdélyt békességbe hadják
114. Ez öt punctumba tett tett Hora kérésének
Schultz is hogy helyt adjon kis reménységének
Nyoltz Nap tsendességet kér haza népének
Ez alatt Választ hoz mondja fell tettének
115. Semmit nem késik Schultz sietbé Szebenbe
Nyoltz napig Frigyem van ugy mond a kezembe
Comendérozoval vagyon hamar szembe
Mondja dolgát, s választ vár réa ellembe.
116. Tolvajoknak rövid válasz kérésekre
Öt Punctumbol egyetsem hagynak ínyekre
Sőt Comisariusok jönnek ellenekre
Kik megparantsolyák térjenek helyekre

117. Oh egek! mit értünk? Tolvaj békességbe
Támad fel Hazára, s aszt hozza ínségbe
Katonával tractél mint ura helységbe
Nyoltz nap, hogy nem predal tészí szövetségbe
118. Tsak hamar kitetzet Tolvaj frigy kötése
Bár annak erejét adta eküvése
Mert Schultznak alig volt onnan elmenése
S azzal egy Nemesnek lett agyon verése
119. Hogy letett hiteknek több hitelt adnának
Csáklyára dühösen réá rohanának
Itt egy Nemes asszonyt öszve vagdalnának
Kit Szotyri István tart vala Társának
120. Innen Fellgyogyra is által tekintenek
Hol prédálásokkal károkat tevének
Nemes házat udvart földig leverének
S Toroczko Szent Györgyre ezzel intézének
121. Ide Toroczka Nemzettség kárára
Meg érkeztek annak örök romlására
Mert tanálván rejtett Ős Archivumára
Leveleit tették Vulcán oltárára
122. Udvar házát földig mindenütt rontották
Egyik kárt másokra mint vizet ontották
Tüzzel házát, borral földét fellásztották
Háromszáz ezernél több kárba hajtották
123. Nem maradott senki itten el káratlan
Sem nemes sem Klastrom ha volt is ártatlan
Nemest pusztítottak, hirtelen s váratlan
Barátok házait verték fell hasztalan
124. A mi ezeknél több az Isten házára
Catholicusoknak Szentelt Templomára
Mennekis rontanak annak oltárára
Kehelyeit lopják egek bosszujára

125. Kalvinista templom, töllok sem menekszik
Mert erreis a Vér keményen melegszi
Ennek predájába a Mesteris fekszik
Ki vezérlésére ezeket tselekszik
126. Innétis egy ezüst Selleget lopának
Melyel Ur Vatsorán bort adni szokának
Ezt a jó Mester választá magának
Midőn a Tolvajok egyebet rontának
127. Rettenetes dolgok ezek mérészségek
Hallatlan tetteknek nagy vakmerőségek
Embert már meg győzvéen szörnyű feneségek
Egekkel hadakoz Istentelenségek
128. Nemeseeknek száma kiknek életeket
Elvették s gyilkosul Szerzették vesztek
Kivévén tsetsemős s kisdet gyermekeket
Mondják hatvan kilentz Summára ezeket
129. Két Száz Udvar házat emellett rontottak
Tűzzel ezek közül némelyt pusztítottak
Mást a földre porig egészlen bontottak
Sokakból tsupán tsak falakat tartottak
130. A Sok ártatlan vér az eget meghattya
Bosszu állatását mind adig kiáltya
Medig kéréseket tovább nem álhattya
Megnyilik s Latrokra Menykövit botsáttya
131. Katonák nemesek mindenüt kontzolyák
Uton és utfélen nem szányák tagolyák
Summásan élteket keményen vámolyák
Halomra s gödörbe hányák s nem számolyák
132. Dévától edig le mint dög hever a Test
A kiontott sok vér egész mezőket fest
Dirib darab kezek tartják körül a lest [!]
Kiknek az ebeknek fogok rágni nem rest

133. E mellet szüntelen Latrok elfogása
Negyven Ötven számmal lántzra hozatása
Egtelen minden nap törvény láttatása
Hohérnak halálra kézbe adatása
134. Most egy néhány napja a Kapitányokat
Elfogván bé hozták mint főbb kujjonyókat
Ez Hora nevében tett volt punctumokat
Melyeket úgy vettek mint frigyes dolgokat
135. Ez hires Vezérre Törvény elláttatik
Tizenegy magával Sententziáztatik
Maga elevenen itt Nyársba vonatik
A többi kerékre, s kardra kárhoztatik.
136. Vagnak még Tömlöztbe többen száznál készen
Kik közzül egésszen ily kotzkájok lészen
Kevés lesz közzüllök büntetlen egészen
A hohér többnyire szolgálatot téssen
137. Nemis foly hosszason a Törvény ellenek
Rövid út a melyet Császártól vettenek
Standrechtel parantsol, hogy íteltessenek
Mely mellett másod Nap van vége mindennek.
138. Mégis ezek mellett ni[n]ts igen tsendesség
Mert még tsak hallatik a Tolvaj merészség
Külömben ha fordul Császári kegyesség
El veszti mind őket, s lesz akkor békesség.
139. Oh egek láttjátok ezen eseteket
Irtsátok Erdélyből a Konkoly szemeket
Vágjátok el töllünk a rohdadt testeket
Kik így vesztegetik az igaz hiveket

140. Ezekből láthatod a szörnyű dolgokat
Melyet nem láthatni nézzed bár százokat
Keserves fájdalom fogja olvasokat
Midőn idő telve meg láttátok azokat
141. De már meg ály Pennám itt az utolsó pont
Nem mehetz már tovább tele vagyton font
Ne fus mert írásod tsupán tsak szívet ront
Bubol but felgerjeszt vígságot elbont s ront
142. Késő Válaszomért engedést reméllek
Tudom hívségedet s azért nemis félek
Ölöllek s tsokollak míg bennem lesz lélek
Igaz tűzzel
Néked
Hiv Barátod élek
Enyedi mp.

Károly Fejjér Vár
Die ^{30a} Novemb[ris] 1784.

**A Hóra, Kloska lázadásról 1784.* [kézirat] 76–136. Haáz Rezső
Múzeum Tudományos Könyvtára. [Ltsz. 12828]

Szigethi Gyula Mihály
Hora epochája vagy oláhok esztendejének kezdete*

Ezer hét száz nyoltzvan négynek végezete
Ah! Iszonyú jajnak bánatos kezdete!
Zaránd, Hunyad, Fejér vármegyének heje
Hátszeg vidékinél lön a' vér mezeje.
Felleg jöve Hazánk gyönyörű egére,
S a' nappalt juttatá szomorú estvére.
A nagy öröm helyet bút, bánatot ada

Az esztendő, s imé méjj gyászba marada.
Az Írónak adott oly pennát kezébe,
Melynek szomorúság üle tetejébe.
Hogy látná pennája gyászszát s szomorkodnék
A bánatos szívvel sírna és bánkodnék.
Most-is mihelyt kezét pennára vetette
Minapi örömét már el felejtette.
Fekete betűkkel bánattyát rajzolja.
Egész Haza' népét siratva gyászolja.
Mert Nemzetünk Dísze, a' nemes vér omlik,
A Lélek hajléka, a' test romol, bomlik.
Durva nép, oláh faj, ostoba nemzettség,
Lész' a' Nemes vérnek iszonyú veszettség.
A vezér oroszlán téjjel neveltetett.
Scorpió hussal élt, vérbe feresztetett.
Ostoba szabású, nevezete Hora,
Méltó tüzes nyársra vagy kínzó sajtor.
De a' milyen a' Fő olyan még a' tag-is,
Ostoba, kegyetlen, durva-is, vastag-is.
E kóborló sereg hogy zászlót emele
Véle országunknak nagy része el tele.
Arany Kereszt melyénn lefüggő tzimere.
Kasza, Lántsa, Nagy bot, vas-villa fegyvere.
A kegyetlenségre ugyan jól el készült,
A szíve meg fagyott, jó vér benne meg hűlt.
Nem hajt az Anyáknak zokogó szavára,
Nem az Anya nélkül maradt árvára.
Az Atyát oly Pogány Kínokkal bünteti,
Gyermekeit, hív-társát láttára öleti.
Ott büntet, hol a' szív leg inkább érezhet,
Ott kínozt, hol nagyobb nagyobb kint fejezhet.
A mi csak a' szívnek volt eddig bálvánnya,
S az emberi elme kényes találmánnya,
Mind az, lesz a' Lélek gyötrő veszedelme.
Tolvajok prédája, a' szívnek sérelme.
Az ország széleinn gyula meg ez a' tűz,

Urat, szolgát, mindent közepiből-is üz
Maross mellett künn, benn, belyebb harapózek
Hora, Kloszka, Ördög, Pokol, ugy dolgozék,
Sok Attyát keresi, vagy Annyát sirattya,
Soknak nintsen sohol kedvesebb magzattya.
Sok meg fosztattatott külső tseléditől,
Sok a' Testén kívül éppen mindenitől.
Nints kastély, darabont, nintsen gondviselő.
A Tisztes személyell oda a' Tisztelő
Az Asztag füstölgött Vulkánus oltárán,
Fogyott az eleség; a' bor nem költ árrán.
Prédált a' prédáló, de mi haszna benne?
Ezentull, ha kapna enni s innya, venne,
Másokat pusztita, magát kifogyatá,
Mi lészen még abból, jól meg nem forgatá
De tsak kedvét töltse, bár fel kopjék álla,
Nem báná, azért tsak magába nem szálla.
Éget, öl, ront, pusztít, nem néz szemre, főre,
Tüzbe keményedett mind szive, mind bőre.
Az Isten Templomát Mészárszékké tészi,
Kultsát vérengező kezeibe vészi.
A Pásztort megöli, a' nyáját üldözi,
Sebess golyobissát réa lövöldözi.
Kintses ládákat bont, szaggat padlásokat,
Ront vas, értzből tsinált akármely zárokat
A vason ugyan kap, azt gyűjti tsomóba,
Az Annya szülte tám, hogy járna békóba.
Iszonyu e' dolog, a' fejét borzasztya,
Az embert, igaz az, hogy vérrel izzasztya.
De ám! Ostrom vala, mely a' Lelkenn ese,
Mikor a' gonoszság ujj fészket kerese.
Mikor katonává esket bé másokat,
Tolvajjá tészi a' régi Tolvajokat
Keresztét mutattya, vallását jovallya
Verbuál, elő áll egy-egy zászlo allya.
A Posztóból készült köntöst le vetteti,

Tzondrába, botskorba újra öltözteti.
A Magyar vért, mint a' vizet szomjúhozza,
Hogy ki ontsa éjjel, Nappal azt dolgozza.
A kinek kevesebb kint s boszszut tehetett,
Annak-is Szívébe nagy félelmet vetett.
Kitsoda halgattya, ezt bátor fülekkel?
Ki nézheti bé hűnt, vagy száraz szemekkel?
Nem lenne emberi szív annak mellyében,
Avagy érzékenység szíve közepében;
Rajta az ég s a' Föld, hogy e' rosz gátolya
A Magyar néhol az oláhot hátolya.
Sír a' nap, a' Föld-is gyászszába öltözött
Az ég vér tseppeket tsak hogy nem könyvezett
Az Isten maga-is bizony sajnállotta,
Az ártatlan vért, hogy a' Tolvaj ontotta.
Meg esett azon-is az Istennek szíve,
Mikor tsetsemőt ölt az oláhok ive
Az Ég hadakozik felleggel, essővel
Hideggel, Szelekkel, zavaros idővel.
A király ho pénzes katona népével
Oláh, Magyar, Német sok régimentyével
Kik közt vagynak a' kék s veress gallérosok**
A veres székelyek, kemények, okosok**
A haza készíti ifjait, véneit,
Elő vészi rosdás Kardja hüvellyeit.
Ujj formába önti a' kortsosodtakat,
Magyarrá téski az német váltókat.
Szívet a' félénknek, fegyvert a' gyengének,
Ad most tiszteletet Nemesi rendének.
A Tolvajok serge de nem hajt semmire,
Az Ég s Föld tsak alig mégyen valamire
Mert a' sok szolgálat terhe meg szoktatta;
A zavaros időt türni tanította.
A Bőre meg durvult, meg-is keményedett,
Kapa, Kasza által már meg értzesedett.
Nem téski rajta semmit idő fergetege,

Sem az ég essőket botsáttó fellege.
Az Istenre nem hajt, mert azt nem tanulta,
Szolgálatra szabott ideje el multa.
Oskolába nem járt, Papja nem tanított,
Minden időt tsak a' mesére fordított.
Még azon dolgokon sem tud könyörülni,
Mellyekenn emberi szív meg szokott hülni.
Rajta az embernek tsak képe maradott
Minden jó bellőle régen ki száradott.
Durva születése, de neveltetése
Még durvább, mi lészen hét meg vénülése?
Erkölsiben senki meg nem jobbitotta
A mint kapta, olyan karba marasztotta.
A mi másnak nem bűn, nálla az a' vétek
E szava járása: Halálra üssétek.
A mi másnak halálos bűn azt tartya tréfának,
Vagy az okosabbak elme' játékának.
A Törvénynek szava fel nem indithattya,
Ugy tartya az-is a' Tiszt parantsolatlya.
Az Isten' s az Haza' törvényes könyvétől
Ugy tart tsak , a' mint a' Tisztartók nyelvétől.
Jobb lész' vala elébb őket tanítani,
Könyvre, nem kapára hívni, fordítani.
Kell vala szivekbe erköltsöt plántálni,
A Borsót nem száraz falra hajigálni
Embert s Hazafiat belőlők formálni*
Hogy a' Jóknak lenne nállok betsülete
A nagynak érdeme szerént tisztelete;
Gondolnák az Isten gazdag kegyelmeit,
Az Haza s Uri rend jó téteményeit.
De lám maradt tsak a' fene természete,
Roszra volt s roszra-is van igyekezete.
Oly nyavalyája van, melly meg nem gyógyulhat
Mellyből talám soha ki sem-is ujjulhat.
A Királly botsátott hiszem Feltsereket,
Testeket vagdalo, erős vitézeket.

Szerszámok Kard, Puska, a' Flastrom golyobis.
Hol építeni nem kell, ott rontani jobb-is.
Ez az praescriptio: hogy meg jobbuljanak,
A vérengzésben Diaetát tartsanak.
A Fegyvert rakják le, már haza kelyenek
Meg ért a' Tél, onnét ki ne-is lépjenek.
Gyűlések soholt-is egymás közt ne légyen,
Mert ez a' nyavalya Töröl töre megyen,
Ragad mint a' Pestis, igen harapozik,
Nemzetét el járja ha bé botsátkozik.
E nyavalyát ide de valyon ki hozta?
A király, mint hallom, azt-is tudakozta
Már ki-is találta, s contumaciát tart,
Ebül-is van dolga akart vagy nem akart,
De ha ez a' Dósis semmit-is nem tehet,
Azt-is meg próbálják a' Kard mire mehet.
Ne hadják a' Sebet hogy még vesztegessen
Más ép testekből-is még bennát tehessen
Ugy-is tettek néhol hiszem a' Feltserék,
Tanátsot tartának egy-néhány ezerek,
De mire menének, ők magok elvesztek,
Ti még-is Oláhok vigan laktok s esztek,
Uram! nints é néked keményebb fegyvered?
Nintsen é ezered? hogy egybe nem vered.
Halgat még az Isten, nézi veszélyünket,
Várja egy darabig még meg térésünket.
Gonosz a' nép, melyet mi réánk botsátott,
De gonoszb, melyre az ilyen szájat tátott,
Tsak nem szünik látom az Isten Ostora,
Éltünk s Hazánk dolga tsak nem fordul jóra,
A rosszszat edgyik nap a' más napnak adja,
A Törvény-is a' bünt büntetetlen hadja
Kiki a' Tavaszszal magát már ijeszti,
Fél, hogy az Oláhság a' Magyarat el veszti.
Mit gondolsz? Magyar nép! Midőn ezt szemléled,
Te magadat méltán hát nem meg ítéled?

Tsaltál meg valakit? Erőszakot tettél?
 Hamissan valamit mástól vallyon vettél?
 Szolgáltattál ingyen Felebarátoddal?
 Használtál valaha másnak vagyonoddal?
 Hitedet szegted é? Esküvést rontottál?
 Szövettséget mások közt valyon bontottál?
 Adtál rossz tanácsot más veszedelmére?
 Leselkedtél titkon valaki éltére?
 Nézted irigy szemmel a' más szerentséjét?
 Fordítottad rosszra valaki elméjét?
 Tettél é más égre kiáltó bünöket?
 Hány fel vissza felé minden esztendőket.
 Réád e' sok rossz Isten keze mérte,
 A bünt a' büntetés sántálva el érte.
 Mégy e' Istenhez? a' kit meg bántottál,
 Gonosz étetteddel úgy meg bosszszantottál.
 De mégis oda térj: van nálla Kegyelem,
 Ha Földön nem: lészen menybe segedelem.

Sz. M.

* Szigethi Gyula Mihály, *Miscellanea VI* [kézirat] 175–178. l. Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára. [Ltsz. 5300]

** Utólagos beszúrás a lap aljáról az eredeti hiányjelzés alapján [RAL]

Települések:

Abrudbánya	Abrud (Fehér m.)
AllGyogy	Algyógy – Geoagiu-Băi (Hunyad m.)
AllVintz	Alvinc – Vințu de Jos (Fehér m.)
Alsógáld	Galda de Jos (Fehér m.)
Arad	Arad (Arad m.)
Bábolna	Bobâlna (Fehér m.)
Bánpataka	Banpotoc (Hunyad megye)
Bentzentz	Bencenc – Aurel Vlaicu (Hunyad m.)

Bokaj	Bokajalfalu-Băcăinți (Hunyad m.)
Borberek	Vurpăr (Fehér m.)
Borso mező	Borsómező – Inuri (Fehér m.)
Brád	Brad (Hunyad m.)
Branyitska	Branyicska – Brănișca (Hunyad m.)
Bukuresty	București (a Fekete Kőrös mellékfolyóvize)
Csáklya	Cetea (Fehér m.)
Czelna	Celna – Țelna (Fehér m.)
Déva	Deva (Hunyad m.)
Fejjér-Vár	Gyulafehérvár – Alba Iulia (Fehér m.)
Fellgyogy	Felgyógy – Geoagiu de Sus (Fehér m.)
Fleskutza	Peleskefalva – Pleșcuța (Arad megye)
Gáld	Alsógáld – Galda de Jos (Fehér m.)
Gálfalva	Nyárádgálfalva – Gălești (Maros megye)
Garakszo	Garassa – Groșii Noi (Arad m.)
Gyalma	Gyalmár – Gelmar (Hunyad m.)
Homorod	Homorod (Hunyad m.)
Igen-pataka	Igenpataka – Ighiel (Fehér m.)
Karna	Maroskarna – Blandiana (Fehér m.)
Károly Vár	Gyulafehérvár – Alba Iulia (Fehér m.)
Kéménd	Chiminda (Hunyad m.)
Kibéd	Chibed (Hargita megye)
Kis Halmágy	Kishalmágy – Hălmăgel (Arad megye)
Kőrös bánya	Kőrösbánya – Baia de Criș (Hunyad megye)
Krakko	Boroskrakkó – Cricău (Fehér m.)
Kristsor	Zarándkristyor – Crișcior (Hunyad megye)
Kurety	Curechiu (Hunyad megye)
Lunka	Lunca (Hunyad megye)
Lupsa	Lupșa (Fehér megye)
Marosnémeti	Mintia (Hunyad m.)
Metesd	Meteș (Fehér m.)
Mihelyen	Mihellyén – Mihelény – Mihăileni (Hunyad megye)
Muzsna	Székelymuzsna – Mújna (Hargita m.)
Nagy Halmágy	Nagyhalmágy – Hălmăgiu (Arad megye)
Nagyenyed	Aiud (Fehér m.)
Ofenbánya	Aranyosbánya – Baia de Arieș (Fehér megye)
Ots	Olcs – Oci, Ociu (Hunyad megye)
Rakato	Răcățau (Fehér m.)

Rápoly	Nagyrápoly – Rapoltu Mare (Hunyad m.)
Ribitze	Ribice – Ribița (Hunyad megye)
Solymos	Marossolymos – Șoimuș (Hunyad m.)
Szászsebes	Sebeș (Fehér m.)
Szeben	Nagyszeben – Sibiu (Szeben m.)
Tartaria	Tărtăria (Fehér m.)
Topánfalva	Câmpeni (Fehér m.)
Toroczko	
Szent György	Torockószentgyörgy – Colțești (Fehér m.)
Tsora	Alsócsóra – Silișteu (Fehér m.)
Verespatak	Roșia Montană (Fehér m.)
Zalathna	Zalatna – Zlatna (Fehér m.)

Kifejezések

Achates=Akhatész	görög mitológiai alak, Aineiasz kísérője és fegyverhordozója
acta	helyben
adjutány	segédtiszt
apellál	fellebbez
archivum	levéltár
árendátor	bérlő
borzasztya	ijeszti
breviar	a római kat. papság által kötelelességszerűen használt imádságos könyv
calvinus	református
cassa	pénztár
causa	ügy
cavalleri módon	lovagiasan
comendérozó	parancsnok
comisariusok	biztos, megbízott
conditio	feltétel
conjugál	összevon
conspectus	jegyzet
Continua Tábla	Ítéletábla
contumaciát tart	vesztégzárlatot tart
coripheusok	vezérek

diaetát tartsanak	itt tanácskozzanak
dominális	uradalmi
dominium	uradalom
dósis	dózis, adag
exequáltat	végrehajtat
fatum	jó vagy balszerencse, itt végzet, szerencsétlenség
feltserek	itt átvitt értelemben használt sebész (kirurgus) = akik vágást ejtenek
fiscus	kincstár
flastrom	tapasz
gornyikok	fegyveres őr, katona
gratzia	könyörületesség
guberniális secretárius	guberniumi titkár
hátolya	itt, hátramosztítja, gátolja
Hispanica Inquisitio	spanyol inkvizíció
hütös	hűséges, hív
inscriptio	felirat
Interessatio	érdek
jubilál	itt megint, rendreutasít
klastrom	kolostor
korda	öv
lager	tábor
lántsa	lándzsa
limitaneus katona	határőr katona
malitiák	gonoszságok
marschot mond	menetelésre utasít
martyrok	mártírok
Oberstleutnant=Oberleutnant	főhadnagy
obester	ezredes
ordinárius	rendszerinti, soros
Orestes=Oresztesz	Agamemnón és Klütaimnésztra fia
paciscálni	békíteni
padimentumok	padlózat
pátens	nyílt parancs
patrolok	őrjáratok
patrona	védő, pártfogó
pénzes katona	zsoldos

perceptor	főadószedő
Philades=Püladesz	görög mitológiai alak, Oresztész
	unokatestvére
pluton	szakasz
poltrán sing	sing (lengyel eredetű, másfél egységű
	sing hossz mérték)
praescriptio	előírás (itt szabály)
prédáló	fosztogató
presentis	jelen
proscribáltatott	kitiltott
protokollum	jegyzőkönyv
punctum	határozati pont
rebellisek	lázadók
recipiáltak	visszavonultak, visszahúzódtak
regius	királyi ember
relatio	hír
rescriptum	dekrétum, határozat
resolutio	határozat
sacramentum kelyhek	oltári szentség edényei
satisfactio	elégtétel
scéna	színtér, színpad
Schismatica vallás	szakadár vallás
scorpió	skórpió
sententia	ítélet
serge	itt, serege
Sodoma	Istentől elpusztított, ókori
	erkölcstelen város
soholt	sehol
stenderfírel	Ständeführer=csapatfőnök
strá'sa mester = strázsamester	őrmester
strá'sa=strázsa	őr
summa	összeg, összegzés
tabuláris	nótárius, jegyző
toszkán skadron	itáliai lovasszáhad
tracta	tárgyalás, alkudozás
tzondra	daróc felöltő
vacantziok	üresedés
verbuál, verbuvál	erőszakkal toboroz

Veres székelők
vice ispán
visittyire
Vulcan(us), Vulkánus

vörös darabontok
alispán
látogatására
görög-római mitológiai alak, az
istenek kovácsa (utalásként a tűzre)

REZUMATE

Forró Albert:

Societatea de Lectură din Odorheiu Secuiesc

Autorul prezintă crearea și activitatea societății de lectură din Odorheiu Secuiesc. Este scos în evidență rolul unei asemenea societăți în viața cotidiană a unui orașel micurbghez din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Prin activitatea sa a avut un rol benefic în răspândirea culturii în acest oraș, și în atragerea cetățenilor într-o activitate de societate. Prin prezentarea programului și a statului de activitate ne dăm seama că ea s-a încadrat în rândul formelor de acest gen de răspândire a culturii și a normelor de conviețuire burgheză. Analizând lista publicațiilor citite de cei care au frecventat această instituție, ne putem edifica asupra gradului de informare a societății din aceea vreme, în acest colț al Transilvaniei.

Forró Tibor:

Ecoul compromisului din 1867 în presa transilvăneană

Anul 1867 însemna în viața politică a marilor puteri un an de maximă importanță, cu mare influență asupra Europei Centrale, unde a adus schimbări esențiale în relațiile dintre Imperiul Habsburgic și Regatul Ungar aflat sub suzeranitatea acestuia, prin compromisul din 1867. Legile compromisului au dat un nou cadru juridic, prin care coexistența statală a acestor două teritorii a fost prelungită cu încă cinci decenii.

Lucrarea de față încearcă să realizeze o imagine a efectului compromisului în societatea transilvăneană, și mai ales reflectarea acestuia în presa epocii.

Nici una din soluțiile adoptate de Curtea din Viena, pentru salvarea imperiului, a cărei lipsă de coeziune și vitalitate au fost relevate în mod concludent atât de revoluțiile din 1848/49, cât și de războaiele din 1859 și 1866, n-a provocat mai multe critici și n-a determinat mai multe și mai categorice înpotriviri decât soluția dualismului austro-ungar.

Atitudinea societății românești din Transilvania este reflectată în presa epocii, în Gazeta Transilvaniei coordonată de George Baritiu la Brașov, și în Telegraful Român, apărut la Sibiu. Se subînțelege din aceste luări

de poziții, că în locul dualismului românii ar fi preferat o reorganizare pe baze federative.

Compromisul din 1867, pus în practică după numirea ministerului condus de contele Andrassy Gyula, era privit de o parte a societății transilvănene și reflectat în organele de presă de limbă maghiară, ca rezultat al confruntării de 18 ani dintre Imperiu și Regatul Ungar.

Gidó Csaba:

***Alegerile electorale din regiunea Odorheiului
la începutul secolului al XX-lea***

La începutul secolului al XX-lea regimul politic din Ungaria a ajuns în criză. Cu ocazia alegerilor electorale din anul 1905 partidul de guvernământ – Partidul Liberal –, pentru prima dată în istoria dualismului Austro-Ungar, a fost înfrânt. Opoziția condusă de Partidul Independenței și Pașoptist nu recunoștea pactul dualist. De aceea, cu ocazia alegerilor precedente, partidul de guvernământ a fost împiedicat să câștige alegerile. Opoziția care a câștigat alegerile cu lozinci demagogice, nu a făcut altceva, decât să continue politica liberalilor din anii precedenți. Regimul politic era rigid și lipsit de tact. Nu au recunoscut că economia și societatea se dezvoltau dinamic, în timp ce viața politică a înțepenit, a devenit anacronică și fragilă.

Acest studiu încearcă să prezinte caracterul alegerilor electorale pe plan local, în comitatul Odorhei. Cu ocazia studierii alegerilor uneori avem impresia de *déjà vu*, adică moralul politic este asemănător cu cel actual: folosirea unor discursuri demagogice, corupția, orbirea populației, respectiv scindarea acesteia prin politică.

Criza din anul 1905 a fost o piatră de hotar în istoria dualismului ungar, o criză care a arătat slăbiciunea regimului politic, proiectând totodată umbra dezmembrării monarhiei

Hermann Gusztáv Mihály:

Istoria timpurie a scaunului Odorhei

Autorul, confruntând diferitele opinii de specialitate, cu privire la așezarea secuilor pe teritoriul viitorului scaun al Odorheiului, arată că cel târziu la începutul secolului al XIII-lea secuii „de Telegd” s-au stabilit definitiv în acest ținut, ajuns încă în prealabil sub controlul regatului ungar. Denumirea de Wduorhel, Oduarhel apare deja în registrele

dijmelor papale din 1333-34, ca scaun însă („sedis Udvarhel”) relativ târziu, în 1448. Majoritatea specialiștilor cred totuși că scaunul Odorhei, în perioada timpurie a existenței sale, se numea „Telegd”, după ramura secuilor care s-a stabilit aici. Lista localităților din această perioadă timpurie e întocmită pe baza registrelor dijmelor papale. În privința titlaturii de „scaun principal” al Odorheiului, autorul crede că acesta se trage probabil din poziția sa geografică centrală, în raport cu celelalte scaune secuiești.

Kápolnási Zsolt:

Formarea rețelei cinematografice din Cluj

Lucrarea are ca subiect de cercetare formarea rețelei cinematografice din Cluj. După prima proiecție de film din Cluj, ce a avut loc la 2 ianuarie 1897, orașul a fost vizitat din ce în ce mai des de cinematografe ambulante. La început popularitatea cinematografului a rămas însă mult în urma popularității altor forme tradiționale de distracții, ca teatrul, orfeele sau circurile. În Cluj, oraș cu vechi tradiții teatrale, cinematograful s-a încetățenit cu greu. Totuși, cu deschiderea primului cinematograf permanent în 1906, Clujul ocupa un loc fruntaș în ierarhia orașelor transilvănene, fiind al doilea oraș unde s-a deschis un cinematograf permanent. Cinematografele ambulante au continuat să funcționeze și după această dată, lupta dintre cele două forme ale cinematografului fiind câștigată până la urmă de cinematograful permanent. Lucrarea urmărește dezvoltarea rețelei cinematografelor permanente până la sfârșitul primului război mondial.

Kelemen Albert:

Monumentele de artă păstrate ale Școlii Profesionale de Arte și Meserii din Odorheiu-Secuiesc

Școala Profesională de Arte și Meserii din Odorheiu-Secuiesc a ocupat un loc aparte în istoria culturală a orașului.

Școala a fost fondată în anul 1893, ca urmare a exigențelor apărute în secolul al XIX-lea, de a crea industrie în partea maghiară a Monarhiei Austro-Ungare. Instituția finanțată de stat funcționa cu două profile, cea de cioplire a pietrei și cea de prelucrare a lutului.

Printre lucrările cunoscute ale școlii se remarcă ornamentica clădirii Gimnaziului Catolic din Odorheiu-Secuiesc, realizată în stil secesionist.

Școala a executat și monumente publice, printre care monumentul catolic, monumentul milenar din centrul orașului Odorheiu Secuiesc, precum și monumente funerare din cimitirele locale. Totodată școala a realizat și altare pentru diferite biserici din Odorhei și împrejurările orașului.

Școala a făcut eforturi serioase pentru a corespunde exigențelor ce au dus la înființarea ei. Ea a influențat benefic atât viața artistică, cât și formarea gustului artistic, aspectul general al localității.

Mihály János:

Un document cu privire la evenimentele premergătoare mișcării secuilor liberi din 1809

În timpul războaielor antinapoleoniene (1799-1815), pentru neutralizarea amenințărilor și atacurilor armatei franceze împotriva integrității teritoriale a imperiului habsburgic, Curtea din Viena și nobilimea loială față de împărat, din Ungaria și Transilvania, de mai multe ori (1801, 1805, 1809) s-a ridicat și a plănuțit posibilitatea insurecției nobilimii, pentru creșterea și întărirea forței de apărare a armatei imperiale.

Și locuitorii scaunului Odorhei, secuii liberi, au urmărit cu foarte multă atenție pregătirea și modalitățile de organizare, legate de înscrierea insurecțională din această zonă. Strâns legat de aceste evenimente, publicăm un document reprezentativ, redactat de secuii liberi dintr-o localitate „renitentă” a scaunului Odorhei, cu privire la întâmplările din primăvara anului 1809.

Considerăm că acest document servește ca sursă de a cunoaște date și situații din viața unei localități, comuna Lueta, nu numai cu privire la evenimentele premergătoare insurecției nobilimii, dar și legate de schimbările specifice, economico-sociale de la începutul secolului al XIX-lea.

Pakot Levente:

Evoluția mortalității din Vlăhița (1776-1895)

Autorul trece în revistă evoluția mortalității în satul Vlăhița între anii 1776 și 1895. Prelucrând datele oferite de registrele parohiale de stare civilă, ajunge la concluzii importante asupra structurii mortalității din satul respectiv. Analizează repartizarea mortalității pe grupe de vârstă, sezonabilitatea deceselor în principalii ani de criză, lăsând loc și analizei mortalității infantile. Folosind metodologia franceză de analiză a crizelor

demografice, oferită de Jacques Dupâquier, autorul ne inițiază și în problematica crizelor demografice.

În perioada analizată, de peste o sută de ani, evoluția mortalității ne prezintă imaginea de dinainte de tranziția demografică. Pe lângă mortalitatea foarte ridicată a copiilor, nu se pot observa tendințe de scădere a deceselor în rândul adulților. Comunitatea sătească este grav afectată în tot cuprinsul secolului al XIX-lea de diferite epidemii. Pe lângă epidemia de holeră din 1872-1873, au bântuit epidemii de variolă, difterie, disenterie și rujeolă, care au avut consecințe nefaste în special asupra copiilor. Aceste epidemii au ridicat numărul deceselor cu mult peste nivelul atins cu prilejul holerei din anul 1872-1873.

Pe de o parte situația economico-geografică, pe de altă parte starea precară a asistenței medicale se află în spatele acestei mortalități ridicate.

Róth András Lajos:

Contribuții la istoria unei școli agrare din Turda

Bazat pe cercetări arhivistice efectuate la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta autorul analizează antecedentele întemeierii și creării școlii agrare „Szabó József” din Turda. Pornită din inițiativa particulară a unui cetățean de la sfârșitul secolului XIX-lea, realizarea școlii peste un deceniu va necesita intervenția statului, a Ministerului Agriculturii și a Oficiului Ministerial din Transilvania. Articolul trece în revistă etapele formării, deschiderea și influența școlii asupra agricultorilor mici din Secuime. Prezintă programul și normele de funcționare a noii instituții. Publică lista celor care au terminat școala înființată în 1906.

Sófalvi András:

Istoria așezărilor medievale din Ținutul Ocnelor (Sóvidék)

Studiul este schița istoriei așezărilor din microregiunea Ținutul Ocnelor, o sinteză care, pe lângă cercetările mai vechi, include observații și rezultate noi. Ținutul Ocnelor, ca de altfel și alte zone din Secuime, este sărac în izvoare medievale scrise, deci numai totalitatea izvoarelor poate constitui punctul de plecare ale cercetărilor viitoare.

Analiza pune mare accent pe factorii geografici, este considerată fundamentală relația omului medieval cu mediul înconjurător, în care omul profită de posibilitățile oferite de spațiul lui de viață. Pe lângă

izvoarele scrise, lingvistice și etnografice, observațiile arheologice, bazate pe complexitatea investigațiilor de pe teren, capătă un rol accentuat.

Dezvoltarea medievală specifică a microregiunii se integrează perfect în istoria medievală a Ținutului Secuilor, această observație este valabilă în privința așezării secuilor, a structurii localităților, organizării sociale, la indicile demografice sau la dezvoltarea economică. Pe lângă acesta, particularitățile istoriei medievale a microregiunii, descoperirea cărora este scopul de bază al acestui studiu, au determinat viața cotidiană a populației din această zonă.

Veress Emőd:

***Mecanismul alegerilor pentru consiliile
populare locale din anul 1950***

Prezentul studiu are în vedere formarea sistemului instituțional local caracteristic dictaturii comuniste din România. Reglementarea constituțională a administrației de stat la nivel local a fost realizată prin legea fundamentală din 1948, bazată în foarte mare măsură pe prevederile Constituției U.R.S.S. din 1936. În procesul adaptării modelului sovietic a urmat reorganizarea sistemului administrativ-teritorial în 1950. Problema centrală a acestui studiu o reprezintă identificarea contradicțiilor de ordin juridic, legate de alegerea membrilor consiliilor populare locale tot în 1950. Crearea sistemului instituțional a fost desăvârșită prin decretul privind organizarea și funcționarea consiliilor populare, adoptat la finele anului 1950.

Izvoare arhivistice maghiare privind răscoala din 1784

Forró Tibor, Gidó Csaba, Novák Károly-István și Róth András Lajos publică din Arhiva Diocesei Reformate Odorheiene scrisori scrise în limba maghiară de către eclesiastici (preoți și episcop) adresate protopopiatului reformat din Odorhei, care se referă la izbucnirea, desfășurarea răscoalei și la spaima provocată în rândul nobililor din Transilvania. Totodată se anexează trei poezii de epocă – în esență lipsite de valoare literară –, care încearcă să prezinte evenimentele în totalitatea lor, din punctul de vedere al nobilimii.

SUMMARIES

Albert Forró:

The Readers' Society of Odorheiu Secuiesc

The author presents the formation and the activity of the Readers' Society of Odorheiu Secuiesc. The role of such a society is emphasised in the everyday life of a small bourgeois town in the last decades of the 19th century. Through its activity it had a beneficial role in the spreading of culture in this town, and in the attraction of citizens towards a social activity. Through the presentation of the Society's program and activity, we realise that it was part of the popularisation of culture and of the bourgeois standards of coexistence.

Analysing the list of publications read by the visitors of this institution, we can learn about the degree of information of this Transylvanian Society of those days.

Tibor Forró:

***The Press Reaction of the Compromise of 1867
in the Transylvanian Newspapers***

The year 1867 was of an extreme importance in the political life of the Great Powers. It had the greatest influence upon Central Europe, to which it brought essential changes.

The present paper tries to give an image of the effects of the Compromise upon the Transylvanian society, mainly its press reaction in the contemporary newspapers.

Neither of the solutions adopted by the Court of Vienna for the saving of the empire provoked more criticism and determined more categorical disagreement than the solution of the Austro – Hungarian dualism. These fights against the dualistic ideas are present in the contemporary newspapers, where the only solution for saving the empire from falling apart seems to be the introduction of federalism.

The Compromise of 1867, which was put in practice after the nomination of the Ministry lead by count Gyula Andrassy, was looked upon by a part of the Transylvanian society and reflected in the Hungarian

press, as a result of an 18 years old confrontation between the empire and the Kingdom of Hungary.

Csaba Gidó:

***The Elections in the Odorheiu Secuiesc Region
at the Beginning of the 20th Century***

At the beginning of the 20th century the political reign of Hungary arrived at a long crisis. In the 1905 local elections the governing party – the Liberal Party – suffered a defeat, for the first time in the history of the Austro–Hungarian dualism. The opposition lead by the Independence Party and the Party of 1848 refused to recognise the Pact of the dualism. This is why on the occasion of the former elections the governing party was impeded in winning the elections. The opposition, which won the elections with demagogic slogans in 1905, did not do anything else but to continue the politics of the Liberals of the former years. The political regime was rigid and tactless. They did not recognise that the society and the economics were evolving dynamically, while the political life was stuck, and it became anachronistic and fragile.

The present study tries to present the character of the local elections in the Odorhei region. Studying these elections we sometimes have the feeling of *déjà vu*, meaning that the political morale is very similar to the one of today: the use of certain demagogical discourses, the corruption, the eyewash of the population, the division of the population through politics. The 1905 crisis was a milestone in the history of the Austro–Hungarian dualism, a crisis, which showed the weaknesses of the political regime, and which foreshadowed the falling apart of the Monarchy.

Gusztáv Mihály Hermann:

The early History of Odorhei District

The author, confronting different specialist opinions regarding the settling down of the Seklers on the territory of the future Odorhei district, shows that the „Telegd” Seklers settled down definitely in this region, which had already got under the authority of the Hungarian Kingdom, at the latest at the beginning of the 13th century. The name Wduorhel, Oduarhel appears already in the papal tithe registers of the 1333 – 1334, as a District („sedis Udvarhel”) relatively late, in 1448. However, most

of the specialists believe that the district of Odorhei in the early period of its existence was named „Telegd” after the branch of the Seklers who had settled down here. The list of the settlements of this early period was drawn up at the basis of the papal tithe registers. The author believes that the title of Odorhei as „main district” derives from its central geographical position in comparison with the other Sekler districts.

Zsolt Kápolnási:

The Formation of the Cinema Network of Cluj

After the first film shown in Cluj, on the 2nd January 1897, the city was visited more and more frequently by travelling cinemas. At the beginning the cinema stayed far behind the other traditional forms of entertainment, like the theatre or the circus. In Cluj, a city with an old theatrical tradition, the cinema became generally accepted slowly, with difficulties. However, with the opening of the first permanent cinema in 1906, Cluj became the second city of Transylvania with such a cinema. The travelling cinemas continued functioning after this date, but the battle was won by the permanent one. So we could follow the evolution of the permanent movie network until the end of the First World War.

Albert Kelemen:

The Preserved Art Monuments of the Professional and Art School of Odorheiu-Secuiesc

The professional and art school of Odorheiu-Secuiesc occupied a special place in the cultural history of the town. It was founded in 1893, as a result of the demands of the 19th century, of creating industry in the Hungarian side of the Austro-Hungarian monarchy. The institution financed by the state was functioning with two profiles: the stone cutting and the ceramic industry.

Among the well-known works of the school are the ornaments of the Catholic high school of Odorheiu-Secuiesc made in secessionist style.

The school manufactured public monuments, too, like the catholic monument, the millennial monument in the centre of the town, a well as funeral monuments from the cemeteries. The school made altars for different churches in Odorhei and in the region. The school made efforts continuously to meet the demands that had lead to its founding. The

school has influenced in a beneficial way the artistic life of the town as well as the formation of the taste.

János Mihály:

***A Document Regarding the Preliminary Events
of the Revolutionary Actions of the Free Seklers in 1809***

During the anti – Napoleon wars (1799 – 1815), for the neutralisation of the attacks and the threatening against the territorial integrity of the Habsburg Empire by the French Army, the court of Vienna and the Hungarian and Transylvanian noblemen, loyal to the Emperor, raised the nobility for strengthening the force of defence of the empire's army.

The inhabitants of Odorhei region, the free Seklers followed with attention the preparations and the organisation of the insurrection in this region. Closely connected with these events, we publish a representative document edited by the free Seklers of Lueta village. We consider that this document serves as a source of data, situations from the life of Lueta community, not only regarding the preliminary events of the noblemen's insurrection, but also connected to the specific economical and social changes at the beginning of the 19th century.

Levente Pakot:

The Evolution of Mortality in Vlăhița Between 1776 – 1895

The author deals with the evolution of mortality in Vlăhița village between 1776 and 1895. Working with data offered by the register of births, marriages and deaths of the parish, he reaches an important conclusion about the structure of mortality. The author analyses the distribution of mortality according to the age, its seasonal nature in the main years of crisis, leaving space for the infant mortality, too. Using the French method of analysing the demographic crisis, offered by Jacques Dupâquier, the author dwells upon these problems, too.

In the analysed period the evolution of mortality shows an image former to the demographic transition. Besides the high infant mortality there is no downward tendency in adult decease. Country people are very affected all through the 19th century by different epidemic diseases, like: variola, diphtheria, dysentery and scarlet fever, which had inclement consequences, especially among children. These epidemic diseases outnumbered the deaths of the cholera deaths of 1872 – 1873. Behind

this high mortality there is on one hand the economical–geographical situation, and on the other hand there is the insufficiency of medical supplies.

András Lajos Róth:

Contributions to the History of an Agricultural School of Turda

Based on researches in the Hungarian National Archives of Budapest, the author analyses the antecedents of the founding and making of the Szabó József Agricultural School of Turda. Started by the private initiative of a citizen at the end of the 19th century, the realisation of the school just after one decade, needs the interference of the state, the Ministry of Agriculture and the Ministerial Office of Transylvania. The article enumerates the phases of formation, opening and the influence of the school upon the Sekler small landowners. It presents the program and the standards of functioning of the new establishment. The author publishes the list of those who finished their studies in this school, founded in 1906.

András Sófalvi:

***The History of the Settlements
in the Salt Region in the Middle Age***

This study is a draft of the history of the settlements in a small region, the Salt Region. This is a synthesis, which besides the earlier researches comprises many new results. The Salt Region just as the other regions of the Seklers' Land is very poor in medieval written sources. This will basically define the methods of the researches: all the possible sources together will constitute the basis of the future researches.

This analysis, which would like to stress the geographical facts, regards as basic the relationship of the medieval man to the surroundings. Besides the written, linguistic and ethnographical sources, the archaeological observations will have a major role.

The particular development of this region in the Middle Age is an integral part of the medieval history of the Seklers' Land: this applies to the settling down of the Seklers, to the settlement structure of the early and late Middle Age, the social organisation, the demographic components as well as to the economical growth. Nevertheless the particular characteristics of the medieval history of the Salt Region – the exposing

of which is the main aim of this paper – determine and give the colouring of the villagers’ medieval history on their everyday life.

Veres Emőd:

The Mechanism of the Local Popular Elections in the Year 1950

This paper has in mind the forming of the local institutional system characteristic of the communist dictatorship of Romania. The constitutional reglementation of the state administration at local level, was made according to the fundamental law of 1948, based mainly on the regulations of the USSR Constitution of 1936. In the process of adopting the Soviet model, followed the reorganisation of the regional-administrative system in 1950.

The central problem of this paper represents the identification of legal contradictions, connected with the election of the local popular council members in the year of 1950. The local institutional system was formed by means of the decree passed at the end of 1950, regarding the organisation and functioning of the local popular councils.

Hungarian Archival Material Related to the 1784 Revolt

Tibor Forró, Csaba Gidó, Károly István Novák and András Lajos Róth publish from the Archives of the Reformed Church District of Odorhei, letters written in Hungarian by clericals (priests and bishops) addressed to the Reformed Deanship of Odorhei. These letters refer to the outbreak of the revolt, its course and the fear brought about by it among the noblemen of Transylvania. At the same time they publish three poems of the epoch, which try to present events in their entirety from the point of view of the noblemen.